بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا
و
دابڕینی موسڵ

ناوی کتێب: **بەرژەوەندییەکانی بریتانیا و دابڕینی موسڵ**
بابەت: **مێژوو**
نووسەر: **دارت بروکس ریسلی دووەم**
وەرگێڕانی لە ئیبگلیزییەوە: **شەفیقی حاجی خدر**
پیتچن: **وەرگێڕ**
هەڵەچن: **دەستەیەک**
نەخشەسازیی بەرگ و ناوەوە: **خەلیل هدایەت مام شێخ**
شوێنی چاپ : چاپخانەی ڕۆژهەڵات-هەولێر
نرخ: **دینار**
تیراژ: **١٠٠٠ دانە**
نۆرەی چاپ و ساڵ: **چاپی یەکەم/ ٢٠٢٣**

لە بەڕێوبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان/هەرێمی کوردستان ژمارەی سپاردنی(   )ی ساڵی ٢٠٢٢ پێدراوە.

مافی چاپکردنەوەی بۆ وەرگێڕ پارێزراوە، هەر کەس و لایەنێک بە بێ ڕەزامەندیی وەرگێڕ چاپی بکاتەوە، تووشـــی لێپێچینەوەی قانونی دەبێتەوە.

لە بڵاوکراوەکانی

ناوەندی ڕۆژهەڵات بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

دارت بروکس ریسلی دووەم

بەرژەوەندییەکانی بریتانیا
و
دابڕینی موسڵ

لە ئینگلیزییەوە:
شەفیقی حاجی خدر

The Thesis Committee for Dart Brooks Risley II
Certifies that this is the approved version of the following thesis:

British Interests and the Partition of Mosul

APPROVED BY
SUPERVISING COMMITTEE:

Supervisor:

William Roger Louis

Yoav Di-Capua

ناوەڕۆک

بەراییەکی نووسەر.. ٧

دارت بروکس ریسلی دووەم ٧

نووسەر لەچەند دێڕێکدا: ٩

پێشەکی؛ موسڵ و مێژوو ١١

میزۆپۆتامیا بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان ٢٢

پەرسەندنی بەرژەوەندی و ڕکابەرییەکان........................ ٢٥

هێڵی ئاسنینی بەغدا ٣٣

سەرهەڵدانی جەنگ: شاڵاوی سەر بەسرا و ڕێگە بەرەو
موسڵ ٤٥

بەردەوامیی سیاسەتی بریتانی ٥٥

بەندی ٢ ....٥٩

موسڵ لەنێوان بریتانیا و فەرەنسادا.............................. ٦٠

پێناسەی بەرژەوەندییەکانی بریتانی................................٦٣

دابەشکردنەکەی سایکس-پیکۆ.................................٨٨

ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ ٨٩
بەڵێندان بە شەریف حوسێن ١٠٠
گرتنی موسڵ ١٠٥
چاوی باهۆز ١١٣
بەندی ٣ .... ١١٧
موسڵ و بەرژەوەندییەکانی بریتانیا ١١٨
ڕێککەوتنی لوید جۆرج-کلیمەنسۆ ١٢١
دەستەکەوتەکانی جەنگ ١٤٤
موسڵ لەبەر بەرژەوەندیی ڕووداوەکاندا ١٦١
ئەنجام: موسڵ لە ڕوانگەوە ١٦٤
سەرچاوەکان: ١٦٩

هەواڵنامەی کتێب

بەرایییەکی نووسەر

دارت بروکس ریسلی دووەم

من هەمیشـــە لە لیکۆڵینەوە مێژووییەکانمدا تەلیســمێکی شـــاراوە لە ڕابردوودا دەبینم، زانیارییمان لەبارەی ئەو تەلیســمە پچڕپچڕە و ئـامرازی بەدواداچوونیشــمان ســنووردارە. کاری مێژوونووســیش ئەوەیە، تا بۆی بلوێ شکاندن و درکاندنی ڕازەکانی ئەو تەلیسمەیە.

من شـــەرەفمەندم ک بەشـــداریم لە بەشـــێکی بچووکی هەڵدانەوەی لاپەڕەی تەلیســمی ڕازی ئەوە کردەبێ ئاخۆ بۆچی ویلایەتی موســڵ لە کۆتـایی یەکەمین جەنگی جیهـانییەوە بە بەغـدا و بەســراوە لکێنرا. لێکەوتەی ئەم بڕیارەش ڕاســتەوخۆ بەرۆکی خەڵکەکەی بۆ چەندین نەوە گرتەوە. بەتـایبەتیش گەلی کورد، کە لە مـاوەی ڕژێمی ســەدام حوســێندا تووشــی شــەڕانگێزترین توندوتیژی بوونەوە، ئەو گەلەی تێکۆشـــاوە پارێزگاری لە ئۆتۆنۆمی خۆی لە قۆناغی دوای سەدامدا بکا.

بە گوێرەی مێژووی پڕ لە کێشـــەوبێشـــەی عێراقی دوای یەکەمین جەنگی جیهانییەوە، مرۆ مەراقی ئەو پرســـیارەیە؛ ئەرێ گەلۆ تۆ بلێی ژیـان و مێژوو بۆ کورد چۆن دەبوو،

ئەگەر هاتبا و ویلایەتی موسڵ هەرگیز نەبووبایە پارچەیەک لە عێراق. ئەوەی من لەو توێژینەوەیەی خۆم فێری بووم، ئەوە بوو: خۆی ئەمە ئەگەرێکی ڕاستەقینە بوو؛ موسڵیش بە شێوەیەکی تایبەتی و بنەڕەتی لە پلاندا نەبوو نەبوو تا ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی بەسەردا هات، کە ڕەوشەکەی بەتەواوی گۆڕی.

کاک شەفیق زۆر سوپاس بۆ پەیوەندیکردنت و وەرگێڕانی کارەکەم. سوپاس بۆ هەموو ئەو کوردانەی لەکاتی گەشتم بە ڕۆژهەڵاتی ناویندا یارمەتییان دام، من پێزانینم بۆ بەخشندەیی و میواندۆستییان هەیە. هەروەها پێزانینم بۆ بۆ هەمو ئەوانەی بەر لە من لە بارەی عێراق و جەنگی یەکەمی جیهانیان نووسیوە، ئاخر لێکۆڵینەوەکانیان بۆ من بەهادار بوون. لە هەمووشی پتر سوپاسگوزاری خوا و ماڵباتەکەمم.

هەولێرنامەی کتێب

نووسەر لەچەند دێڕێکدا:

دارت ب. رســـلی دووەم لە ســـان ئەنتۆنیۆی تاکســـاس لەدایکبووە. دوای دەرچوونی لە قوتـابخـانەی بـاڵای ویلیام هـاوارد تـافت لە ســـان ئەنتۆنیۆ لە پاییزی ٢٠٠٣ چووەتە زانکۆی تاکســاس لە ســان ئەنتۆنیۆ. دوای ســاڵێک خوێندن گواســـتراوەتەوە زانکۆی تاکســـاس لە ئۆوســـتن. لەوێ بەکالۆریۆســـی لە ســـەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت لە ئایاری ٢٠٠٧دا وەرگرتووە. لە پاییزی ٢٠٠٧دا دیســـان درێژەی بە بەرنامەی دەرچوونەکەی داوە لەبارەی ڕۆژهەلاتی ناوین و زەمالەی خوێندنی فولبرایتی بۆ خوێندنی زمانی عەرەبی لە میســر بۆ ٢٠٠٨-٢٠٠٩ وەرگرتووە. هەروەها دارت ئامادەی کۆرسی خوێندنی کۆلیژی میدلبوریش بوو لە هاوینی ٢٠٠٦، لە زانکۆی دیمەشقیش لە هاوینی ٢٠٠٨ و زانکۆی ئەمریکیش لە قـاهیرە لە ٢٠٠٨ بۆ بەهـاری ٢٠٠٩ و ئینجا لە هـاوینی ٢٠٠٩ بۆ زانکۆی زوففار لە عوممان.

ئەم تێزە توێژینەوە و شیتەڵکردنی بەرژەوەندییەکانی بریتانییە لە موسڵی پارێزگاکەی ئێستای عێراقە لە میانەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئەو ویلایەتەی لە چەندین ڕوانگەی دیپلۆماتی و ستراتیژی و ئابوورییەوە سەرنجڕاکێش بوو. زۆر لە توێژەران مەیلیان بەلای ئەوەدا ڕۆیشتووە تەنیا تیشک بخەنە سەر یەکێ لە ڕوانگەکان و وێنە گەورەکەی دیکە پشتگوێ بخەن؛ ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدا ئەم بۆشاییە پڕبکاتەوە و هەموو ڕوانگەکان بخاتە بەر نەشتەری باسوخواسەکەی.

سەرپەرشتیاری تێزەکە:

ویلیام ڕۆگەر لویس

پێشەکی؛ موسڵ و مێژوو

مرۆڤ زۆر جار لە مێژووناسیدا تووشی مەترسیی پێلێهەڵبڕین لە تایبەتمەندبوونی بابەتێکدا دەبێ. زۆر جار بەدواداچوونی بابەتگەلی سەیر و بەرتەسک، مێژوونووس بەرەو ئەو ئاکامە دەبا واز لە کاریگەربوونی زانستی بەکۆمەڵی جڤاتەکە بهێنێ، یان دەرەنجامەکەی وەها بکەوێتەوە بابەتێک لەسەر حیسابی ئەوانی دیکە پف بدا. هەرچەندە لەهەمان کاتدا مێژوونووس ناچارە کایەی نەناسراو بدۆزێتەوە تا زانست و کارنامەی ژیانی خۆی پێ بەرفراوانتر بکا. لێرەوەڕا توێژەران خۆیان لە دۆخێکی سەختدا دەبیننەوە. ئاخر بابەتی توێژینەوەکە دنەی ئەوەی دەدا هاوسەنگییەک لە نێوان دوو هێزدا بدۆزێتەوە. موسڵی پارێزگای ئێستای عێراق، ویلایەتێکی دەوڵەمەند و فرەکەلتور، دەرووی خۆی لەسەر لایەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی بە بابەتی هەمەجۆر و وتوویژی جۆربەجۆر و فرە ئاراستەیی لێکدانەوەکان خستووەتە سەر گازەرای پشت.

چوارچێوەی زەمەنی، ١٩١٤-١٩١٨ و گۆشەنیگا و بەرژەوەندییەکانی بریتانیا بۆ ئەم توێژینەوە، ڕاستەوخۆ ئاماژەن بۆ هەستیاربوونی لایەنی پیشەمەندیی نووسینەکە. توێژینەوە لە ئیمپراتۆریەتەکە و دانیشتوانەکەی بووەتە مایەی دابەشبوون و بە سیاسەتیش بارگاوی بووە؛ ئاخر

زۆر کەس مشتومڕیان لەسەر ئەوە بووە، کە توێژینەوەکە لە گۆشەنیگای پرۆژەکانی کۆلۆنیالەوە هەم نەرێییانەیە و هەم بۆ کەلتوری کۆلۆنیکراوەکەش ڕوانینێکی کورتهێنانەیە، لەکاتێکدا ئەوانی دی پێ لەسەر ئەوە دادەگرن، کە بەبێ گۆشەنیگای کۆلۆنیالەکە، تۆمارە مێژووییەکە ناتەواو و نادروست دەردەچێ. هەردوو ئەم ڕوانینانە خاڵی دەستپێوەگرتنی خۆیان هەیە، بەڵام هەر یەکەیان لە بەرانبەر ئەویدیدا بەدحاڵیبوونێکی تێدایە. لە دۆزی موسڵیشدا، بەشێکی زۆر لە ئایندەکەی لە میانەی جەنگی یەکەمی جیهانییدا بەند بوو بە بڕیاری کاربەدەستانی بریتانی. ئەم تیشکخستنەسەرە بەچڕی هەر بەتەنیا بەشێکی مێژووی ویلایەتی موسڵمان بۆ دەگێڕێتەوە، بە هیچ شێوەیەک بەلای وێناکردنی کەلتورەکەیەوە نارِوا.

گفتار و ڕەفتاری دەوڵەتمەدارانی بریتانیش نوێنەرایەتیی ڕۆژگارێکی جیاوازی دەکرد، لەوەی ئێستامان، هەر بەڕاستی مێژوونووسانیش بە پێچەوانەی توێژەرانی دیکە ناتوانن بۆ توێژینەوەکەیان سەردانی مێژووی ناوچەکە بکەن. مرۆڤ دەتوانێ سەردانی عێراق بکا، بەڵام ناتوانێ سەردانی ڕابردوو بکا. لە ڕۆژگاری بریتانییەکان بەدواوە، باری کەلتور و ئەتنی پێکهاتەی عێراق بە شێوەیەکی بنەڕەتی گۆڕاوە. هەر بۆ نموونە جووە ئاکنجییەکانی ئەوێ، لەوێ نەماون، زۆنگاوەکانی پارێزگای بەسرا وشک بوون و

ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی عێراقیش بە زۆرەملێ لە شـــوێنی بنەڕەتیی نیشتەجێبوونیان گوازراونەتەوە و کۆچیان پێکراوە و لە موسڵیشدا زۆر خەڵک بە شێوەیەکی دڵڕەقانە کوژران.[١] ئەوەی نابێ لەبیربکرێ و پێویســـتە باس بکرێ ئەوەیە، ئەو ڕووداوانە کۆمەڵگەی عێراقییان گۆڕی، ســـا ئەگەر یەکێک بیەوێ لە ڕابردووەکەی بکۆڵێتەوە، ئەوا پێویســـتە وەها لە کۆمەڵگەکە بگا، وەک لەکاتی خۆیدا هەبووە. ئەرشـــیفی بریتانی ســـەرچاوەی زۆری لەو بارەیەوە خســـتووەتە بەردەست، بە ئاسانیش بە دەستی توێژەر دەکەوێ. کەواتە لە ڕوویی مێژووی و میتۆدەوە گۆشـەنیگای بریتانی شتێکی دانەبڕاوە لە تێگەیشتنمان بۆ هەرێمەکە.

موســـڵ دەرخەری شـــتێکە لەبارەی حکومەتی بریتانی و چۆنیەتی کارکردنیشـــی لەوێ. لە پێواژۆی شـــیکردنەوەی موســـڵدا، دەبووایە کاربەدەســـتە بریتانییەکان زۆر جۆری بەرژەوەندی لەبەرچاو بگرن، سا بەرژەوەندیی دیپلۆماسی یان ســـتراتیژی یان بازرگانی بووایە. هەموو ئەمانە لە زۆر خاڵەوە یەکتر دەبڕن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا توخمگەلی دەگمەن پێکدەهێنن بەوەی هەریەکەیان لەگەڵ ئەوی دیکەیان کار بۆ هەڵسووڕاندنی سیاسەتی دەرەکی بکەن. هەندێ لە توێژەران تێبینی ئەوەیان کردووە، کە بازرگانە سەرچڵەکان

---

[١] مەرگی کوردان دوابەدوای شاڵاوی سوپای عێراق لە نێوان ١٩٨٧-١٩٨٩ لە ٥٠٠٠ تا ٧٠٠٠٠ە.

دوور ڕۆیشتوون و بە دوای و خاک و وڵاتی دیکەدا گەڕاون تا بـازنەی دەرامەت و ســـەرمـایەیـان فراوانتر بکەن، لە کۆتاییدا دەســتڕۆیشــتنی هێز و دەســەڵاتی ســیاســییانەی وڵاتەکانیان ڕاســـتەوخۆ پەیوەندی بە بەهای ئابووری خاکە نوێیەکە هەبووە. دەسەڵاتی سیاسییش ئەگەری ئەوە دێنێتە پێشەوە، کە پارێزگاری لە سامان و دەرامەتەکانیان بکەن و ڕێگەش بدا بازرگانیی خۆیان بە بێ سەرئێشە بەڕێوە ببەن.[٢]

خۆی هەروا باوبوو، هەر کاتێک دەســـەڵاتێکی ســیاســی لە شـــوێنێک دامەزرا و جێگیر بوو، ئەوا ئامانجە بارزگانییە بنەڕەتییەکە، کە لەپێناویدا دروســـــت بووە لەبیردەچێ و پاراســـتن و مانەوەی ڕەوشــــە نوێیەکە دەبێتە ئامانجی ســـەرەکی. زۆر جار، کاتێ ئیدارەی نوێ لە خاکێکی نوێ هاتۆتە ئارا، بانگەوازی ئەوەی کردووە، گوایە هەر تەنیا بە پاراســـتنی دەســـەڵاتەکەی دەتوانێ بارودۆخی ئابووری پەرەپێبدا بەوەی بە لای ســـود و قـازانجی وڵاتی دایکدا بشـــکێتەوە. خۆ ئەگەر ئەو خـاکە نوێیە ببێتە دەرچەی ئابوورییەکی چارەنووســـــاز بۆ دەوڵەتی نیشـــتمان، ئیدی هەنگاوەکان بەرەو ئەو ئاراســـــتەیە دەڕۆن، کە نەوەک هەر

2Philip Ireland, Iraq: A Study in Political Development (London, 1938), p. 34

خاکەکە بپارێزرێ، بەڵکو پەلیش بهاوێژرێ و پێوەلکاندنی ناوچە و هەرێمی دیکەش بگرێتەوە.[٣]

خۆی زۆر ڕاستی لەبن سەری ئەو بیرۆکە دایە کە دەڵێ؛ فراوانخوازیی بازرگانی بۆ فراوانخوازیی سیاسییش سەردەکێشی، بەتایبەتیش لە دۆزی هیندستان و ویلایەتەکەی عێراق، واتە بەسرا. لێ لە سەرێکی دیکەوە، بۆ بەریتانیا موسڵ دۆزێکی بێوێنە بوو لەوەی هەم لە ڕووی سەرنجڕاکێشانی ئابووری و هەم ستراتیژیی هاوتا بوو. ئەوەی ڕاستی بێ وەک توێژینەوەکەش دەریدەخا، ئایندەی موسڵ لەنێو زلهێزەکانی یەکەمین جەنگی جیهاندا بەشێوەیەکی بەرز و باڵا بەند بوو بەوەی ئاخۆ چۆن کاربەدەستانی بریتانی و فەرەنسایی دەیانڕوانییە موسڵ. تۆ بڵێی بۆ بەرژەوەندی ئابووری چارەنووسساز بوو یاخود بۆ بەرژەوەندیی ستراتیژیی دانەبڕاو بوو؟ تەنانەت لەنێو ئەو باسوخواس و تاوتوێکردنەشدا، کاربەدەستان مشتومڕی پێداگرییان لەسەر ئەوە بوو، ئاخۆ موسڵ لە چ ڕوویەکەوە بەهای ستراتیژیی پتر بوو (بۆ نموونە نەوت لە بەرانبەر خاک). لە کۆتاییشدا جۆرێک لە بەرژەوەندی لە هەرێمەکەدا بەسەر ئەوەدا زاڵ بوو ئاخۆ چۆن بریتانییەکان موسڵ بۆ خۆیان هەڵبگرنەوە.

3Ibid, pp. 35–36

هەروەها لەنێو ئەو باســـــوخواســـــە تاوتوێکراوانەدا زیاتر پرســی بەرژەوندیی تایبەتمەند بە ڕۆژگارەکەوە لەئارادابوو، بەتایبەتتریش ئەمانە لە سەروبەندی جەنگی یەکەمدا. دیسان لێرەوە، موسڵ ڕوانێنێکی گرنگی سیاسەتی دەرەکیی بریتانیا لە ماوەی جەنگی یەکەمدا خســـتە بەردەســـتی ئێمە. ئاخر بریتـانییەکـان لەمـاوەی جەنگەکەدا، بەڵکو بەشـــێوەیەکی تـایبەتتر لە ســـەروبەنـدی جەنگەکەدا، زیـاتر خەمیـان لە کـاتبەنـدیی جەنـگەکە دەخـوارد لە ئەورووپـا لەوەی لە کیووســـــەرەکـانی دیکەی جیهـانـدا بەدوای چـاوتێبڕینە ئیمپریالییەکانی دیکەی بکەوێ. ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەتی لە ڕووداو و دانوســـتانی دابەشـــکردنەکە لەگەڵ فرەنسـا لە ١٩١٥ و ١٩١٦دا دەرکەوت، کە ڕێککەوتنامەی ســـایکس-پیکۆی لێکەوتەوە. باســـوخواس لەســـەر موســـڵ بۆ ئێمە دەرووی باســـێکی گەورەترمان لەبارەی ســـیاســـەت بۆ دەکاتەوە؛ ئەو ســیاســـەتەی لە بنەڕەتدا بەشـــێک نەبوو لە کەشـوهەوای دەسـتڕۆیشـتنی هەژموونی بریتانی. هەروەها جەنگی یەکەمیش بەندێکی دیکە لەو باسـوخواسـە مێژووییە لەســـەر پرســی نەوت دەکاتەوە. کەشـــتیگەلی پاشـایەتیی بریتـانی کە هێڵی ســـەرەکیی بەرگریی بریتـانی بوو، پشـــتئەســتوور بوو بە ســـەرچاوە خۆییەکانی بریتانی لەو بارەیەوە، بۆیە زۆر کەس بڕوایان وەهابوو، ئەو ســەرچاوە و دەرامەتە بەشـــێوەیەکی گشـــتی دەبێتە پرســـێکی

چارەنووسساز لە پەرەسەندن و پێشهاتەکانی خۆتێهەڵقورتاندنی بریتانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا. موسڵیش بە نەوتێکی زۆرەوە دەوڵەمەند بوو، ئەمەش بووە دۆزێکی گرنگ تا بەهێزیی بەڵگەوبەندەکان دەربخات، نەخاسمە ئەوانەی نەوتیان کردبووە چەقی بازنە.

بەدەر لە ڕوانینی سیاسەتی بریتانیا، هەر توێژینەوەکە خۆی لەبارەی موسڵ و لەبارەی ئەوەی ئاخۆ چۆن بووە بەشێک لە بازنەی دەسەڵاتی بریتانی، بەرچاوڕوونییەکی گەورەترمان لەبارەی مێژووی دەوڵەتی عێراق و مێژووە ناوازەکەی خودی موسڵ نیشان دەدا. دروستکردنی دەوڵەتێکی نوێ و پەیداکردنی سنوورێکی نیشتمانییانە بۆ هەتا هەتایە بەشێوەیەکی دینامیکییانە، باری کۆمەڵایەتیی موسڵی گۆڕی. ئاخر خێزانەکان لەیەک دابڕان، ڕێگاکانی بازرگانی پچڕان و قانون و ڕێسا و ڕێنمایی نوێ لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی حکومەتێکی دیکە هاتنەکایە، کە بینای لەسەر حیسابی دانیشتوانە هەبووەکەی بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی دەمودەست بەهۆی ڕووداوەکە ڕوون نەبووبووەوە، ئەوەبوو سنوورەکان وەک لێکەوتەیەکی جەنگ بە شێوەیەکی ڕادیکالانە جیاوازبوون لەگەڵ ئەوەی ئەنجامی جەنگەکە هێنایەدی. هەڵبەتە ئەم کاریگەرییەش لەسەر خەڵکەکەی بەرەو ئاراستەیەکی دیکە ڕۆیشت. کەواتە، بۆ ئەوەی یەکلابکرێتەوە ئاخۆ لە کۆتاییدا چۆن و

بۆچی موسڵ کەوتە بن دەسەڵاتی بریتانیاوە، ئەوا لەسەر ئێمە پێویستە بە دوای سەرەداوی ئەو ڕووداو و کاراکتەرانەدا بگەڕێین، ئەوانەی وایانکرد ویلایەتەکە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی بریتانی.

زۆر لە توێژەران، ئەوانەی لە پەیوەندیی بریتانیا بە موسڵیان کۆڵیوەتەوە، تیشکیان خستووەتە سەر دوو بەش؛ یەکەمیان پەیوەندیی موسڵ بە بریتانیا لە ڕووی بەرژەوەندیی نەوتەوە، دووهەمیشیان چۆن بریتانیا لە ١٩١٨دا ویلایەتەکەی خستە بن ڕکێفی خۆیەوە.[٤] خۆی ڕێککەوتنێکی گشتی هەیە بەوەی نەوتەکە شتێکی یەکلاکەرەوە بووە بۆ بڕیاری بریتانیا بەوەی موسڵ بۆ خۆی دابڕێ و ئەمەش ئامانجێکی ڕوون و ئاشکرای پێناسەکراوی سیاسەتی بریتانیا بووە. کاتێکیش لە نزیکەوە لەم ڕوانینە بپێچینەوە، دەبینین لە سەرەتاوە تەمومژی لەسەر بوو، بەتایبەتیش لە ١٩١٥دا، لەو کاتەی بریتانیا ئەوەی پەژراند موسڵ بدرێتە فەرەنسا. زۆر لە توێژینەوەکان ئەم ڕووداوەیان بە شتێکی بایەخدار بەهەند هەڵنەگرتبوو، ئەوانی دیکەش سەرنجی ئەوەیان دابوو گوایە هێشتا نەوت ئەو بایەخە بەرچاوەی لە هزروبیری ستراتیژیی بریتانیدا پەیدانەکردبوو. ئەم

[٤] پێویستە ئەو سەرنجە دەرببڕێ، کاتێک باسی هۆکارە دنەدەرەکانی بریتانیا بۆ داگیرکردنی ئەو پارێزگایە دەکری زۆر لە توێژەران ڕاگوزەرییانە ناوی موسڵیان هێناوە. نووسەر

ڕوانینەی دوایی پەنجەی لەسەر خاڵی ڕاستی داناوە، هەرچەندە هەردوو ڕوانینەکان سەرچیخچووانە زیادەڕەوییان کردبوو لە بایەخپێدانی بریتانیا بۆ نەوت لە میانەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا.

بەڵێ، هەر بەڕاستییش نەوت پرسێکی گرنگ بوو، بەڵام ئەو یەکێک بوو لەنێو فرەپرسی دیکەدا. هەر بۆیە مەبەستی ئەم توێژینەوەیە، دووبارە لەسەنگی محەک دانەوەی بەرژەوەندییەکانی بریتانییە لە موسڵ و هەڵسەنگاندنی بایەخی کاربەدەستانە بۆی. نەوتیش لە بەرڕەوتی[٥] بەرژەوەندییەکانی بریتانیدا تاوتوێدەکرێ وەک بەشێک لە گشت نەوەک وەک شتێکی دابڕاو، هەڵبەتە وەک هۆکارێک لە سەرووی هەموویان تیشکی دەخرێتەسەر. هەر بەو نیازەشەوە، لە بەندی یەکەمی ئەم توێژینەوەیەدا باس لە پەرەسەندنی بەرژەوەندییەکانی بریتانی و کێبڕکێکارانی لە ناوچەکەدا دەکرێ. بایەخێکی تایبەت بەو مقۆمقۆ زۆرەی لەبارەی هێڵی ئاسنینی بەغدا دەدرێ، کە چۆن شەقڵی خۆی لەبەرەبەرەی هەڵگیرسانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا وەرگرت. سیاسەتی بریتانی لەو ماوەیەدا بە چوار قۆناغدا تێپەڕی، لە دەستپێکەوە بە بەرگریکردنێکی شێلگیرانە لە بەرژەوەندییەکان لە بەرانبەر پالپشتیی (فەندی) دارایی

---

[٥] بەرڕەوت: بەردەق، کۆنتێکست، سیاق.

بریتانیا بۆ هێڵی ئاسنین و کۆتاییەکەشی بە سازش دێت بۆ بەرژەوەندییە ئەوروپییە بریتانییەکە لەسەر حیسابی بەرژەوەندییە ئیمپریالییەکانی.

بەندی دووەمیش شۆڕدەبێتەوە نێو دڵی بابەتەکە و ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ و سیاسەتی ئەو پێشهات و پەرەسەندانەی بۆ ڕێککەوتنەکە سەرکێش بوون. کاتێ جەنگی یەکەم هەڵگیرسا، ئیمراتۆریەتی عوسمانی چووە پاڵ ئاڵمان و قەڵەمڕەوییەکەی ڕووبەڕووی هێرشی هێزەکانی هاوپەیمانان کردەوە، بەتایبەتیش هەڕەشەوگەفی ڕوسیا. لەگەڵ ئەوەی لە جەنگەکەدا بریتانیا و فرەنسا و ڕووسیا لە دژی ئاڵمان هاوپەیمان بوون، کەچی ڕکابەری یەکدییش بوون، کەواتە کاتێک سەرەداوی ئەوە دەرکەوت، کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دابەش بکرێ، بریتانیا چاوی لەسەر قۆناغی دوای جەنگەکە بوو. بریتانیا لە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆدا بۆ هاوپەیمانەکەی قوربانی بە موسڵ دا تا هەردوولایان، هاوپەیمانەکانیان قایل بکەن و دەوڵەتێکی دابڕاویش لە نێوان خۆیان و ڕکابەرە نەیارە کۆنەکەیان کە ڕووسیا بوو، بهێڵنەوە.

وەنەبێت ڕێککەوتنەکان لەگەڵ هاوپەیمانە ئەروپییەکان تاکە پابەندنامە بن، کە لە لایەن بریتانییەکانەوە کرابن. ئەوە بوو بریتانییەکان لە ١٩١٦دا بەڵێنیان بە دەوڵەتێکی

سنوورپێناسەنەکراوی عەرەب دا، بەوەی لەژێر دەسەڵاتی شەریف حوسێندا بێ. هەڵبەتە ئەم بەڵێنە کێشەی لەگەڵ فرەنسییەکان بۆ پەیداکرد، بەڵام خۆ ناکۆکییەکان یەکلانەکرابوونەوە تا بریتانیا بەڵێنێکی دیکەشی لە ١٩١٧ بە زایۆنیستەکان دا بەوەی پشتگیرییان بکا.

سێیەمین بەندیش بەدوای هەوڵوتەقەللای بریتانیادا دەڕوا، بەوەی ئەو ناکۆکی و دژبەرییانە ئاشت بکاتەوە، ئەمە لەکاتێکدا بوو کە بریتانیا تێکۆشا ڕێککەوتنە بنەڕەتییەکەی خۆی لەگەڵ فرەنسییەکاندا هەمواربکاتەوە بەوەی ویلایەتی موسڵ بۆ خۆی ببا. بە هاتنی ساڵی ١٩١٨ش بەخت و چارەنووس، جەنگەکەی بەرەو ڕووداوی نەزانراو برد، کە خۆی لەمانەی خوارەوە دەبینییەوە: مردنی دەوڵەتمەدارە ناودارەکانی بریتانیا و بەشداری کردنی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و هاتنە نێو جەنگەکە، لە هەمووشیان گرنگتر کەوتنی ڕوسیای قڕاڵ. ئەم هەلومەرجە نوێیانە لە ڕوانینی بریتانییەکاندا واتای ئەوەی گەیاند، چیدی قوربانیدان بە موسڵ پێویست نەبێ، بەڵکو لەو کاتەی بە دڵنیاییەوە بریتانیا داخواز بوو ئەم پارێزگایە بکەوێتە بن جڵەوی خۆیەوە، ئەوا پرسی پڕگوشار لەسەری بەڵێنەکانی سەردەمی جەنگ پەیدابوون، کە لە هەموو هەنگاوێکی داگیرکەرییانەدا هاوڕای بوون. موسڵیش دەبووایە بووبایە ئامانجێکی لاوەکی.

لە کۆتاییدا، بریتانیا دەبوایە دەستی بەسەر موسڵدا بگرتبایە، بەڵام نەوەک بە ڕێگەی دیپلۆماسیەتی کراوە لەگەڵ فرەنسادا. ئەو ڕێککەوتنە دژبەرانەی بە یەکدی. بارێکی گران بوون بۆ بریتانیا تا چارەسەریان بکا، هەر بۆیە دەبووایە سەروەزیری بریتانی و فرەنسی، هەریەک لە لوید جۆرج و کلیمەنسۆ دووبەدوو یەکدی ببینین و کێشەی دەوڵەتەکانیان چارەسەر بکەن. هەروەها بەندی سێیەم ڕاستەوخۆ پرسی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە موسڵ دەهێنێتەگۆ و لەگەڵ فرەڕەهەندی دیکەیدا هەڵیدەسەنگێنێ. تۆ بڵێی هەروەک توێژەران باسیان کردووە ئاخۆ نەوت گرنگ بووە یاخود پرسگەلی دیکە، کە لەمێژە لە پرسی نووسینەوەی مێژوودا پشتگوێخراون؟ لە کۆتاییشدا ئاخۆ موسڵ چ واتایەکی بۆ دیمەنە بەرفراوانەکەی بریتانیا هەبوو؟

میزۆپۆتامیا بەر لە جەنگی یەکەمی جیهان

بەر لە سەدەی بیستەم، ڕوانینی فەرمیی دەسەڵاتی بریتانیا بایەخێکی زۆری بە ویلایەتی موسڵ، واتە بە ویلایەتە عوسمانییەکە دابوو. ئاخر موسڵ لەمێژبوو کلیلی مەکۆی بازرگانیی ڕۆژهەڵاتی ناوین بوو، بەڵام لەبەرچاوی بریتانییەکان لەهەموو شتێکی ناوازەتری ویلایەتەکە، هەڵکەوتەکەی بوو. لەپاڵ هەردوو ویلاتەکەی دیکەی

عوســـــمانی، واتە بەســـــرا و بەغدادا، موســـــڵ پاژێک بوو، میزۆپۆتـامیای پێکدەهێنا، ئەو نـاوچەیەی دەکەوتە ســـــەر یەکێک لە ڕێگا هەرە خێراکانی هیندستان. بەهۆی نزیکییەوە لە بەشێکی هەرە چارەنووسسازی ئیمپراتۆریەتی بریتانی، ئەوە بوو میزۆپۆتامیا بە خۆی و هەرســـــێ ویلایەتەکەیەوە کەوتە نێو ڕایەڵەی چڕ و ئاڵۆزی بەرژەوەندییەکانی بریتانی. ئەو بەرژەوەندییانەی بریتانیای ناچارکرد لە ســالّی ١٩١٤دا دەســت بەســەر بەســرادا بگرێ و پاشـان بەغدا لە ١٩١٧ و موســـڵیش لە ١٩١٨دا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. هەرچەندە لە ســـالانی بەر لە هەڵگیرســـانی جەنگەکە، ســـیاســـەتی دەقاودەق لەبارەی ســـەربەخۆیی موســـڵ و دەوروبەری بە شـێوەیەکی تایبەتی بەشـێکی سیاسـەتی هەبوو نەبوو. هەر مشـوورخواردنێک بۆ ئەو ویلایەتە عوسمانییە بە مەحکەمی لەنـێو وێـنەی بەرفـراوانـی هەرێـمی مـیزۆپـۆتـامـیـادا بەســـــترابووەوە بە بەرژەوەندییەکانی بریتانی. کەواتە بۆ تێگەیشـــتن لە بەرژەوەندیی بریتانی لە موســـڵدا، پێویســـتە یەکەم جار لە بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە میزۆپۆتامیاوە بڕوانین و بیخەینە بەرباس.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو مەبەستە، ئامانجی ئەم بەندە ئەوەیە، کورت و پوخت وێنای پەرەســـــەندنی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە میزۆپۆتامیادا بکا، هەروەک وەک چۆن پێناســـەی دەقـاودەقی ئەو بەرژەوەنـدییـانە دەکەین، ئەویش لەبەر

ڕەوتی ڕووداوەکان لە ئێوارەی[6] بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانی. کاتێک سەرنجی تایبەت چووە سەر پرسی هێڵی ئاسنینی بەغدا، وەنەبێ ئەم پرسە هەر ڕۆڵێکی گرنگی لە شەقڵپێدانی سیاسەتی دەرەکیی بریتانیا لە هەمبەر میزۆپۆتامیا هەبێ، بەڵکو شێوازێکی دیمەنی هەرەگرنگیشی لە سیاسەتی بریتانیدا هێنایەکایە. ئەم شێوازەش لە داهاتوودا لە دەمەقاڵێ و شەڕ لەسەر موسڵدا هاتەپێشەوە، کە وردەکاریی خۆی بۆ ڕوونکردنەوە دەخوازێ. ئەم بەندە بە وێناکردنی بریسکەی بەرایی هەڵمەتی سەربازی بۆ سەر میزۆپۆتامیا کۆتایی پێدەهێنێ، دیارە ئەمەش لە پایزی ١٩١٤دا ڕوویدا، ئەمە و لەگەڵ بڕیاردان لەسەر سەربارکردنی توخمێکی دیکە بۆ جەنگەکە، کە خۆی تێهەڵکێشە لەگەڵ بەرژەوەندیی هەبووی بریتانیا لە ناوچەکەدا.

---

[6] مەبەست لە ئێوارەی بەر لە...: ئەوەیە کاتێکی نزیک بەر لە ڕووداوەکە یان ڕێککەوتەکە، ئەمەم لە بەرانبەر دەستەواژەی the eve of بەکارهێناوە. وەرگێڕ

پەرەسەندنی بەرژەوەندی و ڕکابەرییەکان

بازرگانی، هەروەک چۆن لە زۆر بەشـــی دیکەی ســـەر ئەم
زەمینەدا لە میزۆپۆتـامیـاشـــــدا دنەدەری بەرفراوانبوونی

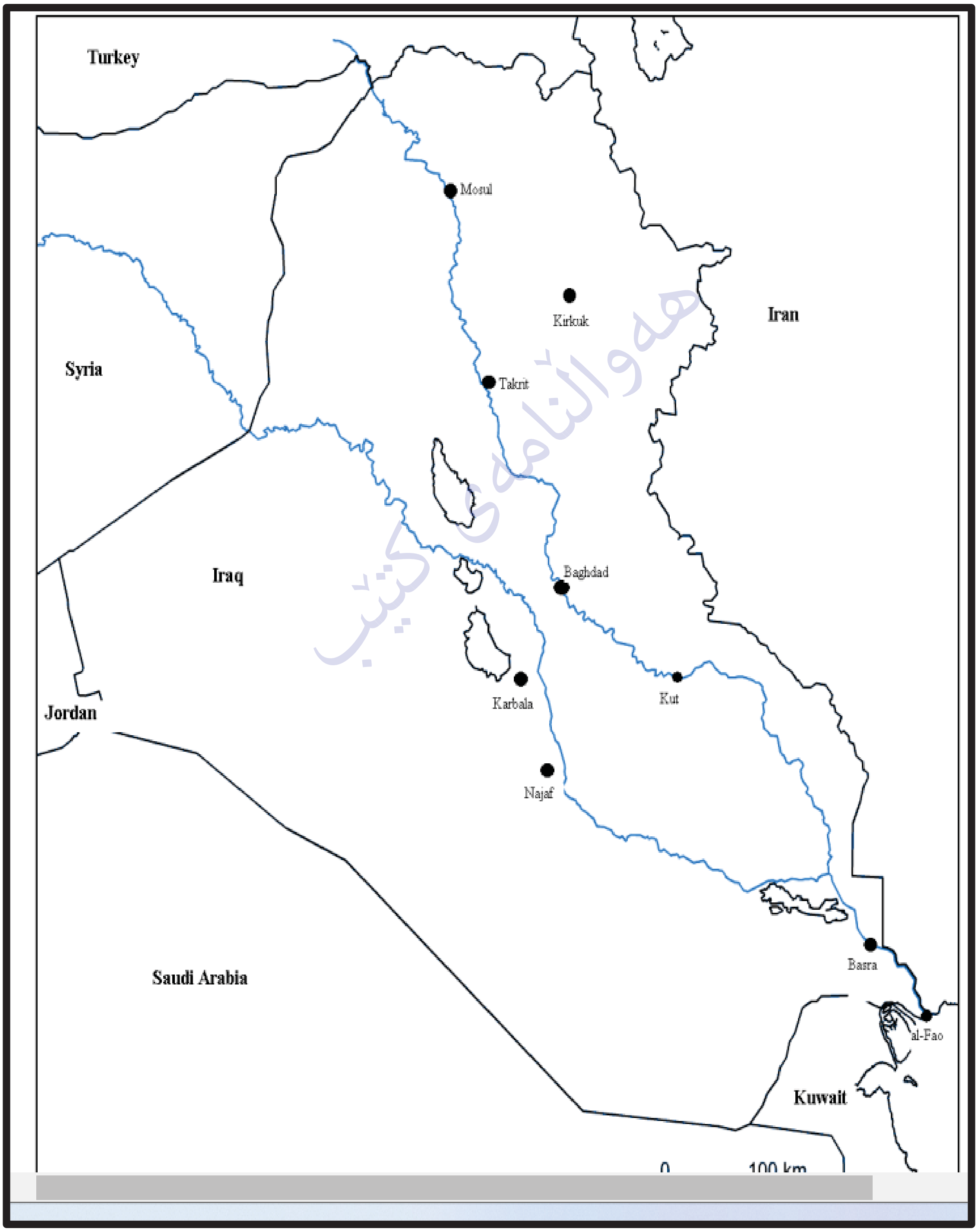

هەواڵنامەی کتێب

بەرژەوەندییەکان بوو.[٧]هەروەک لە سەرەتای ١٦١٩ و بەر لە پێکهێنانی شانشینەکانی بریتانی، ئەوا کۆمپانیای ڕۆژهەڵاتی هیندستان East India Company هەموو هەریر(ئاوریشم)ی قۆرخکردبوو، ئەوەی بەنێو ئێران و کەنداودا تێدەپەڕی و لە ١٦٤٣شدا یەکەمین کارخانەی ئینگلیزی لە بەسرا، لە بەشی خوارووی میزۆپۆتامیا دامەزرا و پێ بەپێ ڕۆژگاریش فرۆشتن و بازرگانیکردنی بە کاڵای بریتانی بەرفراوانتر دەکرد. کاتێکیش بازنەی بازرگانیی کاڵای بریتانی بەرفراوانتر دەبوو، پەلوپۆی بەنێو وڵاتەکەدا هاوێشت و بەرەو ژوور هەڵکشا تا گەیشتە موسڵیش، ئەو پارچەیەش تادەهات لە ڕووی ستراتیژی و ئابوورییەوە گرنگتر دەبوو، تا بووە دەروازەیەکی بازرگانیی بریتانی. ئەو بایەخەش لە ماوەی سەدەی هەژدەهەمدا زیاتر پەرەیسەند بەوەی وردە وردە بریتانیا بووە هاوپشکی سەرەکی لە سەرتاسەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا.[٨]

لە ماوەی نێوان سالانی ١٨٢٠ و ١٨٤٠دا، کاتێک تەکنەلۆژیای ئاراستەکار(ڕووگەنما) بۆ دەریا و ڕووبار پێشدەکەوێ، ئیدی دۆڵەکانی دیجلە و فرات تیشکی پتری هەڵمەتی گواستنەوە و پرۆژەی قازانجدارییان

[٧] 5 Ireland, Iraq, p.31

[٨] هەمان سەرچاوە لاپەڕە ٣١؛ قۆرخکردنی(مینۆپۆلی) ئاوریشمە و لە لایەن شا عەباسی ئێرانییەوە مسۆگەرکرابوو.

دەکەوێتەسەر.[9]تەنانەت حکومەتی بریتانی وەهای دەبینیٚ، ئەو دۆڵەی بە موسڵدا دەڕوا، وەک ئەگەرێکی بەرچاوی پەیوەندیی بەیەکەوەبەستنەوەی ڕێگای هیندستان بە نۆکەندی سویێسەوە بزانیٚ. لە ١٨٥٠شدا، یەکەمین پلانی ڕێگای ئاسنینی میزۆپۆتامیا بۆ لەندەن هاتەپێشەوە، کە موسڵ بەشە هەرە ئالۆزەکەی ڕێگاکە بوو.[10]هەرچەندە هیچ کام لەم پێشنیاز و پرۆژانە پەسەند نەکران، لیٚ لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا لە سەدەی نۆزدەهەم تا پێنانە سەدەی بیستەمیشەوە موسڵ و بە شێوەیەکی گشتییش میزۆپۆتامیا وەک ستراتیژییەکی گرنگ و مەکۆی بازرگانی مایەوە. هەر بۆ نیشاندانی وێنەیەک لەسەر بیرۆکەی فراوانکردنی ئەو ڕێگە بازرگانییە، لە ساڵەکانی ١٩١٢ و ١٩١٤دا، بریتانییەکان بە ڕێژەی نزیکەی ٧٠٪ی بازرگانی میزۆپۆتامیایان لەژێر ڕکێفدا بوو.[11]هەر بەتەنیا ئەم بازرگانییە کاریگەریی جێگیریی خۆی لەسەر سیاسەتی بریتانیاوە هەبوو.

ئەرکەکانی بازرگانێتی بەرایی بریتانی و لێکەوتەی هەوڵوتەقەلای بۆ ئاراستەکردنی هێزی خۆی لە میزۆپۆتامیا و کەنداوی فارسیدا، وەک دەستبەسەرداگرتنی هەموو

---

[9] سەرچاوەی پێشوو ل ٤٤

[10] Stuart Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903-1914 (London, 1976), p. 4; Ireland, Iraq, p. 45; لە کۆتاییشدا ڕێگا بەنێو میسردا وەک باشترین بژاردە بینرا.

[11] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 251

بەلەمە فریادڕەسەکان و سەرکوتکردنی چەتەگەری دەریایی، هەموو ئەمانە بە شـــێوەیەکی گشـــتی لە ئەنجامی ئەوەوە هـاتن، کە جڵەوی هیندســـتانی کەوتبووە بەردەســـت.[12] بەرگریکردن لەو ناوچە چارەنووســـازە بووە بنەمایەکی پتەو بۆ سیاسەتی دەرەکیی بریتانی و وای لە حکومەتە یەک لەدوای یەکەکان بریتانی کرد ئاســـایشـــی " هەموو ئەو ڕێگایانەی دەچنەوە ســـەر هیندســـتان" بپارێزن و هەموو بنکەیەکیش بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیـانەوە؛ ئەوانەی دەکرێ ببنە هەڕەشـــە بەســـەر ڕێگـاکەدا."[13]ئەم ســـەرهێڵەی بیرکردنەوەیە بە شـــێوەیەکی بەرچاوانە دەســـتی هەبوو لە داواکردنی شـــوێنەکانی وەک ســـەنگاپورە، جەبەلتاریق و هەروەها لە ئاخروئۆخری سەدەی نۆزدەهەمیشدا ناوچەرگە و بەشـــی ڕۆژهەڵاتـی ئەفـریـقـا تـا بـیـانـخەنە ژێـر قەڵەمڕەوییەکەیانەوە. هەرچی لەبارەی میزۆپۆتامیاشـــەوە بوو؛ بەغدا مەکۆی ســـەرەکی دەســـتڕۆیشـــتنی بریتانیا بوو لە

---

[12] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903-1914, p.3; M. And T. Zinkin, Britain and India: Requiem for Empire (London, 1964), p. 48; R. Robinson and J. Gallagher with A. Deny, African and the Victorians: The Official Mind of Imperialism, (London, 1961), p. 289; چەقی باسوخواسی کتێبەکانی ڕۆبنســـن و گالاگار ئەوەبوو کە ئەو ئاســـایشـــپارێزییەی دەرهەق حکومەتی کاروباری هیندســـتان هەبوو بە شـــێوەیەکی بەرفراوان بۆ ئەوە بوو بەڵکو فراوانخوازێتی ئیمپراتۆریەتی بریتانی پتر بکرێ.

[13] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903-1914, p.3

نیمچە دورگەی عەرەبییەوە.[١٤]شوێنی حەوانەوەی سیاسییانە لە بەغدا دامەزرێنران بۆ ئەوەی تەوژمی دەستڕۆیشتووی بریتانی بڵاوبکەنەوە و بەرژەوەندییەکانیان لە بەرانبەر ڕکابەرە ئەوروپییەکانیان بپارێزن و مسۆگەر بکەن.

لە دوادواییەکەی سەدەی نۆزدەهەمەوە مەترسی و هەڕەشەی سەرەکی بۆ سەر بریتانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە، ئیمپراتۆریەتی ڕوسی بوو. ئاخر ڕوسیا لەو ماوە زەمەنییەدا بە خێرایی فراوانخوازیتی خۆی دەرخست، ئەویش بە دەستبەسەرداگرتنی هەموو خاکی قەوقاز و هەروەها لە ١٨٦٤دا دۆڵ سیردریاشی Syr Darya (ئەوەی ئەمڕۆ پێیدەڵێن کازاخستان) خستە بن جڵەوی خۆیەوە. فراوانبوونی ڕوسیا بەرەو ئاسیای ناوەند و نزیککەوتنەوەی لە هیندستان بووە مایەی ئەوەی زۆر لە دەوڵەتمەدارانی بریتانی چاویان لێ زەق ببێ، بەڵام هەڕەشەوگەفی زیاتر و کوشندەتر لەوەوە هات، کاتێک جێپێیەکی قایمیان لە باکووری ئێران پەیداکرد. ئاخر ئێران دەروویەک بوو بەسەر هەردووکیان، واتە هەم بەسەر هیندستان و هەم بەسەر میزۆپۆتامیاشەوە، بەمەش ڕاستەوخۆ هەڕەشەیەک بوو بۆ پێگەی بریتانیا لە هیندستان، هەروەک چۆن بە

[١٤] Ireland, Iraq, p.37

شـــێوەیەکی ناڕاســـتەوخۆش هەڕەشـــە بوو بۆ چوونە نێو میزۆپۆتامیا. تەنانەت لە ١٨٩٠دا ڕوســـیا ئیمتیازی ڕاچاندنی هێڵی ئـــاســـــنینی لە ئێران وەرگرت، کە ڕێککەوتنی هێڵی ئـــاســـــنینی ڕوســـــۆ-ئێران بوو، ئەمەش بەرژەوەنـــدییە داراییەکـــانی ڕوســـــی لە ئێرانـــدا بەهێز و تۆکمە دەکرد.[١٥] بریتـــانیـــای مەزنیش مکوڕبوو لەســــەر کـــاردانەوەیەک بۆ ڕاگرتنی ئەو پێشـــوەچوونەی ڕوســـی و تەنانەت لە جەنگی کـریـمـیـن(قـرم) لە ١٨٥٣-١٨٥٦ دا لەپـــاڵ فـرەنســـــا و ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانیدا لە دژی لەشـــکرکێشـــی ڕوســـیا وەستایەوە.

هەوڵ و کۆششێکی گەورە درا بۆ ئەوەی بەرژەوەندییەکانی بریتـانیا لە میزۆپۆتـامیـادا بپارێزرێ، بەتـایبەتیش لە لایەن لـۆرد کـوررزن Lord Curzon ەوە، ئەو کەســـــەی ئەو ســـەرنجەی دەربڕی بەوەی: "بەغدا... پێویســـتە بخرێتە نێو بازنەی هەژموونی حاشـــــاهەڵنەگری بریتانییەوە."[١٦] ئەمەش بەو قەناعەتەی کە هەبوون و جێپێی ڕوســیا لە ئێران مایەی هەڕەشـــــەیەکی جدییە، ئیدی هەموو هەوڵێکی بریتانی و بە هەموو ڕێگەیەک ئەوەبوو، دەســـــترۆیشـــتنی ڕکابەرەکەی بەرزەفت بکا. ســـەرنجڕاکێشـــترین ئەو هەوڵوتەقەللایەش لە

---

[١٥] Ireland, Iraq, p. 38

[١٦] G.N. Curzon, Persia and the Persian Question (New York, 2001), Vol. II p.578; Ireland, Iraq, p. 49

پەیماننامەی ١٩٠٧دا و لە دابەشکردنی ئێران بەسەر ناوچەی دەستڕۆیشتووی ئەنگلۆ-ڕووسیدا ڕەنگیدایەوە.[١٧] پەیماننامەکە زۆر لە دەڤەرەکانی باکووری ئێرانی دابووە ڕوسیا، لە کاتێکدا بریتانیا بەشی باشووری بۆ خۆی دانابوو، هەرچەندە ئەم پەیماننامەیە تاکە ئامرازی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بریتانی نەبوو. یەکێ لە تاکتیکەکانی دیکە، دامەزراندنی قەوارەی پارێزراوی سەردارەکانی عەرەب بوو لەسەر کەنداوی فارسیدا. ئەم ڕێکارەش هەریەک لە ڕێککەوتننامەی میرنشینەکانی کەناراو لە ٦ی ئازاری ١٨٩٢، ڕێککەوتننامەی بەحرەین لە ئازاری ١٨٩٢ و لە هەمووشیان گرنگتر پەیماننامەیەک بوو لەگەڵ شێخ موبارەک بۆ کوەیت لە ١٨٩٩دا. ئەوەی دواییان و لەژێر پارێزگاریی بریتانییدا بووە باشترین بەندەر لە سەر کەنداوی فارسیدا.[١٨]

ڕوسیاش تاکەهێزی ڕکابەری بریتانیا نەبوو لە هەژموونپەیداکردن بەسەر میزۆپۆتامیادا. بە کۆتاییهاتنی سەدەی نۆزدەهەم و دەستپێکی سەدەی بیستەم، ئاڵمانیش بووە ڕکابەری سەرەکی بۆ بریتانیا لەوێ. لە ڕووی ئابوورییەوە، کۆمپانیا و سەرمایەی ئاڵمانی لە نێو ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا تا دەهات بە شێوەیەکی زۆر خێرا

---

[١٧] Ireland, Iraq, p. 42

[١٨] هەمان سەرچاوە ل ٣٩.

بەرفراوان دەبوو و لەگەڵیشیدا پشکی بازرگانانی ئاڵمان لە بازاڕەکانی تورکیدا پتر دەبوو. لێ لەوەش گرنگتر، حکومەتی ئاڵمانی تا دەهات لەنێو دامودەزگای دادوەریی عوسمانیدا زیاتر و زیاتر دەستیان دەڕۆیشت.[۱] بەشێک لەو ئەنجامە بۆ خێرا پەرەسەندنی هێز و دەسەڵات و نمایشی ئاڵمان دەگەڕایەوە، بەڵام ئەم حاڵەتە ئەنجامێکیش بوو بۆ ئەو گۆڕانەی لە نێو حکومەتی عوسمانییدا پەیدابوو. لە ١٩٠٩دا کۆمیتەی ئیتحاد و تەرەقی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی کەوتەدەست، ئەویش بوو مایەی ئەوەی لە هەموو کایەکانی کۆمەڵگاکەدا سیاسەتی نوێ بگرێتەبەر. حکومەتی نوێ لە لایەن کۆمیتەی ئیتحاد و تەرەقییەوە بە هاوپەیمانییەکی گەورەی ئاڵمانەکانەوە پێکهات، بەتایبەتیش لە بارەی توانستی جەنگ لە دژی ڕوس. تەنانەت دیپلۆماتێکی تورک تێبینی ئەوەی کردبوو؛ "حکومەتەکەی هاتووەتە سەر ئەو باوەڕەی کە چیدی بریتانیا نایەوێ سەرچڵی بە جەنگێک بکا بۆ ئەوەی یەکپارچەیی خاکی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بپارێزێ... هەر بۆیە هیچ بژاردەیەک بۆ تورک نەماوەتەوە لەوەی زیاتر هانا بۆ ئاڵمان ببا."[۲] لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم قەڵایەش لەژێر ئابلۆقەی ئابووری ڕکابەرە نوێیەکە خۆی نەگرت و کەوت.

[1] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 8

[2] Paul Davis, Ends and Means: The British Mesopotamian Campaign and Commission (London, 1994), p.15

هەر لەسەرەتاوە ئەو سەرچڵییە بەراییە بازرگانانەی ئاڵمان لەناو تورکیادا بە هەڕەشەیەکی سەرەکی بۆ ڕوسیا لەقەڵەم درا. لێ لە ساڵە بەراییەکانی سەدەی بیستەمدا، ئاڵمان توانی ڕێککەوتننامە لەگەڵ هێزە سەرەکییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا ببەستێ. لە ئابی ١٩١١دا ڕێککەوتننامەی پۆتسدام Potsdam لەنێوان ڕوسیا و ئاڵمان پێکهات و بەهۆیەوە هەریەکەیان دانیان بە بەرژەوەندییەکانی یەکدیدا نا لە تورکیا، ئەمە و لە کاتێکدا لە شوباتی ١٩١٤دا فرەنسا و ئاڵمانیش بە ڕێککەوتنی فرانسۆ-ئاڵمانی بەرژەوەندییە بازرگانییەکانی خۆیان ئاشتکردەوە.[1] لە ١٩٠٩دا بریتانیاش ویستی پەیوەندییە ناکۆکییەکانی خۆی لەگەڵ ئاڵمان هێور و ئاسایی بکاتەوە و دەستی ئاڵمان لە موسڵ والآ بکا.[٢٢] هەرچەندە سیاسەتی بریتانی بەر لە جەنگەکە لە ناوچەقی قۆناغی وەرچەرخاندا بوو، بۆیە پێویستی بە وردەکاری پتر هەبوو تا تەواو لە بەرتەکی ئاڵمان تێبگا.

هێڵی ئاسنینی بەغدا

هێڵی ئاسنینی بەغدا یەکەمین پڕۆژەی سەرەکی بوو، کە لە لایەن هێزێکی دەرەکییەوە نەخشەی بۆ کێشرابێ، کە لەبن

1

2 Ireland, Iraq, pp. 55-56

[٢٢] هەمان سەرچاوە ل٥٥.

ڕکێفی بریتانیادا بێتە نێو میزۆپۆتامیا.[23] ئەو پەرەسەندن و پێشهاتانە بوونە مایەی نیگەرانییەکی زۆر لەنێو سیاسەتدارڕێژەران و بووە سەنگی محەک بۆ تاقیکردنەوەی هێز و دەسترۆیشتنی بریتانیا لە هەرێمەکەدا. لە هەمووشی سەرنجراکێشتر ئەوەبوو، زۆر لە سیاسەتەکانی بریتانیا وەک ئەنجامێکی هێڵی ئاسنینی بەغدا چەکەرەیان کرد و پەرەیانسەند، کە دواتر لە میانەی جەنگی یەکەمی جیهانی لە موسڵدا بینران و دەرکەوتن. لە بنەڕەتەوە نەخشەی هێڵە ئاسنینەکە بۆ ساڵی ١٨٨٧ دەگەڕێتەوە، ئەم هێڵە ئاسنینەی بەغدا بەرهەمی سەرمایەدارە وەبەرهێنەکانی ئاڵمان و حکومەتی عوسمانی بوو. هەروەک نەخشەکە لە سەدەی بیستەمدا بەرەوپێشەوە چوو، هەردوولایان، حکومەتی ئاڵمان و بریتانیا تا دەهات مەیل و چاویان زیاتر لەسەر ئەو پەرەسەندنە بوو. لە ١٩٠٣دا ئاڵمان دوا ئیمتیازی هێڵێکی نوێیان لە عوسمانییەکان وەرگرت و لەتەک ئەمەدا لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە بوونە ڕکابەری بریتانیا.

خۆی درێژکردنەوەی هێڵی ئاسنین لە کوستەنتینەپولەوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە هەبوو، بەڵام هێڵی پێشنیازکراوی بەغدا وەها دەستنیشانکرابوو تا ١٩١٦ تەواو

[23] ناونیشانی فەرمی پرۆژەی هێڵی ئاسنینی بەغدا ئەمەبوو: “La Societe Imperiale Ottomane du Chemin de Fer de Baghdad.” کۆمپانیای هێڵی ئاسنینی بەغدای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی.

ببێ، ئەو هێڵەش بە ڕۆژهەڵاتی قۆنیا تێدەپەڕی و چیاکانی تۆروسی دەبڕی تا دەگەیشتە ئەسکەندەرونە، حەڵەب، موسڵ و لە کۆتاییشدا بەغدا.[٤] ئەم تەداروکەش بەقەدەر لەبەرچاوگرتنە تەکنیکییەکان ڕەنگدانەوەی لەبەرچاوگرتنی سیاسی و ئابووری بوو.

بۆ ئاڵمان ئەو هێڵە ئاسنینە نوێیە ئامرازێک بوو بۆ بەستنەوەی "فیدراسیۆنی سیاسی و ئابوری"ی ئایندەیی و بەهۆیەوە دەکرا ئەڵمان هێزێکی سەرەکی لە میتیلئوروپا Mitteleuropa پێکبهێنێ، میتیلئوروپاش ئەو ناوچانە بوون، کە ئاڵمانیا لە ڕێی نەمسا و مەجەر و بالکان و ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا دەستی دەڕۆیشت و دایپۆشیبوو.[٥] هەر بەڕاستیش بەرژەوەندیی ئاڵمان لە هێڵە ئاسنینەکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا هەر بە میزۆپۆتامیا کۆتایی نەدەهات؛ پارەی ئاڵمان فەندی هێڵی ئاسنینی ئەناتۆلیای تورکیشی کرد و نەخشەکە بۆ هێڵی ئاسنینی ئێرانیش هەبوو.[٦] هەرچی هێڵی ئاسنینی بەغداش بوو، بەشێوەیەکی

[2] Davis, Ends and Means, [4]p. 33; John Keay, Sowing the Winds: The Seeds of Conflict in the Middle East (New York, 2003), pp. 33–36

[2] Davis, Ends and Means, [5]p. 32

[2] Edward Earle, Turkey, [6]the Great Powers, and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism (New York, 1923), p. 47; هێڵی ئاسنینی ئێران لە لایەن ڕوسیا و بە ڕێککەوتنێک لە

تایبەتمەند بۆ ئەوە نەخشەکێشرابوو، "هێڵی گەیاندنی ڕۆژهەڵاتی شام و هیندستان و ڕۆژهەڵاتی دوور لە لەندەنەوە داببڕێ و لەجێگەیدا هەر بە وشکانییەوە بە ڕایخ(دەوڵەتی)ی ئاڵمانی ببەستریتەوە و ببێتە ئەگەری داردەستێکیش بۆ هێرشکردنە سەر میسر و هیندستان."[27] لایەنە سەربازییەکەی ئەم دۆزەش دواتر لە ٢ی ئابی ١٩١٤دا پشتڕاستکرایەوە، ئەو کاتەی دەوڵەتی عوسمانی چووە پاڵ هاوپەیمانییە سێقۆڵییەکەی لەگەڵ ئاڵمان و نەمسادا.[28]

خۆ ئەگەر هاتبا نیاز لە ڕاکێشانی هێڵی ئاسنینی بەغدا "پێگەی ئیمپراتۆرییەتی ئاڵمانی و نمایشی لە جیهان و فروانبوونی باری دارایی و ئابووری" بووایە، ئەوا ئەوکات هەر دەبوو لەسەر حیسابی بریتانیا بووایە.[29]ئەم هەراسانییە لە وایتهۆل[30] نەبڕایەوە و مشتومڕی زۆری

١٩١١دا ڕاگیرا، هەرچی ڕێگەش بوو بەرەو ئەسکەندەرونە بەهۆی بەرگری فرەنسییەکان وەستێنرا. بە گوێرەی لێکدانەوەی کاربەدەستانی ئاڵمان، ئەم هێڵە ئاسنینانە گەر تەواوکرابان دەبوونە مایەی دابینیکردنی کەرەستەی خاوی پێویست، ئەو کەرەستانەی لە سەرچاوە خۆجییەکانی ئاڵمان دابین نەدەبوون.

[27] Davis, Ends and Means, pp.33-34; هەڵسەنگاندنە سەربازییەکە بەگوێرەی مارشاڵی مەیدانیی ئاڵمان کۆلمار ڤۆن دەر گۆلتز بوو.

[28] سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨. هەرچەندە کاتی خۆی بڵاونەکرایەوە.

[29] هەمان سەرچاوە، ل ٣٣

[30] وایتهۆل شەقامێکە لە لەندن، دەستەواژەیەکە بۆ مەکۆی بڕیاری سیاسی بریتانی، چونکە دامودەزگا میرییەکانی بریتانی لەوێن. وەرگێڕ

سـەبارەت بەو پرسـە بەدوای خۆیدا هێنا. لەماوەی نێوان ١٩٠٣ تا ١٩١٤ (واتە لەکاتی دوا ئیمتیازی هێڵی ئاسـنین و هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا) سیاسـەتی دەرەکیی بریتـانی بە چوار قۆنـاغـدا تێپەڕی، هەریەکە بە گوێرەی بەڵگەنامەی فەرمیی خۆی.

قۆناغی یەکەمیان: یاداشـتەکەی لانسـداون Lansdowne (وەزیری کـاروبـاری دەرەوە لە ١٩٠٠-١٩٠٤) لە ١٩٠٣دا بوو.

دووهەمیشیان: لێدوانی کابینەی حکومەت بوو لە ١٩٠٧.

سـێهەمیان: لە لایەن ئێدموند گرێی Edmund Grey (وەزیـری کـاروبـاری دەرەوە لە ١٩٠٥-١٠١٦) لە ١٩١٠دەرچوو.

دواهەمینیشـیان: لە ١٩١٣ و ١٩١٤دا و بەدوای یەکدا لە ڕێککەوتننـامەکـانی ئەنگلۆ-تورکی و ئەنگلۆ-ئـاڵمـانی ڕەنگیدایەوە.[31]

---

[3] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 16; M. K. Chapman, Great Britain and the Baghdad Railway 1888–1914 (Northampton, 1948), p. 76

یاداشتی لاندسداون له نیسانی ١٩٠٣ لەبارەی هێڵی ئاسنینی بەغداوە، جەخت لەسەر دانوستان لەگەڵ پارەدارانی ئاڵمان و دەستکەوتە دیپلۆماتییەکان کراوەتەوە بەوەی هێڵی ئاسنینی بە غدا وەک ئامرازێک بۆ کەمکردنەوەی گرژیی لەگەڵ ئاڵمان بەکاربهێنرێ. یاداشتەکە پێشنیازی ئەوەی کردبوو، بە ڕاکێشانی دەستی پارەدارانی فەرەنسی و ڕوسی بۆ پرۆژەکە "بەنێودەوڵەتی" بکرێ. دەستبەجێش ئەو خشتەیە له لایەن ئەندامانی پەرلەمان و حکومەتی کاروباری هیندستانەوە[٣٢]ڕووبەڕووی ڕەتکردنەوەیەکی ڕەخنەئامێزانەی توند بووەوە.[٣٣]تەنانەت لەو بارەیەوە کاربەدەستانی حکومەتەکەی هیندستان پێشنیازی ئەوەیان کرد دەسترۆیشتنی ئاڵمان تەنیا له موسڵدا سنووردار بکرێ.

ئەم تەوژمە فشارە خۆی لە سیاسەتێکی نوێدا بینییەوە، کە وردەکارییەکەی لە یاداشتێکی کابینەی حکومەتەکەدا و لە ١٩٠٧دا بەرجەستە بوو. یاداشتەکە هەموو شەقڵێکی بێگانەی بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕێگای بەرەو هیندستان ڕەتکردبووەوە، هەروەها "بەنێودەوڵەتیکردنی" هێڵی ئاسنینی بەغداشی لە بەرژەوەندی پێشنیازێکی خشتەی "بەشەکی" دەبینی، بەوەی هێزە ناوبراوەکان تەنیا لەناوچەی هەژمونی

[٣٢] مەبەست حکومەتی بریتانیایە کە لە هیندستان پێکیانهێنابوو. وەرگێڕ

[3] Earle, Turkey, the Great[3] Powers, and the Baghdad Railway (New York, 1923), p. 180

خۆیاندا لەبن کۆنترۆلیاندا بێ. بۆ بریتانییەکان کۆنترۆڵکردنی ئەو ڕووبەرەی لەنێوان بەغدا و بەسرادا بوو لە شتە پێشنۆرەییەکانیاندا[٣٤] بوو. وەرچەرخانەکە ڕەنگدانەوەی بەشێک لە ئاگابوونەوەبوو لە هەمبەر میزۆپۆتامیا، بەڵام لە ئەنجامی ئەوەش بوو کە پارتی لیبرال لە هەڵبژاردندا براوە بوو.[٣٥] هەرچۆنێک بێ، توخمی هەرە بەهێزی پشت ئەو سیاسەتە لەو ماوەیەدا لایەنی ئابوری بوو. بازرگانیی ئاڵمان لە هەرێمەکەدا گەیشتبووە ژمارەیەک لە ناوچەکان بۆ بواری پێشخستنی ئاودێری کە ئامراز و ماکینەی کشتوکاڵیی قورس بوون، هەروەها گەیشتبوونە ئەو شوێنەی قەڵای بازرگانیی بریتانی بوون لەو ناوچانەدا.[٣٦] هەر هێڵە ئاسنینەکە خۆی هەڕەشەیەک بوو لەسەر کۆمپانیای کەشتیرانی بریتانی، کە ماوەیەکی زۆر بوو مەیدانی بەیەکگەیاندنی کەنداوی فارسییان بە دەریای سپیی ناوەڕاستەوە قۆرخ کردبوو.[٣٧]

---

[٣٤] پێشنۆرە: ئەو شتە ئەو بایەخەی لەپێش ئەوانی دیکەوە دێ، ئەفزەلییەت. وەرگێڕ

[35] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, pp.32 & 68

[٣٦] سەرچاوەی پێشوو ل ٥٦.

[37] Earle, Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway (New York, 1923), p. 191; هەروەها ئیرل سەرنجی ئەوەشی دابوو، کە زۆر لەو تۆمەتانەی لە هێڵی ئاسنینی بەغداوە هەبوو، هی ئەوە نەبوون پشتڕاست بکرێنەوە.

ئەم هەڕەشەی پێشینە لە ١٩١٠دا ڕێگەی بۆ وەرچەرخانێکی سیاسی دیکە خۆشکرد. ئەو پەیامەی گریێ لە ٢٠ی نیسانی ١٩١٠ بۆ لۆوتەر Lowtherی ناردبوو، تەرخان بوو بەوەی نیازی حکومەت لەسەر ئەو سیاسەتانەی ساڵی ١٩٠٧دا چڕببێتەوە بەو سەرنجەی کە بریتانیا هێڵی ئاسنین لە دۆڵی ڕوباری دجلەدا لێبدا.[٣٨] لەکاتێکدا هەوڵی دیپلۆماسی لەپشت ئەو چڕبوونەوەیە هەبوو، لێ دیسان دنەدەری سەرەکی پشت داوایەکە بازرگانییش بوو. ئاخر بە وەرگرتنی ئیمتیازی لێدانی هێڵی ئاسنین پێ بەپێی ڕوباری دیجلە، کە بە هۆیەوە سیستمی ئاودێری هەرێمەکەش پێشدەکەوێ، ئیدی بریتانیا لە ئایندەی نەشونمای کەرتی کشتوکاڵیی میزۆپۆتامیا دڵنیا دەبێتەوە.[٣٩] دوابەدوای ناردنی پەیامەکەی گریێ، حکومەتی بریتانی هەوڵیدا لەگەڵ ئاڵمان بکەوێتە دانوستاندن، کەچی هەردوولای پەیوەندیدار نەگەیشتنە ڕێککەوتن. بە شێوەیەکی تایبەتیش حکومەتی ئاڵمان بیرۆکەی بریتانییەکانی لەمەڕ قۆرخکردنی هێڵی ئاسنین لە باشوری میزۆپۆتامیادا ڕەتکردەوە.[٤٠]

3 4 Cohen, British Policy in8 Mesopotamia 1903–1914, p. 91

[٣٩] هەمان سەرچاوە، ل ١٢٠

[٤٠] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤

ئەم ناتەبایی و بەبنبەستگەیشتنە، ڕێگەی بۆ قۆناغی چوارەم سیاسەتی بریتانیای بۆ هێڵی ئاسنینی بەغدا خۆشکرد. هەر تەنیا ئەم جارەیان هەردوو حکومەتی ئاڵمان و بریتانیا دەکرا بگەنە ڕێککەوتنێک، کە "وەها داڕێژرابوو بەسەر هەموو هۆکارەکانی بەدحاڵیبووندا زاڵ ببێ."[٤١] یەکەمین جووڵەی بریتانیا چاوخشاندنەوە بوو بە داواکانی لە هێڵی ئاسنینی دۆڵی دیجلە و کەمکردنەوەی بوو بۆ هێڵێکی بچووک لە کووتەوە بۆ عەمارە و مەندەلی. پاشان ئاڵمان لە هەوڵی بەرپەچدانەوەکەی خۆی لە هێڵی ئاسنینی بەغدا بۆ بەسرا پاشەکشە بکا و تەنیا داوای کۆنترۆڵکردنی هێڵی نێوان بەسرا و کەنداوی فارسی بکا.[٤٢] هەروەها بریتانیا ویستی خۆی بۆ پەسەندکردنی هێڵی ئاسنینی بەغدا-کەنداو ڕاگەیاند، کە هی تورک بوو، هەروەها دەستەبەریی بازرگانیشی دایە بازرگانە بریتانییەکان. ئەنجامی سازشەکانی بریتانیا ڕێککەوتننامەکانی ئەنگلۆ-تورکی لە ١٩١٣ و ئەنگلۆ-ئاڵمانی لە ١٩١٤ی لێکەوتەوە.

لە بەراوردکردنی ڕێککەوتننامەکانی ١٩١٣ و ١٩١٤ لەگەڵ ڕاگەیەندراوەکانی سیاسەتی پێشووی بریتانیادا دژبەرییەکی تیژ دەردەکەوێ. بەرژەوەندییە بازرگانییەکان لە ساڵەکانی

41 Davis, Ends and Means, p. 35

42 8 Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p.238; Davis, Ends and Means, p. 35

١٩٠٧ و ١٩١٠دا ڕۆڵێکی چارەنووسسازانەیان لە شەقڵپێدانی سیاسەتی بریتانیادا بینی، هەرچەندە بە هاتنی ساڵی ١٩١٤ دەستبەرداری زۆر لە داواکانی بوو، زیاتر لەوەی دامەزرێنەرانی هێڵی ئاسنین خەونیان پێوەدەبینی."[٤٣]

دیاربوو لەپشت ئەمە سیاسەتی دژبەر هەبوو، ئەوانەی فشاری سیاسی و دیپلۆماتیی ئەورووپی زۆری لەسەر بوو. لە دانوستانەکانی ڕوسو-ئاڵمان لە پۆتسدامدا پێگەی بریتانیایان بنکۆڵ کرد، ئەمەش لەو کاتەیدا نوێنەرایەتی ڕوس دارشتەی پرۆژەی هێڵی ئاسنینی بەغدای لە لایەن ئاڵمانەوە پەسەندکرد.[٤٤] لەمیانەی پەیماننامەی تورکۆ-ئاڵمانیش لە ١٩١٠دا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئاڵمانی گەیشتنە ژمارەیەک ڕێککەوتن، ئەوانەی پەیوەندییان بە هێڵی ئاسنینی بەغداوە هەبوو بە دەستەبەری بەردرێژ و دامەزراندنی دامودەزگای سەربازییشەوە. بریتانیا لە هیچ یەک لەو دۆزانە نە پشکی تێدا هەبوو و نە باندۆریشی بەسەرەوە هەبوو. بۆ دەوڵەتمەدارانی بریتانیش ڕووداوەکان ئەو دیمەنەیان خستنە بەردەم، ئەگەر هاتوو چارەسەرییەکی شیاو بۆ هێڵی ئاسنینی بەغدا نەدۆزنەوە، ئەوا بە دەستی بەتاڵ لێی دەردەچن.

---

[4]3 Davis, Ends and Means, p. 35

[4]4 Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p.201; Stephen Longrigg, Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History (London, 1953), p. 60

ئەو پێگە لاوازە دیپلۆماتییە هاوشـــان بوو لەگەڵ پێگەیەکی گەورەتری لەبەرچاوگرتنی ستراتیژیی بریتانی لە ئەورووپادا. یەکەمین و گرنگترین لەبەرچاوگرتنەکە پاراســـتنی هاوپەیمانێتی بوو لەگەڵ هەریەک لە فەرەنسـا و ڕوسـیادا. زۆر لە کاربەدەســـتە بریتانییەکان لەوە دەترســـان کە سـیاســەتی زۆر نزیکبوونەوە لە ئاڵمان لە میزۆپۆتامیادا وا بکـا ڕۆڵی فرەنســـا نەهێڵێ یـان ئەو خـاوبوونەوە و ئاســـاییبوونەوەی پەیوەندیی لەگەڵ ڕوس بنکۆڵ بکـا.[٤٥] لەهەمان کاتیشدا هەر کاربەدەستان حەزیان لێبوو لە ترسی لەیەکترازانی شـیرازەی تەباییان لەگەڵ ڕووسـیا نەیگەیەننە مریشــکە ڕەشــە و تێکی نەدەن. هەروەها ئەو ترســەش لە ئـارادابوو، نەبـادا بەهۆی دژایەتیکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دڵسۆزیی موسڵمانەکانی هیندستان لەسەر ئەوان وەربگەڕێ، ئاخر هێشتا سوڵتانی عوسمانی هەر لەسەر ئەو بانگەوازە بوو گوایە ڕابەری ئاییینیشە.[٤٦]

[4] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 211[5]

[٤٦] هەمان ســـەرچاوە ل ٢١١؛ هەروەها پێویســـتە ئاماژە بەوەش بدرێ کە گۆڕینی کەسی کاربەدەست کاریگەری بەسەر سیاسەتی دەرەوەش هەبوو، ئاخر لە باڵوێزخانەکەی کوســتەنتینەپول لۆوتەر بوو پاشـان مالێتی جێگەی ئۆکۆنۆری گرتەوە، لە وەزارەتی کـاروبـاری دەرەوەش نیکلســـن جێگەی هـاردینگی وەک جێگری وەزیر گرتەوە، لە ئیدارەی هیندســـتانیش کریۆ جێگەی مۆرلی گرتەوە، لە هێزی ئەدمیرالی کەشـــتیگەلیشــدا چەرچل بووە لۆردی یەکەمین.

هێڵی ئاسنینی بەغدا چەندین لایەنی گرنگی لەبارەی سیاسەتی بریتانی هێنایە پێشەوە، کە لە میانەی ڕەوتی جەنگی یەکەمی جیهانیدا پەرەیسەند.

یەکەمین ڕووی ئەو هاتنەپێشەوەش پەرەسەندنی ئاگایی زیاتر بوو لەبارەی میزۆپۆتامیا و لە کاتی خۆشیدا موسڵ وەک ئەوەی یەک مەکۆی گرنگی بازرگانی بێ بە توانستێکی لەبننەهاتووی باری ئابورییەوە.

دووهەمینیشیان پەرەسەندنی ئەو جیاوازییە لەنێوان کاربەدەستانی هیندستان و هاوتاکانیان لە لەندەنەوە. لەمێژیش بوو میزۆپۆتامیا کەوتبووە بن باڵی هیندستان بۆیە بەڕێوەبردنیشی هەر لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی هیندیستاندا بوو.[٤٧] هەرچۆنێک بێ، ئاڵمان بۆ لەندەن مایەی نیگەرانی بوو، بۆیە دەبوایە وێنە گەورەکەی لەبەرچاو بووایە.

سێهەمیشیان کە لە هەموویان گرنگتر بوو، سەرهەڵدانی سەرەداوی ئەو سیاسەتە بوو، کە پیشنۆرەیی دایە خەم و نیگەرانییە نێودەوڵەتی و ستراتیژییەکان. بە شێلگیرتربوونی پەیوەندییەکانی ئاڵمان لەگەڵ عوسمانییەکاندا، دەبووایە بریتانیا لەژێر تیشکی هەڕەشەی ئەوروپییەکان و ئەگەری

[٤٧] هەمان سەرچاوە ل ٥٥ و ٧٣؛ هەر بۆ ئەندامانی یەکەمین ئیدارەی مەدەنی لە عێراق لە حکومەتی هیندستانەوە ڕاگوێزرابوونەوە.

هەڵایســـــانی ئاگری جەنگ بە پێگەی خۆی لە میزۆپۆتامیادا بچێتەوە.

سەرهەڵدانی جەنگ: شاڵاوی سەر بەسرا و ڕێگە بەرەو موسڵ

لە ٦ی نۆڤێمبەری ١٩١٤دا هێزی لەشـکرکێشـیی هیندی ”D“ لە فاو، لە باشـــووری میزۆپۆتامیا لە کەنداوی فارســـیدا دابەزی. ئەم ڕووداوە، هەرچەندە ڕامان و دونیابینییەکەشی ســـنووردار بوو، لێ لەبـارەی میزۆپۆتـامیـاوە دەرخەری قۆنـاغێکی دیکەی ســـیـاســـەتی دەرەکیی بریتـانیا بوو. هەڵگیرســـانی جەنگەکە بە شـــێوەیەکی کارایانە کۆتایی بە دانوســـتـانی لەگەڵ ئـاڵمـان هێنـا، لەگەڵ ئەوەشـــدا بەرژەوەندییەکان بریتانیان ناچارکرد کاریگەریی پاراســـتنی هەرێمەکە لەبیر نەکەن. هەرچی لەبارەی بەرژەوەندییەکانیش بوو، وەک خۆیان مانەوە و نەگۆڕان، بەڵام جەنگەکە خەم و پرسی لەشـکرکێشـی و سـتراتیژی گەیاندە باڵاترین ئاسـت، ئەو ڕاسـتییەی لە سـاڵانی دواتردا لەگەڵ ئەزمونی موسـڵ هاوشان بوو.

بۆ تێگەیشتن لەوەی چۆن سیاسەتی بریتانی بەو خاڵەیەوە پەیوەســت بوو، پێویســتە ســەرەتا وردەکاریی مەبەســتی لەشــکرکێشــییەکە و چۆنییەتی شــەقڵوەرگرتنی ســیاســەتی داهاتووی ڕوون بکەینەوە.

حەزی داواکردنی بەسرا، ویلایەتی باشووری میزۆپۆتامیا بۆ ژێر قەڵەمڕەویی بریتانیا شتێکی نوێ نەبوو. هەر زوو لە ١٩١١ەوە بریتانییەکان خۆیان پلانی لەشکرکێشییان بۆ سەر میزۆپۆتامیا ئامادە کردبوو، لێ کردەوەکە پیادە نەکرا و چەند جارێکیش پڕۆژە و پێشنیازی دوپاتەبووەوە ڕەتکرانەوە.[٤٨] لەسەرێکی دیکەشەوە هەڵگیرسانی جەنگەکە گیانێکی نوێی وەبەر لەشکرکێشییەکە و ئامانجە نوێیەکان بەخشی. خۆی بۆ بریتانیا لە داگیرکردنی بەسرا لە ساڵی ١٩١٤دا سێ مەبەستی سەرەکی لەئارادا هەبوون:

یەکەمیان: شتێکی گشتی بوو، بەڵام لەمێژبوو شتەکە داخواز بوو بۆ ئەوەی ڕێگای گەیشتن بە هیندستان بپارێزرێ.

هەر لە هەناوی ئەم ئامانجەوە، مەبەستی **دووەم** هاتەئارا، کە خۆی لە پشتگیریکردنی عەرەب لە دژی تورک دەبینییەوە.

دواهەمین مەبەستیش پاراستنی کانە نەوتییەکانی ئێران و کۆگای نەوتی عەبادان بوو.[٩] هەر یەک لەم سێ مەبەستانە

---

[٤٨] هەمان سەرچاوە ل ٢٠٦ و ٣٠٠

[4] [9] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p.299; Keay, Sowing the Winds: The Seeds of Conflict in the Middle East (New York, 2003), p. 45; Paul Guinn, British

لەسەر یەک ڕوانگەی سیاسەتیی بریتانی چڕبووبوونەوە، بەڵام بە چەقکردنی تەنیا یەک مەبەست وەک هۆکارێکی چارەنووسساز بۆ لەشکرکێشییەکە لە کێشە بەدوور نەبوو.

هەر بۆ نموونە، مەبەست لە پاراستنی سەرچاوەکانی نەوت لە کەنداوی فارسی، کە زۆر نزیک بوو لە بەسراوە، پێشنۆرەییەکی تێکەڵە بوو. لەسەرێکەوە، نەوت وەک سەرچاوەیەکی ستراتیژیی سوتەمەنی بوو بۆ هێزیی دەریاوانی و لە ١٩١٤شدا بریتانیا داوای بەشی هەرە سەرەکی کرد لە کۆمپانیای نەوتی بریتانی، کە ئەوکات لە کێڵگە نەوتییەکانی ئێراندا کاری دەکرد. ئیدی زۆر لە کاربەدەستانی بریتانی زانیارییان لەبارەوە هەبوو، بەوەی ئەم شتە بۆ دارشتنی بڕیاری سیاسی گرنگە. هەر بۆ نموونە لیۆد جۆرج Lloyd George[٥٠] لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی *یاداشتەکانی جەنگ*، نووسیویەتی "ئەوە بە ڕوونی دیارە تورکیا دەیەوێ بداتە پاڵ هێزی دوژمنەکانمان. ئەمەش دەستبەجێ زۆر گرنگە بەوەی هەنگاوەکان بۆ پاراستنی دابینکردنی نەوت لە کەنداوی فارسییەوە

Strategy and Politics 1914 to 1918 (Oxford, 1965), p. 43; Longrigg, Iraq 1900 to 1950, p. 77; V.H. Rothwell, British War Aims and Peace Diplomacy (Oxford, 1971), p. 18

[٥٠] داڤید لوید جۆرج (١٨٦٣-١٩٤٥) سیاسەتمەدار و سەرۆوەزیری بریتانیا. وەرگێڕ

بگیرێنەبەر."[٥١] هەر بەڕاستیش پاراستنی سەرچاوە دابینکەرەکانی نەوت یەکێ بوو لە ئامانجە ڕاستەقینەکانی لەشکرکێشیی هێزی پیادەی هیندی، ئەوەی بە D ناسراوە."[٥٢]

لەگەڵ ئەوەشدا نەوت تەنیا یەکێ بوو لە چەندین ئامانج و لە پێواژۆی ڕۆژگار و جەنگەکەشدا ئامانجێکی سەرنجڕاکێش بوو، کە بۆ لەشکرکێشی و داگیرکارییەکە سەریکێشا. هەر بۆ نموونە چەرچڵ Churchill[٥٣] حاشای لەوە کرد، کە بریتانیا پشتی بە کێڵگە نەوتییەکانی ئێرانەوە بەستبێ، ئەو لێدوانی وەهای دا؛ "ئەگەرێکی لاواز هەیە بۆ ئەوەی هێزێکی وەها بۆ ئەو مەبەستە لەوێ بخرێتە گەڕ... ئێمە پێویستە نەوت لە شوێنی دیکەوە بکڕین."[٤٥] لە مەیدانیشدا توانستی هێزی لەشکرکێشییەکە بۆ پاراستنی هێڵەکانی نەوتەکە لەبەر

---

5 David Lloyd George, War Memoirs of David Lloyd George (Boston, 1936), Vol. II, p. 238

5 7 A.T. Wilson, Loyalties Mesopotamia 1914–1917 (Oxford, 1930), p. 8; F.J. Moberly, History of the Great War based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914–1918 (London, 1927), Vol. I, p. 99

٥٣ وینستن چەرچڵ (١٨٧٤–١٩٦٥) سیاسەتمەداری بەناوبانگی بریتانی، لە کاتی جەنگی یەکەمدا وەزیری کۆلۆنەکان و لە جەنگی دووهەمیشدا سەرۆوەزیری بریتانیا بوو. وەرگێڕ

5 Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 302; Davis, Ends and Means, p. 38

کورتهێنی سەربازییەوە سنووردار بوو.[٥٥] نەخشەکان بۆ پارێزگارییەکی کردەییانەی پاڵاوگەکان و لوولەکێشی و کێڵگە نەوتییەکان تا ٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٩١٥ هی ئەوە نەبوون لە ڕووی داراییەوە فەند بکرێن، تەنانەت ئەو نەخشانە بە شێوەیەکی ڕاستەقینەش تا دواتر ئەوەندە کاریگەرییان نەبوو.[٥٦] بەو داخوازییانەش بۆ قایمکردنی بەرەی ئەورووپا و کورتهێنی لە هەبوونی هێزی سەربازیی کاریگەر هەبوو، هەرچی پاراستنی کێڵگەکانی نەوتیش بوو لە ئامانجە لاوەکییەکان بوو.

هەرچی دەربارەی نیازی بریتانیا بوو بۆ پاڵپشتکردنی عەرەب، ئەوا لەمەشیاندا هەوڵێکی تێکەڵ هەبوو. لەسەرێکەوە، کاربەدەستانی بریتانی دەیانزانی هەستوسۆزێکی دژەبریتانی لەنێو عەرەبەکانی بەسرادا بڵاوبووەتەوە و بۆیە لەوە دەترسان نەبادا لە دژی بەرژەوەندییەکانی بریتانی ڕاپەڕن.[٥٧] لەسەرێکی دیکەشەوە، زۆربەی ئەو کاربەدەستە بریتانییانە لە ١٩١٤دا بڕوایان وەهابوو، "کە عەرەب خەریکە لەوە دڵنیادەبنەوە تورک لەناو دەچن."[٥٨] لەبارەی پاراستنی پێگەی بریتانییەکان لە

---

5 9 Wilson, Loyalties Mesopotamia 1914–1917, p.9

5 Davis, Ends and Means, p. 32

5 1 Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 307

[٥٨] هەمان سەرچاوە ل ٣٠٤

باشووری میزۆپۆتامیاوه دوو ڕوانین لەبەردەم کاربەدەستانی بریتانییەوە هەبوو، شتێکی پێویستە داوای پشتگیری لە عەرەب بکرێ و بۆ دژایەتیکردنی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی ئاراستەبکرێن، ئینجا دووربکەونەوە لە ئەگەری دوژمنێکی داهاتوو و لە بەرانبەریشدا هاوپەیمانێکی نوێیان دەستبکەوێ. بریتانیا نەیدەویست ئەوەندە دنەی ناسیونالیزمی عەرەبی بدا بەقەدەر ئەوەی دەیانەویست پەیوەندییەکی شلۆقیان لەگەڵدا ببەستن تا بەرژەوەندییان لە ناوچەکە بپارێزرێ. کەچی بریتانیا لەم بارەیەوە پشتی خانەدانانی عەرەبی لە هەرێمەکەدا گرت.

یەکێ لەو کەسانە سەید تالبی[59] ئەندامی یەکێک لە خانەوادە هەرە ڕێزلێگراوەکانی ویلایەتی بەسرا بوو. بریتانییەکان لەو بڕوایەدابوون، دەسترۆیشتنی تالب دەکرێ بۆ ئەوان ببێتە کلیلی یارمەتییان لە میانەی پەلاماردانی بریتانیا بۆ سەر ناوچەکە. هەر بۆ نموونە بە مەزەندەی هاردینگ Hardinge "هەردەبوو ئەو کەسە بهێنرێتە ڕیزی خۆیان". لە کاتێکدا وەزارەتی کاروباری دەرەوە پێی وابوو، "تالب.. دەکرێ ببێتە مایەی ئاژاوەنانەوە [لە دژی تورک] یان وا لە هێزی

[59] تالب ئەلنەقیب (١٨٧١-١٩٢٩) سییاسەتوانێکی عەرەبی بەسراوی، یەکێک لە بەربژێرەکان بۆ پاشایەتی عێراق و یەکێک لە دامەزرێنەرانی دەوڵەتی نوێی عێراق و یەکەمین وەزیری ناوخۆی لە حکومەتە کاتییەکەی عەبدولرەحمان گەیلانی نەقیب. وەرگێڕ.

چەکداری عەرەب بکا هەڵبگەڕێتەوە".[٦٠] تاڵبیش بە دەوری خۆی لە حکومەتی عوسمانی بەگومان و خۆپارێز بوو، لەو بڕوایەدا زۆری پێناچێ ئەو لە بەسرا دەردەکەن.[٦١] بۆ بەدبەختیش، دانوستانەکان هیچی وەهایان لێ شین نەبوو بەوەی بریتانییەکان پشتگیری تاڵب بکەن، بۆیە هەرچۆنێک بێ لە سەروبەندی هەڵگیرسانی جەنگەکە، تاڵب لە ناوچەکە هەڵات.[٦٢] هەڵبەتە تاڵب تاکە خانەدان نەبوو کە بریتانییەکان پەیوەندییان پێوە کردبێ؛ وتووێژ لەگەڵ شێخی موحەمەرە و عەزیز عەلی بەگ و پاشان لەماوەی جەنگەکەدا لەگەڵ شەریف حوسێنیشدا کرا.[٦٣]

هەروەک لێکدانەوەی پێشووتر، لەوێدا کێشە لەگەڵ ڕوانگەی پڕوپاگەندانەوە هەبوو. کێشەکە تا ڕاددەیەکی زۆر بە مەوداوە پەیوەست بوو. هەروەک ئارنۆلد ت ویلسن Arnold T. Wilson باسی کردووە: " لەوێدا کەموکورتییەکی جەوهەری هەبوو... ئەمەش ڕوون بوو کەوا عەرەب بەشێوەیەکی گردەبڕانە پێوەی پابەند نەدەبوون، ئەوان لە لێکەوتەی تۆڵەکردنەوەی تورک

[٦٠] هەمان سەرچاوە ل٣٠٦-٣٠٧

[6] Wilson, Loyalties Mesopotamia 1914–1917, p. 18

[٦٢] هەمان سەرچاوە ل ١٨

[٦٣] شێخی موحەمەرە بۆ ماوەیەکی درێژ بوو هاوپەیمانی بریتانییەکان بوو لە باشووری میزۆپۆتامیادا، عەزیز عەلی بەگیش ناسیونالیستێکی عەرەب لە میسرەوە پەیوەندی بە کیچنەر .Kitchenerەوە هەبوو.

دەترسـان... هەرچۆنێکیش بێ حکومەتی بریتانی لە توانایدا نەبوو پـاڵپشـتییەکەی وەهـایان بکـا و ترسـەکەیان بڕەوێنێتەوە."[٦٤] بەبێ ئەو جۆرە مسـۆگەرییە، ئەوا حکومەتی بریتانی نەیدەتوانی بەدەسـتهێنانی پاڵپشـتیی عەرەب بۆ هەڵمەتەکەیان گردەبڕانە پشـتڕاسـتبکاتەوە، چونکە توانای حکومەت تا ڕاددەیەکی زۆر سـنووردار بوو. ئاخر لەنێو بریتانییەکان خۆیان نەخشـەیەکی ڕون و ئاشـکرا بۆ قۆناغی دوای جەنـگ نەبـوو، ئەوانەی دەیـانەویسـت جڵەوی کۆنترۆڵەکەیان لەدەسـت دەرنەچێ، کەچی خانەدانەکانی عەرەبیش حەزیان لێبوو هەر خۆیان سـەردار بن. لەوەش پتر، بیرۆکەی داواکردنی پشـتگیریی عەرەب ئـامـانجێکی ئامرازانەی کاریگەر بوو بەوەی عەرەب لە توانایاندا هەیە بەرژەوەندییەکانی بریتانیا بپارێزن. پێدەچوو لەشـکرکێشـی بۆ سـەر میزۆپۆتـامیـا لە دەراوی نیگەرانیی قوڵترەوە پەیدابووبێ.

باشە ئەگەر هەر هۆکارێک لە هۆکارەکان سەربەخۆ دروست نەبووبێ، کەواتە ئەدی چی لەشکرکێشی بۆ سەر میزۆپۆتامیا ڕوون دەکـاتەوە؟ توێژەرێـک تێبینی ئەوەی کردووە؛ "لە ١٩١٤دا سیاسـەتی بریتانیا لە هەمبەر میزۆپۆتامیادا لەسـەر بنەمای پێویسـتی پاراسـتنی ئەو بەرژەوەندییانەی ڕۆنرابوو، کە لە سـەدەی نۆزدەهەمەوە لەئارادا بوون، هەروەها لەگەڵ

[6] Wilson, Loyalties Mesopotamia 1914-1917, p. 16

ئەوانەی لە سـالّی ١٩٠٣وە بە دواوە پەرەیان سـەندبوو."[٦٥]
نزیکی بەسـرا لە هیندسـتان و مێژووی دووروودرێژی بۆ ڕاچاندنی پەیوەندیی بازرگانی، هەموو ئەمانە بە لێدانی تەپڵی جەنگی یەکەم کەوتنە بەر هەڕەشـە، ئەمەش زیاتر لەوە بوو کە سـەرنجی دەوڵەتمەدارانی بریتانی بۆ لای خۆیان ڕابکێشی و مشووری بخۆن. هەردوو لایەنیان، نەوت و پشتگیریی عەرەب کەوتنە خانەی ئەو بەرژەوتە؛ هەبوونی سـەرچاوەی دابینکردنی نەوت لە ئێران باشـتر لەگەڵ ئەوە دەهاتەوە، کە هێزی سـەربازیی بریتانی لەو نزیکانە بێ و هەڵبەتە پشـتگیریی عەرەبیش ڕێگەی بە بریتانییەکان دەدا باشـتر تیشـک بخەنە سـەر هێزی مرۆییان لە هەمبەر مانۆڕەکانی دیکەی جەنگ. هەر بۆیە لەشـکرکێشـییەکە بە ئامانجە سـنووردارییەکانییەوە کردەیەکی بەرەنگاری بوو، مەبەسـت لێی پاراسـتنی "ئەمری واقیع" بوو لە باشـووری میزۆپۆتامیاوە.[٦٦]

لەکاتێکدا ڕەگوڕیشـەی شـالاو بۆ سـەر میزۆپۆتامیا بۆ ڕووداوەکـانی ڕابـردوو دەگەڕایەوە، لـێ لـێکەوتەکـانی هەڵمەتەکە شـەقڵی پێشـهاتی ئایندەی بۆ هەریەک لە میزۆپۆتامیا و سـەرلەبەری ڕۆژهەڵاتی ناوین لەگەڵ خۆیدا هێنا. بەسـرا بۆ بریتانیا دەروازەی موسـڵ و تەواوی

[65] Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914, p. 308

[٦٦] هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٨.

میزۆپۆتامیا بوو. چەند هەفتەیەکی کەم دوای ئەوەی بریتانییەکان بەسرایان داگیرکرد، سێر پرسی کۆکس Sir Percy Cox،[٦٧] ئەو پیاوەی دواتر بووە کۆمسیاری باڵای عێراق، لێدوانی دا، بەوەی ئەو ناتوانێ ئەوە ببینێ کە چۆن "خۆمان لە گرتنی بەغدا دوور بخەینەوە."[٦٨] ئەم وەرچەرخانە لە هەڵوێست، هەر لە سەرەتاوە نەخشەکە بۆ کردەوەیەکی سنووردارانە کێشرابوو، ڕەنگدانەوەی پەیوەندیی نوێی نێوان بریتانیا و میزۆپۆتامیا بوو. سەرهەڵدانی ئیدارەی مەدەنی، کە لەگەڵ لەشکرکێشیی بریتانییەکانەوە هاتەکایە، وردەکاریی زیاتری لەگەڵ خۆیدا هێنا و داواکانیش خۆجێیانەتر بوون بۆ ئەوەی سەرنجی کاربەدەستانی بریتانی بۆ لای خۆیان ڕابکێشێ. ئیدی لەم بەرڕەوتەدا، شار و گوند و دەڤەری زۆر پەیدابوون و چوونە بن ڕکێفی ئەو ئیدارە مەدەنییە تازەیە، ئەمانەش داخواز بوون مشووری زیاترین بخورێ و بایەخی پێویستیان پێبدرێ لەوەی هەر لە دوورەوە، لە مەکۆی دەسەڵات لە هیندستان و لەندەنەوە سەیر بکرێن.

---

[٦٧] سێر پرسی کۆکس (١٨٦٤-١٩٣٧) ژەنەڕاڵێکی باڵای سوپای بریتانی لە هیندستان و کارهەڵسوڕێنەری سیاسیی بریتانی لە عێراق. وەرگێڕ

[6] Peter Sluglett, Britain in Irâq (New York, 2007), p. 9

بەردەوامیی سیاسەتی بریتانی

وەک بینیمان مێژووی تێوەگلانی بریتانیا لە میزۆپۆتامیا بۆ سەدەکانی پێش دەستبەسەرداگرتنی هەرێمەکە دەگەڕێتەوە. تا دەهات بە شێوەیەکی شیلگیرانە بەرژەوەندییەکانی لەوێ پتر دەبوو لە گەڵیشـــیدا بەرژەوەندیی ڕکابەرەکانی زێدەتر دەبوو. بە ڕاکێشانی هێڵی ئاسنینی بەغداش، دەستپێوەگرتنی بریتانیا بە هەرێمەکە ڕاســـتەوخۆ لە لایەن هێزی دیکەوە مایەی گەف و هەڕەشـــە بوو، بەوەی ڕکابەرەکە بەتەواوی ئاگای لە بایەخی پێگەی میزۆپۆتامیا بوو بۆ بریتانییەکان. کاتێکیش جەنگەکە هەڵگیرســـا، تیختیخەی بریتادنیا درا تا دەستی خۆی بوەشێنێ و دەروازەی میزۆپۆتامیا بخاتە ژێر ئاســـایشـــی خۆیەوە. کاتێ مرۆ بە قووڵی لەو ڕووداو و پێشهاتانەدا دەڕوانێ، ئەوا ژمارەیەک گۆڕانی لە سیاسەتی بریتانیدا بۆ دەردەکەوێ، بەڵام کاتێ مرۆ قووڵتر لێی بڕوانێ ئەوا لەوێ توخمگەلی بەردەوامبوون یان زۆر بابەتگەلی دەقاودەقتری ســیاســی بەدیدەکا. یەکێ لەوان کە ڕێنوێنی ئاراستەی گۆڕانکارییەکان و سیاسەتەکانی بەرهەمهاتوو لە ئانوســـاتی کلیلئاســـای خۆیدا لە مێژووی موســـڵ و بەشـــێوەیەکی بەرفراوانتریش لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا بەدەرکەوت.

لە چاوی بریتانییەکان و لە میانەی دەمەقاڵێ لەسەر هێڵی ئاسنینی بەغدا، ئەو هەڕەشەیەی لە لایەن بەرژەوەندییەکانی ئاڵمانەوە دەرکەوت، زۆر بەرز بوو. ئاخر دەکرا هێڵی ئاسنینەکە هەم کۆمپانیا و هەم کاڵای ئاڵمانی لەگەڵ خۆیدا بهێنێ و ڕکابەریی بریتانییەکانی پێ بکا. هەروەها دەکرا کڕیار و مەعمیل لە بارهەڵگری کەشتیگەلی بریتانی بتەکێنێتەوە و هەر خودی ئاڵمان لە سیستمی ئاودێری و بەدواداگەڕان و دەرهێنانی نەوتی میزۆپۆتامیاش تێوەبگلێ. وەک ئەنجامیش دەبووایە بریتانیا ئاراستەی خۆی بگۆڕێ و سیاسەتەکەی وەها وەربچەرخێنێ تا بەهۆیەوە ڕەفتاری پێ لەگەڵ ڕەوشە نوێیەکە بکا. ئەم وەرچەرخانە لە سیاسەتی میزۆپۆتامیا ڕەنگدانەوەی گۆڕینی "مەغزای" سیاسەتی گشتیی بریتانی بوو بەوەی "داخوازینامەی ڕەوشی دیپلۆماسی ئەورووپی... باندۆر و ڕۆڵی لێبڕاوانەی لەسەر شەقڵی سیاسەتی خۆجێی بریتانیدا دانا."[٦٩]

بریتانیا دەستی بە کۆمەڵێک کارە پێشنۆرەییەکانی خۆیەوە گرت، بەوەی دەبێ بەگوێرەی توانای خۆی ئەو دەرفەتەی

[6] Cohen, British Policy in [9]Mesopotamia 1903–1914, p. 209; کۆهن لە پەراوێزی کتێبەکەیدا باسی ئەوەی کردوە کەوا گۆڕانەکە هەر بە تەنیا بە لەسەر میزۆپۆتامیاوە بەند نەبوو. هەروەها سەرنجی ئەوەشی دابوو ئەم دەقهێنانەوەیە وێنای دوا قۆناغی سیاسەتی هێڵی ئاسنینی بەغدای دەکرد نەوەک تەواوی دۆزەکە، ئەمەو ئەو بەڵگەوبەندە بوو کە نووسەرەکە هێناویەتەوە.

بۆی دەلوێ بەدوایاندا بچێ و بیانهێنێتە دی. کاتێکیش بریتانیا لە ١٩٠٣دا پێشنیازی بەنێودەوڵەتیکردنی هێڵی ئاسنینی بەغدای کرد، ڕەنگدانەوەی ئەو بیرۆکەیە بوو، کەوا بریتانیا بە تەنیا لە توانایدا نییە بەسەر ویستی ئاڵماندا زاڵ ببێ. هەرچەندە بەرژەوەندییە بازرگانییەکان لەبەین نەچوون، بەڵام لەبری ئەوە هی ئەوە نەبوون بە جۆشوخرۆشەوە بەدوایاندا ڕابکا و بەدییان بهێنی. بریتانیا لە ١٩٠٧دا بە پلەی ١٨٠ لەسیاسەتەکەی پێشووی وەرگەڕا و تێکۆشا هەژموونی خۆی بۆ پاریزگاریکردن لەو بەرژەوەندییانە بەکاربهێنێ، هەروەها لە ١٩١٠شدا بەرژەوەندییە بازرگانییەکانی بەرفراوانتر کرد. وەنەبێ ئەم بەرژەوەندییانەش لە پڕێکەوە و لە ماوەی چوار ساڵدا سەریان هەڵدابێ، بەڵکو چەندین سەدە بوو لە نەشونمادا بوو، هەر بۆیەشە گۆڕانکارییەکە وێنەی ڕوانینی حکومەتی نوێی نیشان دەدا بەوەی پێگەکەی لەبەرڕەوتی نێودەوڵەتیدا بەهێز بووەوە تا بتوانێ بە دوای سەرەداوە زەحمەتەکانی گەیشتن بە میزۆپۆتامیادا بڕوا. لەم دۆزەدا وا مەزندە دەکرا بەرژەوەندییە دیپلۆماتی و ستراتیژییەکان ڕۆڵی لاوەکییان ببینیبێ. لە کۆتاییشدا، لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩١٠ و ١٩١٤دا بریتانیا بە وەرچەرخانێکی دیکە وەرسووڕا، کە ڕەنگدانەوەی هەلومەرجەکانی دیمەنی نێودەوڵەتی بوو. کەواتە ئەو وەرچەرخانەی لەنێوان ساڵەکانی ١٩٠٣ و

١٩١٤دا ڕوویاندا، نوێنەرایەتی بەردەوامی شێوەی سیاسەتی بریتانی بوون؛ هەر کاتێک بۆی لوابێ و باری قورسی دیپلۆماسییەتی دەرەکی و یان هەڕەشەی ستراتیژی لە ئارادا نەبووبن ئەوا بریتانیا بەدوای بەرژەوەندییە بازرگانییەکانیدا چووە، بەڵام لە هەبوونی کاریگەریی ئەو هەلومەرجانەدا بایداوەتەوە سەر سازشکردن.

بۆ هەندێک لە توێژەران، دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیهان لەپڕ کۆتایی بە شێوەی پێشووی سیاسەتی بریتانی هێنا. تا ڕاددەیەکیش، دەستپێکی هەڵمەتی سەر میزۆپۆتامیا ڕەنگدانەوەی ئەمە بوو لەگەڵ بەدواداچوونی بریتانیا بۆ بەرژەوەندییەکانی لەناوجەرگەی جەنگەکەدا. هەرچۆنێک بێ، ئەم شێوازە لەمیانەی بگرەوبەردەی بریتانیا لەگەڵ موسڵ بەدواداچوون و بەردەوامی خۆی هەبوو. لەشکرکێشی بۆ سەر میزۆپۆتامیا سەرەتایەک بوو بۆ ناکۆکییەکی گەورەتر، ئەویش دابەشکردنی سەرتاپای ڕۆژهەڵاتی ناوین بوو.

بەندی ٢

موسڵ لەنێوان بریتانیا و فرەنسادا

لەشـــکرکێشـــیی بریتانیا بۆ ســـەر میزۆپۆتـامیا ڕووی گۆڕانکارییەکی جەوهەری لە سیاسـەتی بریتانی نیشـان دا. لەبری ئەوەی لە ڕێی توخمگەلی خۆجێی پێشـتر لە بەرانبەر دەســترۆیشــتنی ئاڵمان لە هەرێمەکەدا بووەســتێتەوە، هەر یەکســـەر لە حوکمڕانی ڕاســـتەوخۆیدا گلا. هەرچەنـدە ئـاراســـتەی نزیکبوونەوەی لە ئـاڵمـان و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی گۆڕا، لێ ئاراستەی نزیکبوونەوەی لە مجێزەکانی هـاوپەیمـانەکـانی خۆی نەگۆڕا. لە ٤ی ئەیلوولی ١٩١٤دا هەریەک لە بریتانیا و فرەنسـا و ڕوسـیا ڕایانگەیاند، ئەوان ئاشـــتییەکی لەیەک جیاواز لەگەڵ دوژمنەکانیاندا ناکەن و دەبێ پێشـــوەختەش بە مەرجەکانی ئاشـــتی قایل بن. ئەم جاڕنامەیە زیاتر بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسـمانی بوو لەوەی بۆ ئاڵمان بێ. کەواتە هەر لەبەرەبەیانی کردەوە جەنگییەکانی بریتانیدا، کاربەدەســـتانی بریتانی ئەوەیان زانی، داواکردنی هەر بســـتە خـاکێکی میزۆپۆتـامیـا و داگیرکردنی بەنـدە بە نیازپاکیی هاوپەیمانەکانی لە ئەورووپا. ئیدی وێڕای ئامانجی هاوبەش بۆ ســـەرکەوتن بەســـەر هێزەکانی بەرەی ناوەندا؛[٧٠] فرەنســـا و ڕوســـیـا و بریتـانیـا لە پێشـــنۆرەیی و

---

[٧٠] مەبەســـت بەرەی دیکەی جەنگەکە بوو، کە پێکهاتبوو لە ئاڵمان و دەوڵەتی عوسمانی هتد... وەرگێڕ

بەرژەوەندییەکانیان ڕکابەر بوون و بەردەوامیش لەگەڵ یەک ناکۆک بوون.

لە هەوڵێکی ئاشتکردنەوەی ئەو بەرژەوەندییە ناکۆکییانەیاندا، ئەو زلهێزانە، ڕۆژهەڵاتی ناوینیان دابەشکردە سەر مەودای بەرژەوەندییەکانیان، کە تا ڕۆژی ئەمڕۆش پێشهات و شوێنەوارەکەی لەبەرچاوە. بۆ چەندین سەدە بونیادی سیاسییانەی هەرێمەکە لەبن هەژموونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بوو، هەرچەندە بە ئاستی لەیەکجیاوازیش ئۆتۆنۆمیدار بوو. سنوورە مەحکەمە نوێیەکانیش کە لە پێش جەنگەکەوە هاتنەپێشەوە، ڕووی بازرگانی و هاموشۆیان گۆڕی و بە چەندین شێوە شێوازی ژیانی ڕۆژانەش گۆڕا. مایەی سەرنجڕاکێشانە، ئەو کەسەی ئێستا سەیری نەخشە بکا، دەبینێ موسڵ پارێزگای بەشی باکووری عێراقی نوێ پێکدەهێنێ، هەرچەندە ئەمەش لە نیشانە و هێمای بنەڕەتیدا نەبوو، کاتێ بەڵگەوبەندەکانی جەنگ پەیدابوون. ئەوەی ڕاستی بێ موسڵ لە نەخشەی دابەشکردنی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ لە ١٩١٦دا وەک سەرچاوەی دەرامەتی بۆ قەڵەمڕەویی فرەنسی دانرابوو. بریتانیاش لە لەشکرکێشییەکانی دواتری بەنێو ڕۆژهەڵاتی ناویندا، لەژێر ئەم تێگەیشتنەدا دەجووڵایەوە، تەنانەت دوای داگیرکردنی موسڵیش لە ١٩١٨دا. ئەمەش بەرهەمی کۆمەڵێکی ئاڵۆزوبڵۆزی بەرژەوەندییە درێژمەوداکان بوو، سەرباری

مەترسییە دەمودەستەکانی کاتی جەنگەکەش، کەچی بە هیچ شـــێوەیەک نـاکرێ دنەدەرەکـان تەنیـا لەیەک توخم چڕبکرێنەوە.

هەرچۆنێک بێ هەر بە تەنیا فرانسە و ڕوسیا لە دابەشکردنی ڕۆژهەڵاتی ناویندا هاوپشـکی بریتانیا نەبوون. لە ١٩١٦دا و لەهەمان ماوەی گرێدانی ڕێککەوتنامەی ســـایکس-پیکۆدا، بریتـانیـا ڕێککەوتنێکی دیکەی لەگەڵ میری مەککە، لەگەڵ شـــەریف حوســـێندا بەســـت بۆ ئەوەی لەدوای جەنگەکەدا دەوڵەتێکی عەرەبی دابمەزرێنێ. ئەنجـامەکەش بووە مـایەی بەشـــێکی گەورە لە پشـــێوی و لێکەوتەی بەرچـاوی دیپلۆماسییانەی دوای جەنگ. هەر بۆیە، مەبەستی ئەم بەندە ئەوەیە بەرژەوەندییەکانی بریتانی بخاتە ســـەر نەخشـــە، ئەوســـا چ لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا بێ یان بە دەقاودەقی لە ویلایەتی موســـڵدا بێ. هەروەها باس لە داخوازی دژبەریی شۆڕشی عەرەب و لەشکرکێشی بۆ سەر موسڵ کراوە. ئەم ڕوداوەش یـارمەتیمـان دەدا تـا لەوە تێبگەین، ئـاخۆ بۆچی بریتانیا ویستویەتی موسڵ بداتە فرەنسا و پاشخانێکیش بێ بۆ بەندەکانی دواتر.

پێناسەی بەرژەوەندییەکانی بریتانی

موسڵ یەکێک بوو لە ناوە ڕیزکراوەکانی نێو لیستێکی دوورودرێژی نیگەرانییەکانی بریتانی، بۆ سیاسەتدارێژەرانیشی واتایەکی تێکەڵەی هەبوو. لە سەرێکەوە موسڵ لە ڕووی ستراتیژی و ئابوورییەوە خاوەنی مەزندەکارییەکی بێ ئەژمار بوو، پرسەکە تەنیا پەیوەست نەبوو بە نەوتەوە، کەچی لە سەرێکی دیکەوە جەنگ و هێزە ڕکابەرەکان بریتانیان ناچار کرد بە شێوەیەکی ڕەها ڕوانگە هەرە پێویستەکە لەبەرچاو بگرێ. بریتانییەکان بۆ دەستنیشانکردن و پێناسەکردنی دەقاودەقی پێویستییە ڕەهاکە، لە دەستپێکی ساڵی ١٩١٥ەوە زنجیرەیەک کۆبوونەوەیان گرێ دا.

ئەو ڕووداوانەی سەریان بۆ ئەو جۆرە کۆبوونەوانە کێشا، لەگەڵ دەستپێکی مجێز و چاوتێبڕینی ڕوسیای قرالی هاوزەمان بوو. ئاخر پێشتر سێرگی سازانۆڤ Serge Sazonovی وەزیری کاروباری دەرەوەی ڕوسیا، لە ١٤ی ئەیلوولی ١٩١٤دا هاوتا فرەنسی و بریتانییەکانی لە داخوازییەکانی ڕوسیا ئاگادار کردبووەوە، ئەویش "ئازادییەکی هەمیشەیی بۆ گەرووەئاوییەکان" بوو، ئەوانەی دەریای سپیی ناوەڕاستیان بە دەریای ڕەشەوە دەبەستەوە، هەڵبەتە ئەمەشی وەک بەشێکی دانەبڕاو لە هەر

ڕێککەوتننامەیەکی ئاشتی دانابوو.[٧١] کەواتە کاتێک کەشتییەکانی بریتانی لە ١٩ی شوباتی ١٩١٥دا لە دەردەنیلدا تەقەیان لە بەرەی پێشەوەی تورکەکان کرد، کاربەدەستانی ڕوسی ترسان لەوەی نەبادا بریتانیا یەکێک لە ناوچەی دەوڵەتی عوسمانی بگرێ، کە لەمێژبوو جێی چاوتێبڕینی ڕوسیا بوو، ئەویش کوستەنتینەپول بوو.[٧٢]

هێزەکانی هاوپەیمان پێشتر وردەکارییەکی سەرەکییان لەبارەی مەرجەکانی خۆبەدەستەوەدانی تورک تاوتوێ کردبوو، ئیدی نیازی لەشکرکێشییەکەی بریتانیش بۆ سەر گالیپولی Gallipoli هەر بۆ ئەوە بوو، هەرچەندە هەرگیزیش نەهاتەدی، بۆ ئەوەی ئەو ئارەزووەیان بە زوویی بەدی بێ.[٧٣] کەچی لە ٤ی ئازاری ١٩١٥دا هەریەک لە باڵوێزەکانی

7 Paul Davis, Ends and Means: The British Mesopotamian Campaign and Commission (London, 1994), p. 97; Jukka Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920 (London, 1969), p. 14.

٧٢ لەم خاڵە و لە ڕوانگەی کاربەدەستانی ڕوسەوە جەنگەکە ڕوانینی کەمی بۆ دەستکەوت دەخستە بەردەم. بڕوانە: Peter Sinnott, Russia from Empire to Revolution: The Illusion of the Emreging Nation State in the South Caucasus and Beyond, from Reeva Spector Simon and Eleanor Tejirian, The Creation of Iraq 1914–1921 (New York, 2004), pp. 125–132.

٧٣ بە وردەکارییەوە نیاز لە هەڵمەت یان لەشکرکێشییەکەی گالیپولی ناچارکردنی تورکیابوو تا خۆی بەدەستەوە بدا، هەروەها بۆ ئەوەی دنەی

فرەنسی و بریتانی یاداشتێکیان لە ڕوسەکانەوە پێگەیشت، بەڵکو بە فەرمی دان بە "چاوتێبڕینە نەریتییەکانی ڕوسیادا بنێن."[٧٤] لە بنەڕەتەوە ڕوسیا داوای ئەوەی دەکرد؛ لەهەر ڕێککەوتنێکی ئاشتی لەگەڵ عوسمانییەکاندا، شاری کوستەنتینەپول بخرێتە سەر قەڵەمڕەویی ئیمپراتۆریەتی ڕوسی. ڕوسیاش لە بەرانبەردا بەڵێنی ئەوەی پێدان پشتگیریی لە هێزەکانی هاوپەیمان بکا لە هەر بەشێکی دیکە لە دەوڵەتی عوسمانی، کە چاویان تێبڕیبێ تا بیخەنە سەر قەڵەمڕەویەتەکەی خۆیان.[٧٥]

ئەو داوایانەی لە لایەن ڕوسیاوە کران، تەواوی چوارچێوەی ڕێککەوتنی ئاشتی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا گۆڕی. ئاخر لە بریتانیا داخوازییەکان پرسی گەلی نوێیان لەبارەی

بولگاریا و ڕۆمانیا و گریک بدا بێنە ناو جەنگەکەوە، هەروەها ئامرازێکی ئاساییسپارێزانەش بێ بۆ دابینکردنی ڕێگەی ڕوسیا.

[74] Davis, Ends and Means, p. 98; David Fromkin, A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East (London, 1989), p. 140; Elie Kedourie, England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914–1921 (London, 1956), p. 30

[75] 5 Davis, Ends and Means, p. 98; David Fromkin, A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East (London, 1989), p. 140; Elie Kedourie, England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914–1921 (London, 1956), p. 30 66 Davis, Ends and Means, pp. 98–99; Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 140

ڕۆژهەڵاتی نـاوینـدا هێنـایە پێشـــەوە، هەر بۆ ئەوەش کۆبوونەوەی ســـەنگین و جدی گرێدران. لە ١٠ی ئازاری ١٩١٥دا و لە لەنـدەن ئەنجوومەنی جەنـگ کۆبووەوە تـا وەڵامی داوا نوێیەکەی و خستنەڕووی ڕوسـیا تاوتوێ بکا. وێڕای نیگەرانیی ئارســەر بلفۆر Arthur Balfour لەبارەی ئەگەری کەمکردنەوە و سـووککردنی هەوڵەکانی ڕوسـیا لە بەرەی ئاڵمانیاوە، بە گشـــتی قایلبوون لەســـەر ئەوەی کە "ڕوسـەکان خۆشـحاڵ دەبن بە کوستەنتینەپول و ئیدی نابنە لەمپەر لە ڕووی هەر داوایەکی دیکەی بریتـانی."[٧٦]ئینجـا ئەنجوومەنی جەنگ هاتە ســـەر تاوتوێکردنی ئەو خاک و ناوچانەی پێویســتە داوای بکا، لەم ڕووەشــەوە دوو ناوچە لەپێشـــەوە بوون و مەیلیـان بۆ چووبوو: ئەو نـاوچە عوسـمانییەی لە دەوروبەری کەنداوی فارسـی کە موسـڵ وەک ویلایەتێک لە میزۆپۆتامیاش بگرێتەوە لەگەڵ بەندەری ئەسکەندەرونە لەسەر کەناراوی سوریا.

هەرچی ســـەبـارەت بە نـیگەرانـی و خەمـی بەنـدەری ئەسکەندەرونە بوو، ئەوا هەردوو بڕیاربەدەستی حکومەتی بریتـانی، لۆرد کێچنەری وەزیری کـاروبـاری دەرەوە و وینستن چەرچڵی لۆردی یەکەمی ئەدمیراڵ لەو بڕوایەدابوون بەنـدەرەکە بـۆ هەر ڕێـکـکەوتـنـێـکـی دوای جەنـگ

[76] Davis, Ends and Means, p. 99

چارەنووسسازە.[٧٧] چەرچڵ لەو باوەڕەدا بوو ئەگەر هاتو و بریتانیا بتوانێ کەشتیگەلی ئەڵمانی ببەزێنێ، ئینجا دەبێ هەڵوەدای هێزێکی وەها بێ دەرەقەتی ئەوە بێ لە ناوچەی دەریای سپیی ناوەڕاستدا و لە هەلومەرجێ دوای جەنگدا ڕووبەڕووی کەشتیگەلی فرەنسی و ڕوسی ببێتەوە. کیچنەریش لەوبڕوایەدا بوو بەندەرەکە واتای ئەوە دەدا هێڵێکی بەرگری بێ لە میسر لە دژی ئەگەری هەر مەترسییەکی ڕووسی بەوەی بیەوێ لە دوای جەنگەکەدا کۆنترۆلی کوستەنتینەپول بکا.[٧٨] هەروەها ئەو لەوەش گەیشتبوو، کە دەکرێ ئەسکەندەرونە بە هێڵی ئاسنینەوە بە موسڵ ببەسترێتەوە، بەهۆیەوە دەکرێ سەرچاوەی سامان و دەرامەتی میزۆپۆتامیان بگەیەنرێتە دەریای سپیی ناوەڕاستەوە. هەر بەتەنیا لوید جۆرج لاری لەمە هەبوو، ئەویش بەو بڕوایەی کە داوای بریتانیا بۆ ئەسکەندەرونە دەبێتە ئەگەری وروژاندنی هەر یەکێک لە فرەنسا و ڕوسیا لە دژی بریتانیا. ئینجا کۆبوونەوەکە بەبێ هیچ ڕێککەوتنێکی

[7] Nevakivi, Britain, France [7]and Arab Middle East 1914–1920, p. 15. هەروەها نیڤاکیڤی بە تایبەت لەبارەی ئەسکەندەرونە و بەرژەوەندییەکانی بەریتانی لەکاتی جەنگدا نووسی، بڕوانە؛ “Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915–1916,” K. Bourne and D.C. Watt, Studies in International History (London, 1967) pp. 316–329

[7] 9 Nevakivi, Britain, France[8] and Arab Middle East 1914–1920, p. 16

دەقاودەق لەنێو ئەو کاربەدەستانەی بریتانی کۆتایی پێهات، بەڵام لەبری ئەوە کۆبوونەوەکە بە بیرۆکەیەکی تەمومژاوی و قایلبوون بە داواکارییەکانی ڕوسیا کۆتایی هات.[79]

لەو کاتەی بڕیاردارێژەرانی سیاسی خۆیان بۆ کۆبوونەوەی داهاتوو ئامادە دەکرد، زۆر لە کاربەدەستانی دیکە خەریکی تاوتوێکردنی هەردوو پرسەکەی ئەسکەندەرونە و موسڵ بوون. سێر ئێدمۆند بارۆو Sir Edmund Barrowی وەزیری کاروباری سەربازی لەگەڵ داگیرکردنی موسڵ یان ئەسکەندەرونە نەبوو، چونکە بە گوێرەی پێداگریی ئەو، ئەم کارە زۆر سەخت بوو. هەروەها خەرجییەکی زۆریشی بۆ بەرگری لێکردن تێدەچوو. ئێدمۆند بارۆو لە تێبینییەکدا بۆ کابینەی جەنگ لە ١٦ی ئازاردا نووسیبووی: "

"خۆ ئەگەر ئەسکەندەرونە بە خۆمانەوە بلکێنین، ئەوا نەوەک هەر دەچینە بن باری تێچوونێکی لەبنەهاتوو بۆ بەندەرەکە و قەڵاو چەپەرەکانی، بەڵکو دەبێ پابەندیش بین بە کۆنترۆڵکردن و بەرگریکردن لەو هێڵە کراوەیەی هێڵی ئاسنینی بەغدای نێوان بەندەرەکە تا دەگاتە موسڵ، ئەمە و لەکاتێکدا دەبێ بەردەوام

[7] Davis, Ends and Means, p. 99; Aaron S. Klieman, "Britain's War Aims in the Middle East in 1915," Journal of Contemporary History, 3, 3, The Middle East (Jul., 1968), p. 240

تووشی گێژەڵووکەی پیلانگێڕیی سیاسی و کێشەگەلی ڕەگەزیی کورد و ئەرمەن و ئەناتۆلی و سووریەکان ببینەوە، کە پێویست ناکا سەری خۆمانیان پێوە بێشینین."[٨٠]

وەنەبێ بارۆو لەم ڕەخنەیەیدا بەتەنیا بووبێ. زۆر لە ئەندامانی حکومەتەکەی کاروباری هیندستان هەمان نیگەرانی و پەرۆشییان هەبوو. ئارسەر هرتزل Arthur Hirtzel، کە دواتر بووە یاریدەرەی وەزیری کاروباری هیندستان، سەرنجی ئەوەی دا؛ "لەدەستدانی کاتیی موسڵ و خاکە بەپیتەکەی چیای شەنگال شتێکی خۆش نییە، بەڵام لە ئیمپراتۆریەتێکی وەک هی ئێمە شتێکی نەکردەیە (مەحاڵە) تۆ لە یەک کاتدا بەرگری لە هەموو شتێک بکەی."[٨١] لە جەوهەردا دەستبەسەرداگرتنی موسڵ و ئەسکەندەرونە، کە چارەنووسی ئەمەی دواییان بە هی پێش خۆیەوە بەسترابووەوە، هێشتا لە پێشنۆرەیی هەر باڵاکانی کاربەدەستانی بریتانی نەبوو.

لەگەڵ ئەوەشدا مشتومڕ و باسوخواسەکان هێشتا کۆتاییان نەهاتبوو. زۆری پێنەچوو دوای کۆبوونەوەکەی ١٠ی ئازار

---

8 1 Note by General Edm0nd Barrow, March 16, 1915, CAB/24/1.
8 2 Comments by Arthur Hirtžel, March 17, 1915, CAB/24/1.

باڵوێزی بریتانیا لە ڕوسیا ڕێنمایی بۆ هات تا بە قڕاڵ ڕابگەیەنێ بەوەی ڕێککەوتنەکەیان هەندێ دەستەبەریی تێدا هەیە.[82] ئەم سێ زلهێزە لەسەر ئەوەش ڕێککەوتن کۆنفرانسێک بۆ دانانی مەرجەکانی کۆتایی بۆ ئاگربڕ ڕێکبخەن. هەر لەو ماوەیەشدا فرەنسا مەیلی خۆی بۆ بندەستکردنی سیسیلیا و سوریا ڕاگەیاند، ئەوەی دوایی فەڵەستین و شوێنە پیرۆزەکانی کریستیانەکانیشی گرتەوە، هەرچەندە فرەنسا مەودای تەواوی ئەو مەیلە بەرژەوەندییەی ڕوون نەکردەوە.[83] لە ١٩ی ئازاردا کۆمیتەی جەنگ دیسان کۆبووەوە تا درێژە بە تاوتوێکردنی باسوخواسەکانی دابەشکردن لە بەرڕەوتێکی بەرفراوانتردا بدا. سێر ئێدروارد گرێی Sir Edward Grey وەزیری کاروباری دەرەوە دوو پرسی هێنانە پێشەوە:

"(١) ئایا دەستبەسەرداگرتنی ئەو ناوچە تازانە وا لە ئینگلستان دەکەن لاوازتر بێ یان بەهێزتر؟

[82] "de Bunsen Committee Report" from J.C. Hurewitz, The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record 1915–1945 (London, 1979), vol. II, p. 28; Davis, Ends and Means, p. 99; ئەم دەستەبەرییانەش سەربەستی ڕەوتی بازرگانی بەنێو گەرووەکان و ئۆتۆنۆمی بۆ شارە پیرۆزەکانی موسڵمانانی لەخۆدەگرت.

[83] Hurewitz, "de Bunsen Committee Report," The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II p. 28

(٢) تۆ بڵێی ئەو هەســـتە بەهێزەی نێو جیهانی ئیســـلامی لەبەرچاوبگیرێ کە دەبێ ئیسلام لە ڕووی سیاسی هەروەک ڕووە دینییەکەی هەبوونی مسۆگەر بکرێ؟"[٨٤]

گرێی بەخۆی دژی بیرۆکەی فراوانخوازی بوو و پرســـیارەکانیشـــی ئاراســـتەی ئامانجە مەودادرێژەکان و شێوازی دەسەڵاتیی بریتانی بوو.[٨٥]

لەو کاتەدا دوو ڕوانین هاتنەکایە؛ یەکێکیان لەو بڕوایەدا بوو لە دوای کۆتاییهاتنی جەنگەکەش پێویســـتە ســـەروەریی ئیمپراتۆریەتی عوســـمانی پارێزراو بێ، لەکاتێکدا ڕوانینی دووەم دەســـتی بەوە گرتبوو، کە دەبێ عوســـمانییەکان ببنە قوربانی بۆ دەوڵەتێکی عەرەبی بە پێگەی خەلافەتەوە.

کیچنەر لەگەڵ ڕوانینەکەی دووەمدا بوو، مشتومڕی لەسەر ئەوە بوو، ئەگەر هات و ڕوس جڵەوی کوســـتەنتینەپۆل بگرنەدەســـت، کەواتە تورکەکان لەبەر پێی ئەوان دەچن، هەروەها لەسەر ئەوەش پێداگر بوو، کە پێویستە میزۆپۆتامیا بکەوێتە بن دەســـەڵاتی بریتـانیـا نەوەک ژێر دەوڵەتێکی

8 5 Klieman, "Britain's War Aims in the Middle East in 1915," p. 241; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 16

8 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 16

عەرەبی.[٨٦] هەرچی لەبارەی میزۆپۆتامیادا لەئارادا بوو، پێشنۆرەیی بەلای بریتانییەکان بۆ هەردوو ویلایەتی بەسرا و بەغدا بوو نەوەک موسڵ. لەکاتێکدا هەندێک لە کاربەدەستانی وەک کیچنەر و چەرچڵ لەوە گەیشتبوون، کە ویلایەتی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوە لە میزۆپۆتامیا، کەچی ئەوانی دیکە، وەک وەزیری کاروباری حکومەتی هیندستان لۆرد کریۆ Crewe saw ویلایەتی بەغدا و بەسرای وەک چەقی بازنە دەبینی. تەنانەت لۆرد کریۆ پێشنیازی ئەوەی کردبوو، هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسرا ڕاستەوخۆ بخرێنە سەر حکومەتی کاروباری هیندستان. ئەمەش ئەوەی نەدەگەیاند کە موسڵ بکەوێتە ژێر جڵەوی هێزێکی بێگانە، بەڵام بەرژەوەندییەکانی بریتانی و بەتایبەتیش بەرژەوەندییەکانی حکومەتی کاروباری هیندستان لەو هەرێمانە بەهێزترە تا هەرێمی دیکەی وەک موسڵ.

لە کۆتایی کۆبوونەوەکەدا هەردوو دەنگی لادەر و دژ بە حوکمی ڕاستەوخۆ کە هەریەک لە لوید جۆرج و ئارسەر بلفۆر بوون، ملکەچی ڕوانینەکانی کیچنەر بوون. لەگەڵ

---

[86] 7 Kedourie, England and the Middle East , p. 34; Klieman, “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” p. 241; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 17

ئەوەشدا هێشتا کۆمیتەکە بە فەرمی بڕیاری خۆی لەبارەی پرسی فراوانخوازێتی بۆ دەستبەرداگرتنی ناوچەکان نەدا.[87] هێشتا بریتانیا دەبووایە ئامانجەکانی فرەنسا هەڵبسەنگێنێ و بڕیاری ئەوەش بدا، ئاخۆ کامە لە ویلایەتەکان بخرێتە ژێر جڵەوی حوکمڕانی ڕاستەوخۆی بریتانییەکان و کامەشیان دەبێ ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆی عەرەب. ئاسکویس Asquithی سەروەزیریش بە باشترین شێوە ئەنجامی کۆبوونەوەکەی پوختکردەوە بەوەی؛ "خۆ ئەگەر بە هەر هۆیەک بێ... لێگەڕابین وڵاتەکانی دیکە لەسەر تورکیا پڕکێش پڕکێشیان بووبا بێ ئەوەی ئێمە هیچ شتێکمان بۆ خۆمان بردبا، ئەوکات ئێمە ئەرکی خۆمان بەجێنەدەهێنا."[88]

کۆبوونەوەی پێشتر چەندین پرسی وروژاند و جیاوازی ئەو بیروبۆچوونەشی خستەڕوو کە لە نێوان حکومەتی کاروباری هیندستان و وەزارەتی جەنگدا هەبوو. هەر بۆیە

---

87 Klieman, “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” p.242; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 17; it is also worth mentioning that these dissident voices favored taking Haifa over Alexandretta for Britain’s Mediterranean access.

88 Klieman, “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” p.242; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 17; ئەوەش شایانی باسکردنە کە ئەم دەنگە ناڕەزایانە پێیان باشتر بوو بریتانیا حەیفا لەبری ئەسکەندەرونە داوا بکا، ئەمەش باشتر دەهاتەوە لەگەڵ دەروازەی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست.

بۆ کاربەدەستان پێویست بوو قووڵتر باسوخواسەکانی ئەم ڕەوشە تاوتوێ بکەن و بگەنە دارشتەیەکی ئاشکرا و ڕوون بۆ ئامانجەکانیان. لە ١٢ی نیسـانی ١٩١٥دا کۆمیتەیەک بە سەرۆکایەتیی سێر مۆریس دە بەنسن Sir Maurice de Bunsen (کۆمیتەی بەنسن) بۆ یەکلاکردنەوەی ئەم پرسانە پێکهات.[٨٩]هەر لە بەرایی ئەم کۆبوونەوەیەدا ڕێککەوتنێکی گشتی لەسەر پێویستی لایەنی کەمی داواکارییەکانی بریتانیا هەبوو، بەتایبەتیش میزۆپۆتامیا، هەرچەندە پێویستیش نەبوو ویلایەتی موسـڵی لەگەڵدا بێ، هەروەها هەندێک سەربەخۆییش بۆ دەوڵەتێکی عەرەبی دابین بکرێ، هەرچەندە لایەنی هەرەزۆری فراوانخوازییەکە و بە چ شێوەیەکیش بریتانیا دەستی پێوەبگرێ و هەڵیبسوڕێنێ هێشتا هەر پرسیار بوو. هەر بۆیە کۆمیتەکەی بەنسن بە وردەکارییەوە بەدوای هەڵوێزنینەوەی داخوازیی بریتانییەکاندا چوو، هەڵبەت بەدوای ئەوەشدا چوو باشترین ڕێگە بە پاراستنی ئەو بەرژەوەندییانە مسۆگەر بکا، ئەوسا

---

8 9 Hurewitz, "de Bunsen Committee Report," The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 27; The committee was made up of G.R. Clark of the Foreign Office, Sir H.B. Jackson of the Admiralty, Major-General C.E. Callwell and Lieutenant-Colonel Sir Mark Sykes of the War Office, and Sir Hubert Llewellyn Smith of the Board of Trade.

چ دابەشکردن بێ، چ دروستکردنی ناوچەی بەرژەوەندی بێ یاخود لامەرکەزیبوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بێ.

ئەندامانی وەزارەتی کاروباری هیندستان وەک سێر ئێدموند بارۆو، ئارسەر هیرتزل و لۆرد هاردینگLord Hardingeی جێگری پاشا لە هیندستان داوای پێوەلکاندنی تەواوی ویلایەتی بەسرا و بەغدای پارێزراوێتییان (مەحمیە) کرد. هاردینگ پێنج هۆکاری بۆ داگیرکردنی هەمیشەیی بەسرا خستەڕوو:

(١) پرسی زاڵبوونمان بەسەر کەنداوی فارسیدا دەبڕێنێتەوە.

(٢) ئاسایشی عەبادان و کاری کۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ-ئێرانی دەستەبەر دەکا...

(٣) ئاسایشی پێگەی شێخەکانی موحەمەرە و کوێت مسۆگەر دەکا.

(٤) تێچوونەکەی دەدرێ.

(٥) پرسی کۆتامەنزڵی ڕێگەی ئاسنینی بەغدا چارەسەر دەکا.[٩٠]

ئارسەر هێترتزلیش پشتی ڕوانینەکانی هاردینگی گرت و ئەوەشی خستەسەر، دەبێ هەموو مەکۆ بازرگانییەکان بە

9 Davis, Ends and Means, p. 100

هی بەغداشـــــەوە بکەونە بن دەســـــتی بریتانییەکانەوە.[٩١] ئەو سنوورانەی لە مێشکی هێرتزل بوون تا هێڵی پانی ٢٤ و تا بەرزاییەکـانی زنجیرە چیـای حەمرین درێژ دەبوونەوە.[٩٢] ئەوەی مایەی تێبینی بێ، ســـەرتاپای ویلایەتی موســـڵ لە دەرەوەی بازنەی ئەم داوا و سنوورانە بوو، ئەم پرسـەیەی دواتر لە کۆبوونەوەکەدا نۆرەی تـاوتوێکردنی دێتەوە. لەوەش سـنووردارتر و تۆکمەتر پێشـنیازی سـێر ئێدمۆند بـارۆو بوو، کە داخواز بوو ڕەوتی پێوەلکاندنەکە هەر بە تەنیا ویلایەتی موســـڵ بگرێتەوە و بەغداش بخرێتە بەر سـەروەریی ڕووکەشـی تورک هاوچەشـنی وڵاتی میسـر.[٩٣] بارۆو هیوای بەوە هەبوو ئەگەر هات و بەغدا بەشـێوەیەکی فەرمی کۆنترۆڵ نەکەن، ئەوا بە ڕاوبۆچوونی جیهـانی ئیسلامی باش وەردەگەڕێ و هەروەها گرژی لەگەڵ فرەنسا و ڕوس کەم دەکـاتەوە بەوەی نـاوچەیەکی دابڕ لەنێوان بریتانیا و هاوپەیمانەکانی دروســـت دەبێ. هەروەها تێبینی ئەوەشـــی دا، ئەم جۆرە تەداروکە هەم تێچوونەکەی بە

---

[٩١] ئەم مەکۆیانەش ئەمانەی خوارەوەی دەگرتنەوە: بەســرا، قورنە، ناســرییە، عەمارە و بەغدا.

9 3 Davis, Ends and Means,[2] p. 101; Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 31

9 4 Davis, Ends and Means,[3] p. 101; Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 31

ڕاددەیەکی زۆر کەمتر دەبێ و هەم پاراستنیشی ئاسانتر دەبێ.[٩٤] هەروەک لۆرد کریۆ ئەنجامەکەی لێدەرهێنابوو، کە نەخشەڕێگای ئەم بیرۆکانە ئەوەبوو؛ "داخوازیی بریتانیا بۆ سنوورەکان، کە ئێستا تورکیای ئاسیایە، پێویستە زیاتر بۆ ئەوە بێ ئاخۆ ئێمە چەندمان بەردەکەوێ بەقەدەر ئەوەی لێبڕاو بین بەرانبەر ئەوی ئەوان بەریان نەکەوێ."[٩٥]

خۆ ئەگەر کاربەدەستانی کاروباری هیندستان ئامانجی سنووردایان لەبەرچاو بووبێ، ئەوا ئەوانەی وەزارەتی جەنگ و ئەدمیرالی دەریایی مەودای چاوتێبڕینی ئامانجەکانیان بەرفراوانتر بوو. هەروەک لە سەرنجی پێشوو دەرکەوت، کیچنەر بە شێوەیەکی تایبەت لەبارەی ئەگەری هەڕەشەی ڕوسیاوە هەستیار بوو، ئەو لەو بڕوایەدا بوو، کە دەبێ میزۆپۆتامیا بە ئیمپۆراتۆریەتی بریتانییەوە بلکێندرێ بۆ ئەوەی ڕێگر بێ لەوەی ڕوسیا "دەستی بە دەرووی دەریاوە ڕابگا و ئیدی وای لێبکا کۆنترۆڵی سەربازی و بەشی هەرەزۆری بازرگانیی وەک دەستکەوت بۆ خۆی ببا."[٩٦] لەم ڕوانینەدا دەرووی دەریایی بەسەر دەریای سپیی ناوەڕاستدا چارەنووسساز بوو بۆ بەرگریکردن لە هەرێمەکە.

[9] Davis, Ends and Means, p. 101

[٩٥] هەمان سەرچاوە. ل ١٠٢؛ دەقی وتەکەی کریۆ.
[٩٦] هەمان سەرچاوە، ل ١٠٢. دەقی وتەی کیچنەر.

ئەدمیرالی دەریاش هەمان ڕاوبۆچوونی کیچنەری هەبوو و ترسی ئەوەیان هەبوو ڕووسیا بە دەستبەسەرداگرتنی کوستەنتینەپۆلدا هێزوگوڕی خۆی پەیدابکاتەوە. هەر بۆیە بۆ پارسەنگڕاگرتنی ئەو هەڕەشەیە، ئەدمیرالی دەریایی پێشنیازی کرد؛ یاری "بابل دژ بە بێزەنتە" بکەن و سنووری ئیمپراتۆریەتە کۆنەکە بۆ سەر دەریای سپیی ناوەڕاست درێژبکەنەوە، ئەوەش بە داواکردنی بەندەری ئەسکەندەرونە.[9] لەوەش دەقاودەقتر، ئەدمیرالیی دەریایی لەو بڕوایەدا بوو، ئەگەر ڕوسیا دەست بەسەر کوستەنتینەپۆلدا بگرێ ئەوا دەرووی دەریای سپیی ناوەڕاستی لەسەر دەکرێتەوە و دەستی پێڕادەگا، بەمەش پێگەی باڵادەستێتی هێزی دەریایی پاشایەتیی بریتانی دەخاتە ژێر هەڕەشە و مەترسییەوە. خۆ ئەگەر بریتانیا داوای دەستبەسەرداگرتنی ئەسکەندەرونە بکا، ئەوا بەم

---

[9] Davis, Ends and Means, p. 102; Nevakivi, “Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915-1916,” p.324; هۆکارەکانی کیچنەر بۆ داواکردنی ئەسکەندەرونە لەم خاڵانەی خوارەوەدا چڕ دەبوونەوە: (١) لە باری ناوکاو و تەنگانەدا دەکرێ لە ئەسکەندەرونەوە بە هێڵی ئاسنین هێزی سەربازی بۆ میزۆپۆتامیا ڕەوانە بکرێ ئەوێ خێراترە لە ڕێگای نۆکەندی سوێس؛ (٢) کەواتە لە کاتی ئاساییدا هێزێکی بچووکیش دەتوانێ میزۆپۆتامیا بپارێزێ؛ (٣) بریتانیا لە بارێکی ستراتیژی باشدا دەبێ بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هێرشی هەر دوژمنێک (ڕوسیا) بۆ سەر میزۆپۆتامیا؛ (٤) دەکرێ کۆنترۆڵی چەکپێدان بۆ عەرەبەکانی میزۆپۆتامیا وەک چۆن لەڕێی دەریای سپیی ناوەڕاست هەروەک سەری کەنداوی فارسیش بکرێ."

کارەی نەوەک هەر سووتەمەنی کەشتیگەلی دەریای سپیی ناوەڕاست بە نەوتی کەنداوی فارسییەوە دابین دەکا، بەڵکو هەر شوێنە خۆجێیەکە دەبێتە بەربەستێک بەرانبەر کشان و لەشکرکێشیی ڕوسیا لە باشوورەوە. هەروەها دەکرێ وەک دژەهەڕەشەیەکیش بێ بۆ هەر هەوڵێکی فرەنسا کە بیەوێ ڕێگەی بازرگانی لە میزۆپۆتامیاوە ببڕێ.[٩٨]

لەکاتێکدا بەهەندهەڵگرتنی لایەنی سەربازی و ستراتیژی باڵی بەسەر ڕوانگەی ئەدمیرالییەوە کێشابوو، ئەنجومەنی ئابووری بە هێورەیی لەسەر ڕەهەندەکانی ئابووری سیاسەتی بریتانی چڕ بووبووەوە. بە غدا لەو خاڵەی ڕوانینەوە "بایەخدارترین خاڵی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی بوو، ئاخر ئەوەش لەوەوە دەهات، کە مەڵبەندی دابەشکردنی بوو بۆ سەر ویلایەتەکانی موسڵ و بەسرا و خاسیەتی بەرهەمی تایبەت بە خۆیشی هەبوو.[٩٩]وێڕای ئەمەش، ڕێنمایی ئەنجومەنی ئابووری ئەوەبوو ئەگەر بیانەوێ جڵەوی زۆرینەی کەناراوی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپیی ناوەڕاست و هەروەک بازرگانییەکەی بەدەستەوە بگرن، ئەوا دەبێ داوای سیاسەتی تاریفەی لیبراڵی لە فەرەنسا بکەن. کوستەنتینەپول

---

[9] Davis, Ends and Means, p. 103; V. H. Rothwell, “Mesopotamia in British War Aims, 1914–1918,” The Historical Journal, 13, 2 (Jun., 1970), p. 277;

[9] Davis, Ends and Means, p. 103

لەم ڕوانگەیەوە کێشــــەیەک نەبوو ئەگەر هاتبا و بریتانیا بیتوانیبا داوای هاتوچوونێکی ئازادانەی بەنێو گەرووەکانیدا کردبا و بۆشی مەیسەر بووبایە.[١٠٠]

هەر یەکێک لەو گرووپانە ڕوانگەی جیاوازی لە سـیاسـەتی بریتــانی بە پێشـــنۆرە دەگرت، هەرچەنـدە هەموو ئەو ئامانجانەش بە تەواوی نەدەکرا بەدی بێن. بەم جۆرە، بۆ ڕۆژی پاشـتر و لە ١٣ نیسـاندا ئەندامانی کۆمیتەکە هەوڵیان دا بۆچوونە ناکۆکەکانیان ڕێک بخەن و هـاوزەمان بکەنە سیاسـەتێکی یەکانگیر. یەکەمین خاڵیش کە لەسـەر سـەکۆی کۆبوونەوەکە هاتە پێشـەوە ویلایەتی موسـڵ بوو. هەروەک پێشـتر ئاماژەی بۆ کرا، زۆر لە کاربەدەسـتان موسـڵیان لە هەژماری مەزندەکانی خۆیان دەرهێنابوو، لەکاتێکدا ئەوانی دیکە دەســـتبەســـەرداگرتنی ســـەرتـاپـای موســـڵیـان ڕەتکردبووەوە. ئەمەش بووە مـایەی گەنگەشـــەکردنێکی گرنگ لەنێوان ئەندامانی کۆمیتەکە. سێر مارک سایکس Sir Mark Sykes و ژەنەڕاڵ کۆلوێل Callwell دەنگیان بۆ دەســـتبەســـەرداگرتنی موســـڵ بوو، ئـاخر ئەوان لەو بڕوایەدابوون ئەو سنوورەی هێرتزل بۆی پێشنیاز کردبوون هیچ پێشـــدەســـتییەکی بۆ بەرگریکردن نییە و ناگونجێ.[1]

[١٠٠] هەمان سەرچاوە، ل ١٠٣

[1] Davis, Ends and Means, p. 103; Klieman, “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” p. 245

گوێرەی ڕوانینی کۆلویێل، مرۆڤ "هەمیشــــــە دەبێ ئەوە لە مێشـــــکی خۆیدا بنێ کە لە ئایندەدا ئەگەری جەنگ لەگەڵ ڕوســــــیادا هەیە... تاکە هێڵی بەرگرییش کە دەکرێ ببێتە مایەی بەرگرییەکی ئاشکراو ڕوون، بەرزاییەکانی سەرووی ویلایەتی موسڵن."[١٠٢]

دوو پرســــی دیکە ڕۆڵی ئەوەیان بینی، کە کاربەدەســــتانی بریتانی ناچار بکەن موسڵ بخەنە ناوچەی دەستڕۆیشتنی بریتانی، ئەویش **نەوت و کشــتوکاڵ** بوو. ئەدمیرال ســـلێید Slade، ئەدمیرالی شـــارەزای نەوت دەنگی بەوە هەڵبڕی؛ موســـڵ ســـــەرچاوەیەکی چارەنووســـــــــازی نەوتە و پێویســــتییەکانی هەنووکەیی نەوتی بریتانی فراژی دەکا و دەشبێتە ڕێگر بۆ ڕکابەری لەگەڵ کێڵگە نەوتییەکانی ئەنگلۆ-ئێرانی.[١٠٣]هەروەها داواکردنی دەســــتەبەســـەرداگرتنی ویلایەتی موســـڵ و ســـەرچاوەی نەوتەکەی دەبووە مایەی بەهێزکردنی پرسی داواکردنی دەستبەسەرداگرتنی بەندەری ئەســـکەندەرونەش، ئاخر هەردووکیان ڕاســـتەوخۆ بە هێڵی ئاسنینەوە بەسترابوونەوە. **بۆ بڕیارڕێژەرانی سیاسەتی**

---

[1] Davis, Ends and Means, p. 103; Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 31; مایەی تێبینییە کە ڕاپۆرتی کۆمیتەکە ئاماژەیەکی تایبەتی بە گرنگی هێڵی بەرگری دابوو لە کاتێکدا گەر دەست بەسەر موسڵدا بگرن.

[1] Davis, Ends and Means, p. 104

بریتانی بایەخی توانستە بەربەرینەکەی کشتوکاڵیی ویلایەتی موسڵ و ڕووبارەکەی لە بایەخی شتەکانی دیکە کەمتر نەبوو. هەروەک هێرتزل سەرنجی دابوو، "بەشی خوارەوەی ڕێڕگەی [دیجلە و فرات] بەندن بە بەشی سەروویان... بە واتایەکی دیکە، ئەو هێزەی بەنیاز بێ بەسرا پێش بخا و وای لێبکا پەرە بسێنێ... پێویستە ئەو هێزە بێ کە فەرماندار بێ، نەخاسمە بەسەر بەشە باڵا و سەرووەکەی ڕووبارەکان بۆ موسڵ."[١٠٤] لە کۆتایی کۆبوونەوەکەدا، هەر بەتەنیا ئێدمۆند بارۆو لەسەر بنەمای تێچوونی داراییەوە دژ بە پێوەلکاندنی موسڵ مابووەوە.[١٠٥]

لەکاتێکدا کاربەدەستان گەیشتنە ئەو ئەنجامە، کە دەبێ موسڵ بخرێتە نێو خواستەکانی بریتانیا، کەچی هێشتا پرسی هەڵسووڕاندنی ئەم ناوچانە بێ چارەسەر مایەوە. چوار ڕاسپاردە بۆ کۆمیتەکە کران، هەریەکەیان واتایەکی ڕێکاری جیاوازی بۆ موسڵ هەبوو.

یەکەمیان: دابەشکردن و حوکمڕانییەکی ڕاستەوخۆ بوو. لەژێر ئەم مژارەدا "بەشی هەرە گەورە"ی موسڵ دەبوایە بکەوێتە بن دەسەڵاتی بریتانی.[١٠٦] "بەشی هەرە گەورە"ی

[١٠٤] سەرنجێک لەلایەن ئارسەر هێرتزلەوە، ١٤ی ئازاری ١٩١٦، CAB/24/1.

[١٠٥] Davis, Ends and Means, p. 104

[1] Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 33

موســـڵیش زۆرینەی خاکی ویلایەتەکەی لەخۆدەگرت لەگەڵ بەشێکی بچووکی کە لە سوریاوە بۆ ئێران درێژ دەبووەوە، ئەوەی بریتانییەکان نیازیان وابوو بیدەنە فرەنســـا تا ببێتە ناوچەیەکی دابڕ لەنێوان خۆیان و ڕوسیادا.[١٠٧]

لەبن مژاری دووەمـدا، هەر هەرێمێـک لەلایەن هێزێکی هـاوپەیمـان داوابکرێ، ئەوا بەتەنیـا دەبێتە نـاوچەیەکی بەرژەوەندیی ســیاســی و ئابووری، لەگەڵ ئەوەی ڕوونیش نەبوو ئاخۆ لەو هەرێمانەدا چی بەســەر دەوڵەتی عوسـمانی دێ.[٨] تۆ بڵێی ئەوان خـاکەکە هەر لەبن جڵەوی قەڵەمڕەویی خۆیاندا بێ یان دەبێتە دەوڵەتێکی ســەربەخۆ؟ مژاری دواتر ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە وەڵامەکە.

بژاردەی ســێیەم: ئیمپراتۆریەتی عوســـمانی وەک خۆی هێشتبووەوە، یان هەر هیچ نەبێ نزیک لەو قەوارەی جارانی خۆی. لێ هێشـــتـا بژاردەکە ئەوەی لە خۆ گرتبوو کە کوستەنتینەپول بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی ڕوسیا

---

1 Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 33; Klieman, “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” pp.246; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 19

1 9 Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II , pp. 35–40; Davis, Ends and Means, p. 104

و بەســـــراش بن دەســـــتی بریتـــانیـــا، بەڵام لە بەرانبەردا ئیمپراتۆریەتی عوســمانی دەســـەڵاتی خۆی بەســـەر ویلایەتە عەرەبییەکان پارێزراو دەبێ بەبێ هیچ گۆڕانێک.[١٠٩] دیـاربوو ئەم بژاردەیە بەدڵی هاوپەیمانەکانی بریتانی نەبوو، هەروەها لە بەشی زۆریشیدا دژبەری لەگەڵ خۆیدا هەبوو.

چوارەمین بژاردەش: لە سەرێکەوە زۆر پێشکەوتووتر بوو، لەسەرێکی دیکەشەوە ژمارەیەک توخمی لە بژاردەکانی پێش خۆیشـــی وەک تێکەڵەیەک لەخۆگرتبوو. ئەم خاڵەیان لەســـەر ئەوە پێداگر بوو، کە هەر هێزێکی هـاوپەیمان دەســــــەڵاتی سـیاسـی و ئابووری بەســـەر ناوچەکانی خۆیدا هەبێ، بەڵام هەڵبەت ئەمەش لەژێر ســـیســـتمی لامەرکەزییەکی پلە باڵای عوســـــمانیدا.[١١٠] ئەمەش واتای ئەوەی دەگەیاند، ئیمپراتۆریەتی عوســـــمانی لەو ناوچە ناوبراوانەدا وەک ڕواڵەت بمێنێتەوە، بەڵام "پێویســـتە دەرفەتێکی شـیاو بداتە گەلانی بندەســـتی و یـارمەتییـان بـدا بۆ ئەوەی لەژێر نیری چەوســــــاندنەوە و ســــــتەمکاری، کە لەمێژبوو لە ژێریدا دەیانناڵاند، ئازاد بین."[١١١] بە واتایەکی دیکە، ویلایەتەکانی نێو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ڕێگەی ئۆتۆنۆمییەکی تەواویـــان بـــدرێتێ بەوەی ئەگەر

---

109 Hurewitz, “de Bunsen Committee Report,” The Middle East and North Africa in World Politics, vol. II, pp. 40–42

١١٠ هەمان سەرچاوە، ل ٤٢-٤٤

١١١ هەمان سەرچاوە، ل ٤٤

بیانەوێ سەربەخۆ ببن، ئەمەش لەکاتێکدا لەبەرژەوەندیی بریتانیادا بێ. بەڵام ئەم خاڵەشیان هەروەک دوو بژاردەی پێشوو، موسڵ ناڕاستەوخۆ دەکەوتە ژێر هەژموونی بریتانی.

لە کۆتاییشدا، دوای تاوتوێکردن و گەنگەشەیەکی زۆر، کۆمیتە بریتانییەکە ڕاپۆرتەکەی خۆی لە مانگی حوزەیرانی ١٩١٥دا تەواوکرد. دوا ڕێنمایی بنەماکانی پاڵپشتی دەرەنجامی ڕاپۆرتەکە بوون، ئەوەبوو کە پێویستە بریتانیا خۆی لە هەر دەمەقاڵێ و بەیەکدانانێک لەگەڵ ڕوسیا بەدوور بگرێ و لەسەر فرەنساش پێویستە وەک پارسەنگێک بۆ ڕوسیا بوەستێتەوە و پێچەوانەکەش هەر ڕاست دەبێ.[١١٢] کەواتە ئەوەی پەیوەست بوو بە داواکردنی دەستبەسەرداگرتنی ناوچەکان، کۆمیتەکە ئەم ڕاسپاردانەی خوارەوەی هەبوون. شارە پیرۆزەکانی فەلەستین و لەسەر پێشنیازی ڕوسیا بەنێودەوڵەتی بکرێن، ئەسکەندەرونە بۆ فرەنسییەکان وازی لێبهێندرێ، حەیفا ببێتە بەشێک لە ناوچەی قەڵەمڕەوییەتی بریتانیا. سەبارەت بە دەستبەرداربوون لە ئەسکەندەرونەدا کۆمیتەی بنسن هیوای خواست بەڵکو فرەنسا داوای هیچ شتێک لە باشووری سوریا نەکا و ئیدی تیشکی چاوتێبڕینی خۆی بخاتە سەر

1 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 19

باکوور بۆ ئەوەی هەر هیچ نەبێ لەگەڵ ڕوســـیادا بەریەک بکەوێ.[١١٣] حەیفا و بەندەرەکەی بۆ بەریتانیا جێگەی ئەسکەندەرونەی بۆ دەگرتەوە، ئەم جێگرتنەوەیەش لەبارەی کردەنیازی ستراتیژییەوە بوو، بەوەی میزۆپۆتامیا بە دەریای سپیی ناوەڕاستەوە ببەستێتەوە.[١١٤] هەرچی لەبارەی میزۆپۆتامیاش بوو، بەسرا ڕاستەوخۆ بە قەڵەمڕەویێتیی بریتانیا دەلکێندرێ و هەموو هێزە غەیرە تورکییەکانیش لە بەغدا و مووسڵ دووربخرێنەوە.[١١٥] هەرچی لەبارەی نەخشەی پێشنۆرەی حوکمڕانی بریتانییشەوە بوو، وەها بڕیار درا لە بژاردەی چوارەم بەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەلامەرکەزی بکرێ؛ "خۆ ئەگەر ئەوەی ڕاپۆرتەکە ئاماژەی پێداوە بێتە دی، ئەوا باشترین چارەسەرە بۆ بەرژەوەندییەکانی تورکیا و هەم بریتانیای مەزن."[١١٦] ئەم نەخشەیە کە کۆمیتەی بنسن سەرەداوەکانی کێشابوو،

---

1 Klieman, “Britain’s War 1Aims in the Middle East 3in 1915,” p.250; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 19

1 5 Hurewitz, “de Bunsen C1ommittee Report,” The Midd4le East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 31

1 6 Hurewitz, “de Bunsen C1ommittee Report,” The Midd5le East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 31; Stuart Cohen, British Policy in Mesopotamia 1903–1914 (London, 1976), p. 2.

1 Hurewitz, “de Bunsen C1ommittee Report,” The Midd6le East and North Africa in World Politics, vol. II, p. 45

ســـەرەتـایەک بوو بە هۆیەوە هەم موســــــڵ و هەم باقی ڕۆژهەڵاتی ناوینی لەسەر زلهێزەکان دابەشدەکرد.

نەخشەی کۆمیتەی بنسن.[1]

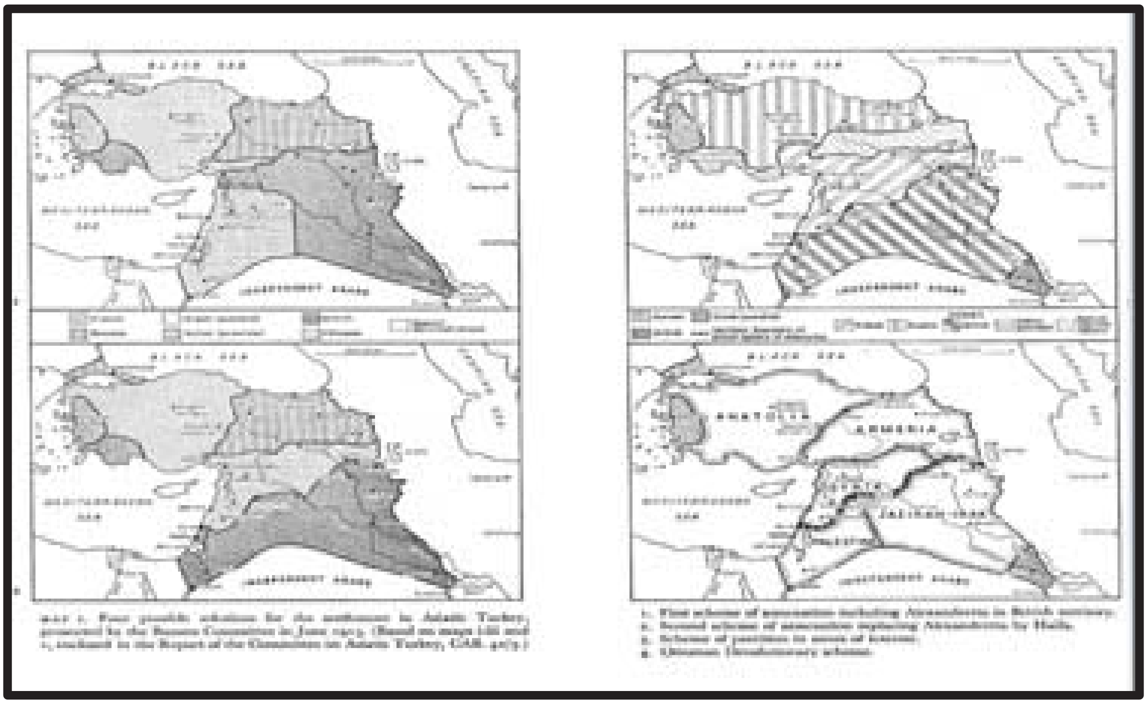

[1] Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914-1920, pp. 20-21;نەخشەکان لە پێشنیازەکانی کۆمیتەی بنسن.

دابەشکردنەکەی سایکس-پیکۆ ٨

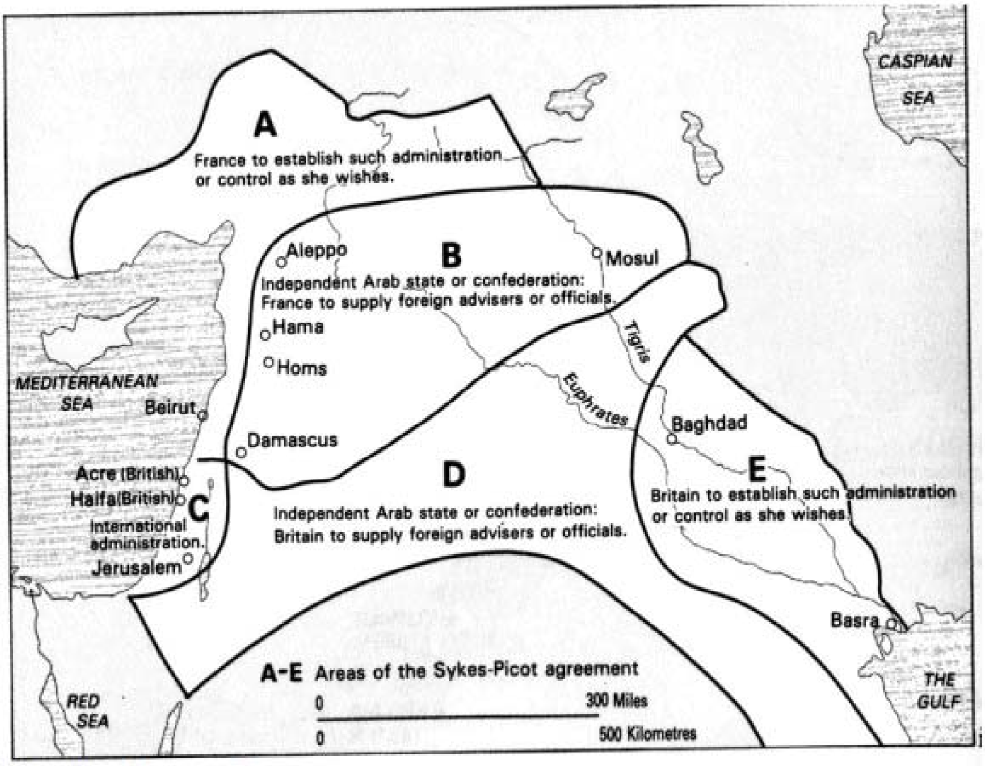

Sykes-Picot Partition[109]

1 نەخشەی سایکس پیکۆ Albert Hourani, A History of the Arab Peoples (Cambridge, 1991), p. 476;

ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ

لەگەڵ ئەوەی ڕاپۆرتی کۆمیتەی بنسن بە شێوەیەکی فەرمی لە لایەن حکومەتەوە پەسەند نەکرا، لێ بووە سەرەداوی خواستی بریتانیا بۆ هەر دانوستانێکی دیپلۆماسی لە ئایندەدا و بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێشانەش کاریگەریی بەسەر سیاسەتی داهاتوویانەوە هەبوو.[١١٩] هەروەها دەرخەر و دەربڕی وەرچەرخانی سیاسەتی بریتانیش بوو لە هەمبەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا، ئاخر چیدی پێویستی بەوە نەمابوو ئیمپراتۆریەتەکە بە یەکانگیری خۆی بمێنێتەوە. هەر پێشتر و لەگەڵ دەستپێکی هەڵگیرسانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ١٩١٤دا کاربەدەستانی بریتانی گەنگەشەی بیرۆکەی دەوڵەتێکی سەربەخۆی عەرەبییان کردبوو، بەڵام دواتر لەگەڵ داواکانی هەریەک لە ڕوسیا و فرەنسا، بگرەوبەرەی سیاسی ئاراستەیەکی نوێی وەرگرت. لەو کاتەوەش دەرفەتێک بۆ زلهێزە بیانییەکان هاتەپێش تا ڕاستەوخۆ بەرژەوەندییەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا هەڵبسوڕێنن.

یەکەمین دانوستانی دووبەدووی نیشتمانی لە ٢٣ی ئازاردا دەستپێکرد، ئەویش کاتێک پاول کامبۆن Paul

1 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 23

Cambonی باڵوێزی فرەنسا ئاگاداری گرێی کردەوە، کەوا وەزیری کاروباری دەرەوەی فرەنسا داوای لێکردووە پرسی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەگەڵ بریتانییەکاندا تاوتوێ بکا.[120] هەرچەندە لەو کاتەدا بریتانیا ئامادەکارییەکی کەمی لەبارەی خواستەکانی خۆی کردبوو، هەروەها هیچ نەخشەیەکیشی بۆ ئەم پرسە دانەڕشتبوو.[121] هەربۆیە گەنگەشە و وتوویژی سەنگین و جدی لە پاش ٢٣ی ئۆکتۆبەردا کرا، ئەوکاتەی گرێی بە کامبۆنی ڕاگەیاند بەوەی دەبێ باسوخواسی دابەشکردن بهێننە گۆڕێ.[122] فەرەنسییەکان لای خۆیانەوە بڕیاریان دا جۆرج پیکۆ Georges-Picot وەک نوێنەری خۆیان بۆ دانوستانەکان دابنێن. پیکۆش دیپلۆماتکارێکی بە ئەزموون بوو، لە بەیروتدا خزمەتی ئەنجوومەنی گشتیی کردبوو، هەروەها لایەنگرێکی سەرسەختی داواکردنی دەستبەسەرداگرتنی سوریا بوو بۆ فرەنسا.[123]

بەر لە دانوستانەکە، پیکۆ مانگێک لە پاریس مایەوە تا خۆی بۆ دارشتنی داخوازییەکانی فرەنسا ئامادە بکا. ئەوەی ڕاستی بێ ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە کۆمیتە و

---

[120] Davis, Ends and Means, p. 105

[121] هەمان سەرچاوە، ل ١٠٥

[122] Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 190; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914- 1920, p. 30

[123] Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 190; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914- 1920, p. 30

کۆبوونەوەکـان بە ڕوونی پێنـاسـەی ئەوەیـان کردبوو، هەروەها سـەرسـەختانەش بەرگرییان لێدەکرد بەوەی سـووریا ئامانجی کلیلئاسـای ئارەزوو و حەزی فرەنسـایە.[١٢٤] هەرچۆنێک بێ، پێنـاسـەی ئەوەی ئـاخۆ داواکارییەکە چ پارێزگایەکی سـوریا لەخۆبگرێ، بە شـێوەیەکی بەرچاو لە پێنـاسـە و ڕاڤەی بریتـانییەکـان جیـاواز بوو. بەگوێرەی فلاندین Flandinی سیناتۆری فرەنسـی؛ "لە لای ڕۆژئاواوە بەشە ئاسیای تورکی، لە زنجیرە چیای تۆرۆسەوە تا نیمچە دوورگەی سـینا درێژ دەبووەوە، فرەنسـییەکان بەو خاکە دەڵێن ڕۆژهەڵات لیڤـانـت .Levant"[١٢٥]هەر ئەم پێودانگەش

---

1 Kedourie, England and the Middle East, pp. 45–46; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, pp. 30–31; بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی پیکۆ و بەرژەوەندییەکانی فرەنسـا لە میانەی دانوستانەکان بڕوانە: Christopher M. Andrew and A. S. Forstner, The Climax of French Imperial Expansion: 1914–1924 (Stanford, 1981), p.66

1 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 31

{ تێبینی وەرگێڕ: زاراوەی لیڤانت دەسـتەواژەیەکی مێژووییە بۆ کۆتـایی سـەدەی پانزەهەم دەگەڕێتەوە، ئەوکات واتای وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوینی ڕۆژهەڵاتی ئیتالیای دەگەیاند، بەتایبەتی بەشی ڕۆژهەڵاتی کەناراوی دەریای سـپیی ناوەڕاسـت کە سـوریا و لوبنان و ئوردن و فەلەسـتینی ئێسـتا و بەشـێکیشـی لە تورکیا دەگرتەوە. وشـەکەش لە فەرەنسـییەوە واتە ئەو شـوێنەی خۆری لێ هەڵدێ هاتووە، لە بنەڕەتیشـدا بۆ وشـەی levareی لاتینی دەگەڕێتەوە. هەر ئەم دەربڕینە وایکرد، دەسـتەواژەی سـوریای مەزنتری لەسەر بنیات بنرێ. بۆیە لەکاتی وەرگێڕانی ئەم وشەیە دا تووشی

دەبێتە ســـەرەتـای دەســـتپێوەگرتنی پیکۆ بۆ دەربڕینی داخوازییەکانی فرەنسی لە بەرانبەر هاوتا بریتانییەکانی.[١٢٦]

بریتانییەکانیش لە بەراییەوە ســێر ئارســەر نیکلســن Sir Arthur Nicolsonیان بۆ دانوســـتانەکە دەســـتنیشـــان کردبوو، نیکلسنیش جێگری هەمیشەیی وەزارەتی کاروباری دەرەوە بوو، لەم کارەیدا کۆمیتەیەکی پێکهاتوو لە ئەندامانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، وەزارەتی جەنگ و وەزارەتی کاروباری هیندســـتان یاریدەدەری بوون.[١٢٧]کۆبوونەوەی یەکەمی نیکلســـن لەگەڵ پیکۆ لە ٢٣ی نۆڤێمبەری ١٩١٥دا بوو، بە بنبەست گەیشت، هیچ کامێک لە نوێنەری بریتانی و فرەنســی نەیویســت یەک قولانج بۆ بەرانبەرەکەی دانەوێنێ. دوای دانیشتنێکی دیکە، کە ئەویش هەر بە بنبەست گەیشت، ئەوەبوو حکومەتی بریتانیا بڕیاری دا دانوســـاندکارەکەی خۆی بگۆڕێ.[١٢٨]ســـێر مارک ســـایکس Sir Mark Sykes جێگەی نیکلسنی گرتەوە. سایکس گەڕیدەیەکی ڕۆژهەڵاتناس

هەندێ کێشـــە دەبین، دەکرێ وڵاتی شـــام بە مانا فراوانەکەی دەربڕی ئەم وشەیە بێ }

1 7 Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 190; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914– 1920, p. 31

١٢٧ ئەندامەکانی دیکەی کۆمیتەکە هەریەک لە هێرتزل، هۆلدەرنس ، کالوێل و پارکەر بوون.

1 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914– 1920, p. 31

بوو، گەشتی دووورودرێژی بە ڕۆژهەڵاتی ناویندا کردبوو، هەروەها لە وەزارەتی جەنگیش وەک ڕاوێژکاری کیچنەر بۆ کاروباری ڕۆژهەڵاتی نزیک خزمەتی کردبوو.[129] لەگەڵ ئەوەشدا سایکس لەچاو هاوتا فرەنسییەکەی ئەزمونێکی کەمی وەک دانوسانکار هەبوو، هەرچی پیکۆ بوو دیپلۆماتێکی دێرین بوو.

سایکس لە دیسێمبەری ١٠١٥ تا یانیوەری ١٩١٦دا دووبەدوو لەگەڵ پیکۆدا کۆبووەوە. دوای چەندین دانیشتن، لە ١٦ی دیسەمبەری ١٩١٦دا ڕاپۆرتی خۆی لەبارەی داخوازییەکانی فرەنسی و ڕەوشی هەنووکەیی دانوستانەکەی گەیاندە کابینەی جەنگی وڵاتەکەی.[130] ئەوکات ئەو لەو بڕوایەدا بوو کە بەرژەوەندییەکانی فرەنسا بە دنەدانی باری دارییەوە پەیوەندی بە کوستەنتینەپولەوە هەیە. بەگوێرەی قسەی سایکس؛ "فرەنسا بۆ ئەوە هاتۆتە

---

[129] بۆ وردەکاری لەسەر ژیانی مارکس بڕوانە : His Life and Letters (New York, 1923); Karl E. Meyeer and Shareen Blair Brysac, King Makers: The Invention of the Modern Middle East (London, 2008), chap. 3.

{تێبینی وەرگێر: هەروەها بۆ وردەکاری زیاتر لەسەر پاشخان و لێکەوتەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بڕوانە کتێبی: جێمس بار؛ هێڵێک بە نێو لمدا، و. شەفیقی حاجی خدر، ناوەندی جەمال عیرفان، سلێمانی ٢٠٢٢}

[130] کۆبوونەوەی کۆمیتەی جەنگ December 16, 1915, "Evidence of Lieut.-Col. Sir Mark Sykes on the Arab Question," p. 3, CAB/24/1/2

نێو سیاسەت، نەتەوەیەکە هەر بەدوای گێچەڵدا دەگەڕێ، دنەی جەنگ دەدا، گەلان دەچەوسێنێتەوە، چاکسازییەکان دوا دەخا یان کەڵکیان پێوە ناهێڵێ، هەمووشی لەپێناوی ئەوەی تا سەرمایەی لەسەر بنیاتبنێ."[٣١] هەر بۆیە دانوستانەکەی لەسەر ئەو بنەمایە بوو لایەنی سوری لە فرەنسا بترازێنێ بە بانگەوازکردن بۆ دەستڕۆیشتنی کاسۆلیک بەڵکو کار لە بازنەکانی دەوروخولی سیاسەتی فرەنسی بکا.[٣٢] ئەمەش ئەوەی دەگەیاند، کە سایکس هیوای بەوە بوو قەناعەت بە فرەنسییەکان بهێنێ بەوەی بەرژەوەندیی سەرەکییان لە دەوروبەری کەناراوی لوبنانەوە هەیە، لەوێ زۆرینە کریستیانی سوریین و تێیدا مژدەرەرانی فرەنسی چالاکن. بەم کارەش هیوای سایکس ئەوە بوو بەڵکو چاو لە داواکردنی فەڵەستین بپۆشن، کە تا ئەوکات هێشتا فرەنسا پێی وابوو فەڵەستین بەشێکە لە سوریا.

هەرچۆنێک بێ، ستراتیژی دانوسانی فرەنسی لای سایکس شتێکی نەناسراو بوو. وەزارەتی کاروباری دەرەوەی

[١٣١] 2 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 32; Mark Sykes: Future of the Middle East (Armenian Bureau Publications, London, 1918), p. 5. دەقی وتەکەی سایکس هی دوو ساڵ دوای ڕێککەوتننامەکەیە، بەڵام هێشتاش هەر ڕەنگدانەوەی بیروبۆچوونیەتی.

[1] Nevakivi, Britain, France [3] and Arab Middle East 1914[2]–1920, p. 33

فرەنساش پێشتر ئاگای لە تێچوونی سیاسەتی پاراستنی ئاسایش و دەستپێوەگرتن و هێشتنەوەی ناوچەیەکی بەرفراوان هەبوو، هەروەها دنەدەرە سەرەکییەکە، ئەوەی چاوی تێبڕیبوو ئەو خاکەی دەوروبەری لوبنان بوو.[١٣٣] کەواتە "نەخشەی پیکۆ ئەوەبوو، لەبەردەم سایکسدا خۆی وا نمایش بکا، کە فرەنسییەکان سوورن لەسەر دەسەڵاتی ڕاستەخۆ بەسەر سەرتاپای سوریادا، بۆ ئەوەی کاتێ میانڕەوی لە داواکەی بکا، ڕاستەوخۆ لە بەرانبەردا سازشی بۆ بکرێ و داواکەی گیرۆ ببێ".[١٣٤] یەکێ لە سازشە بەرچاوەکان مەودای دەستڕۆیشتووبوو بەوەی بەسەر تەواوی ویلایەتی موسڵدا درێژ دەبووەوە بە ئێرانی گرێدەدایەوە.[١٣٥] لەکاتێکدا بریتانییەکان حەزیان لێبوو فرەنسییەکان بەشێکی ویلایەتەکە بۆ خۆیان ببەن، کەچی پێشنیازەکە لە سنووری ئارەزووی ئەوانیشی تێپەڕاند.

تا ٢١ی دیسێمبەر، هەردووکیان، سایکس و پیکۆ گەیشتنە سازانێک لەبارەی ئیدارەیەکی عەرەبی لەژێر باڵی دەستڕۆیشتووی فرەنسی کە شارەکانی حمس، حەما، دیمەشق و حەلەبیش بگرێتەوە.[١٣٦] ئەمەش واتای ئەوەبوو؛

---

1 Fromkin, A Peace to End[3] All Peace, p. 191 [3]

[١٣٤] هەمان سەرچاوە، ل ١٩١

[١٣٥] هەمابن سەرچاوە، ل ١٩١

1 Nevakivi, Britain, France [3] and Arab Middle East 1914[3]–1920, p. 33; Davis, Ends and Means, p.107

قەوارەیەکی سەربەخۆیی عەرەب، هەروەک کۆمیتەی بنسن خواستبووی، دەکرا لە بەرڕەوتی ڕێککەوتننامەکەدا پێک بێ، هەرچەندە دابەشکردن و حوکمڕانی ڕاستەوخۆ بەشێکی دانەبڕاو بوون لە ڕێککەوتننامەکەدا. فرەنسییەکانیش بەتایبەتی لەسەر پاراستنی ئاسایش و حوکمڕانیی لوبنان مکوڕ بوون. لە سەرێکی دیکەشەوە موسڵ و بەندەرەکانی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست هێشتا چارەسەر نەکرابوون.[137]

ئیدی بۆ کاربەدەستە بریتانییەکان وەک کیچنەر، سایکس، بلفۆر و هێرتزل ئەوە ڕوون بوو، بۆ ئەوەی بەندەرێکی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست بەدەستبهێنێ، پێویستە لە شوێنێکی دیکە سازش بۆ فرەنسا بکا. هەر پێشتریش و لە ١٦ی دیسێمبەردا، کاتێک فرەنسا لە بنەڕەتەوە داوای ویلایەتی موسڵی کرد، سایکس ئامادەبوو جارێکی دیکە نەخشەی ناوچەکە بکێشێتەوە بەوەی خاکەکە تا دەگاتە کەرکوک بداتە فرەنسییەکان.[138] بڕیارەکەش یەکێ لە بڕیارە سەختەکان بوو، بەڵام لە کۆتاییدا بریتانیا بەم داوایانە قایل بوو، بەشی هەرە زۆریشی بۆ هەوڵوتەقەللای کیچنەر دەگەڕایەوە، ئەو کەسەی لەو بڕوایەدابوو پێویستییەکی

[137] Davis, Ends and Means, p. 107

[138] Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 35

ستراتیژییه بۆ هەردوولایان دەستیان بگاتە دەریای سپیی ناوەڕاست، هەروەها بۆ ئەوەی فرەنسییەکان لە باکووری میزۆپۆتامیادا لە بەرانبەر ڕووسدا قیتیان بکاتەوە.[١٣٩] هەروەک هرتزل نووسی: "لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ قوربانییەکی سەنگینە بۆ ئێمە... [بەڵام] ئەو چارەسەرییەی ئێستا دابەزینێکی بەرچاوی داوا بنەڕەتییەکانی مستەر پیکۆتە، ئیدی ئێمە سوپاسگوازی زۆری مارک سایکس قەرزدارین."[١٤٠] هەروەها مایەی سەرنجیشە ئەوە بگوترێ، کە بریتانیا لە کامبۆنی باڵوێزی فرەنسی سازشێکی لە نەوتی موسڵ دەستکەوتبوو، هەرچەندە وردەکارییەکەی دیارنەکرابوو.[١٤١]

لە ٣ی یانیوەری ١٩١٦دا ڕەشنووسێکی ڕێککەوتنەکە سازکرا، بەڵام چەندین هەموارکردنەوەی بەدوادا هات، زۆرینەشیان تیشکیان خستبووە سەر بەرژەوەندییە ئابوورییەکان هەروەک ئیمتیاز (زێدەماف)ی هێڵی ئاسنین و

[١٣٩] یاداشتێک لە ٩ی ئەیلوولی ١٩١٦ لە ئارسەر بلفۆرەوە، " from E.L. Woodward and Rohan Butler, Documents on British Foreign Policy (London, 1952), series 1,vol. IV, p. 374

[140] Davis, Ends and Means, pp. 107–108; Marian Kent, Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900–1920 (London, 1976), p. 122

[141] Stephen Longrigg, Oil in the Middle East: Its Discovery and Development (Oxford, 1961), p. 44; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 40

مافی بازرگانیکردن. ڕەشـــنووســـــە فەرمییەکەش لە ٤ی شـــوباتی ١٩١٦ لە لایەن بریتانیا و لە ٨ی شـــوباتیشـــدا لە لایەن فرەنســـاوە مۆرکرا. هەرچەندە پەســـەندنامەی ڕوســـی دەویســـــت تـا بەڵگەنـامەکە ببێتە بڕوانـامەیەکی قـانونی فەرمـــانـــبەردار. کەواتە لە بەرایـــی ئـــازاری ١٩١٦دا هەردوولایان، ســـایکس و پیکۆ بەرەو پیترۆگراد ڕۆیشـــتن تا مۆری کۆتـایی لە ڕێککەوتننامەکە بدەن.[١٤٢] دانوســـــانەکانی لەگەڵ ڕوســـیا بە بەراورد لەگەڵ هی بریتانی و فرەنســـی، بە شـــێوەیەکی ڕێژەیی خێرا تێپەڕین و ئەوەندەی ئەوانیش چڕ و گرژ و خەست نەبوون.[١٤٣]

ڕوســـــیا لە ١٧ی ئازاردا وێڕای ئەو ناوچە تورکییانەی کە پێشـــــتر داگیری کردبوو هەروەک تەرابزۆن و ئەرزەروم، داوای خاکی زیاتریشـــــی کرد، ئەو ناوچەیەی دەوروبەری

---

1 3 Davis, Ends and Means, p. 108; Habibollah Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul(Southern Kurdistan/Northern Iraq), 1910–1925 (Lanham, 2003), p. 24; کتێبەکەی ئـاتـارۆدی ئەم بـابەتەی تـاوتویێکردوەوە، بەڵام بەڵگەو ئەنجامەکانی لەخشـــتەبەرن و کتێبەکەی ئەو بەزۆری لەبارەی ســـەرچاوەی سەرەکییەوە تەمومژاوی و کورتهێنە.

١٤٣ Davis, Ends and Means, pp. 108; لە ١٠٧ ئازاردا دانوســـــانی مۆریس پالیۆلۆگ Maurice Paleologueی باڵوێزی فرەنســـی لە ڕوســـیا بە دەنگی بەرزەوە بە ڕوسەکانی ڕاگەیاند، کە بریتانیا دەیەوێ ئەو ناوچەیەی دەوروبەری موســـڵ ئەوەی لەگەڵ ئێران خۆی لێکدەداتەوە، "بدرێتە فرەنســـا چونکە دەیانەوێ ناوچەیەکی دابڕ بێ لە نێوان ئەوان و ڕوسەکاندا هەبێ.

گۆلی وان لە ڕۆژهەڵاتی ئەناتۆلیا و هەموو ئەو ڕێیەی درێژ دەبووەوە تا دەگەیشتە سەر سنووری موسڵ.[١٤٤]

روسیا ڕێگەی بە فرەنسا دا ناوچەی دەستڕۆیشتووی خۆی لە ئاناتۆلیای باکووری ئەسکەندرونە درێژبکاتەوە و هەرچی لەبارەی شارە پیرۆزەکانی فەلەستینیش بوو کە بەگوێرەی نەخشەی ئامادەکراوی بریتانیا بۆ بەنێودەوڵەتیکردن ئامادەکرابوو، ڕەزامەند بوو. لە ناوەڕاستی نیساندا سایکس بۆی کرا بە ڕاپۆرتێک لەندەن لە قایلنامەی ڕوسیا سەبارەت ئاڵوگۆڕی ناوچەکان ئاگادار بکاتەوە. بەم شێوە دوایین ڕەشنووسی ڕێککەوتننامەکە لەنێوان هەرسێ لایەندا لە ٢٦ی ئایاری ١٩١٦دا خرایە بەردەست. پاشان، داخوازییەکانی هەردوولای بریتانی و فرەنسی لەبەرچاوی کاربەدەستان دەرکەوت زیاتر لەیەک دەچن لەکاتێکدا بریتانییەکان بەشێوەیەکی تایبەت هەموو ئەو ئامانجانەیان بەدیهێنابوو، کە کۆمیتەی بنسن لە بۆ پاراستنی بەشی هەرە گەورەی موسڵ کێشابووی. لەگەڵ ئەوەشدا وەنەبێ هەر بەتەنیا ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بەڵێنێکی نهێنی بووبێ، بەوەی بریتانی لەو قۆناغەدا لە ئەستۆی خۆی گرتبێ.

---

[١٤٤] هەمان سەرچاوە ل ١٠٨

بەڵێندان بە شەریف حوسێن

لەکاتێکدا دانوستان لەنێوان هێزەکانی هاوپەیمان لەکایەدا بوو، بریتانیا لەنێوجەرگەی هەڵوەدابوونی پشتگیریی عەرەبدا بوو. لە هەمووشی سەرنجڕاکێشتر ئەو نامە و نامەگۆڕینەوانەی لەنێوان ماکماهون و حوسێندا بوون، کە لە تەمموزی ١٩١٥ەوە تا ئازاری ١٩١٦دا درێژەیان کێشا.[١٤٥] حوسێنی کوڕی عەلی میری مەککە بوو، ئەو وەهای خۆدەردەخست کە تۆرەمەی بۆ سەر محەمەد پێغەمبەر دەگەڕێتەوە و هەژمونێکی بەرچاوی لە هەرێمی حیجازدا هەبوو. خۆنزیککردنەوەی ئەو لە کۆمسیاری باڵای بریتانی لە میسر، کە هێنری ماکماهون بوو لە ڕێی عەبدوڵڵای کوڕییەوە بوو، ئەمەش لە تەموزی ١٩١٥ەوە بە زنجیرەیەک گفتوگۆ دەستی پێکرد تا سەریکێشا بۆ "شۆڕشی عەرەبی" بەناوبانگ.[١٤٦] لە هەمووشی گرنگتر بۆ ئەم بابەتە ئەو

---

[١٤٥] هەوڵوتەقەللای بریتانی بۆ کێشکردنی عەرەب هەروەک دواتر باسیان لێوەکرد، لە ئێوارەی بەر لە لەشکرکێشی بوو بۆ سەر بەسرا لە نۆڤێمبەری ١٩١٤، ئەم هەوڵانەشیان بریتیبوون لە نزیکبوونەوە لە سەرۆک هۆزەکانی کەنداو هەروەک شێخی موحەمەرە لە ویلایەتی بەسرادا.

[1] Kedourie, England and the[4] Middle East , pp. 36–38; Elie[6] Keduorie, In the Anglo–Arab Labyrinth: The McMahon–Husayn Correspondence and its Interpretations (London, 1976), p. 4; لێترەدا کیدوری تێکۆشاوە بە درێژی باسی ڕێککەوتننامەی سایکس–پیکۆ بکا، بەڵام زۆر وردەکارانەتر باسی لە بەڵێنەکانی بریتانیا بۆ شەریف حوسێن کردووە.

بەڵێنانەی بریتانی بوون، ئەوانەی لەبارەی خاکەوە بە حوسێنی کوڕی عەلی درابوون.

عەبدوللا بە نوێنەرایەتیی باوکی لەبەردەم بریتانییەکاندا پرسی سەربەخۆیی دەوڵەتێکی عەرەبی وروژاند. ئەو لە قسەکانی خۆیدا باسی ئەوەی کرد؛ حکومەتی نوێی عوسمانی بە سەرۆکایەتی کۆمیتەی ئیتحاد و تەرەقی، "هاوئاواز نییە لەگەڵ باوکم" و "خۆ ئەگەر ئەو ئیتحاد و تەرەقییە ناچارمان بکەن بەوەی بەرگری لە وڵاتەکەمان بکەین، ئەگەر ئێوەش ڕێگەیان لێبگرن بەوەی کەناراوەکانمان بۆمباران بکەن و هێز دابەزێنن... ئەوا کارئاسانی بۆ بازرگانیتان دەکەین لە هەموو هێزەکان بە باشترتان دەزانین و پێشنۆرەییتان دەدەینێ."[٤٧] ئەم پێشنیازە دەرفەتێکی بۆ بریتانییەکان ڕەخساند تا بگەنە ئامانجە سەرەکییەکانیان، دەرفەتێک لە دەستپێکی هەڵمەتی لەشکرکێشی بۆ سەر میزۆپۆتامیاوە نەڕەخسابوو، بۆ ئەوەی تیختیخەی شۆڕشی عەرەبە لایەندارەکانی بریتانیا لە دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بدەن.

---

1 Keduorie, In the Anglo–Arab Labyrinth, pp. 4 & 9–10 [7]

ڕەوتی بەڕێوەچوونی گفتوگۆی نێوان بریتانیا و حوسـێن درێژ و ئـاڵۆزیش بوو. [٤٨]ڕوانگەی بنەڕەتی حوسـێن بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی عەرەبی زۆر لە پانتایی خاکی عەرەبی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەگرتەوە، "لەباکوورەوە دەگەیشـتە مێرسـین و ئەدەنە تا دەگەیشـتە هێڵی پانی ٣٧... و تا سـنوورەکانی ئێران؛ لە ڕۆژهەڵاتیشـەوە سـنووری ئێران تا کەنـداوی بەسـرا."[٤٩]هەڵبەت ئەمەش نـاکۆک بوو لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی هەریەک لە بریتانیا و فرەنسا، کە ئەوکات لە پێواژۆی بەرەوپێشـبردندا بوو. هەرچۆنێک بێ، لە ٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٩١٥دا ماکماهون ڕوونکردنەوەی بۆ حوسـێن نووسـی، بەوەی داواکانی لەسـەر خاکەکە هەموار بکرێتەوە بەڵکو کەناراوی خۆرئاوای سـوریای لێدەربهاوێژرێ و "کارهەڵسـوڕاندنێکی تایبەتیش" لەبارەی هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسـرا بدرێتە بریتانیا، موسـڵیش لە ناوهێناندا

---

[48] بۆ بەقووڵی ڕوانینە نامە و نامەگۆڕینەوەی حوسـێن- مەکماهوون بڕوانە: George Antonius, The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement (New York, 1946); Eli Kedourie’s In the AngloArab Labyrinth; Elie Kedourie, The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies (Chicago, 2004); chap. 2; Efraim Karsh and Inari Karsh, Empires of the Sand (Cambridge, 1970).

[49] “Note from Sharif Husayn, July 14, 1915,” from J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1912–1956 (Princeton, 1956), vol. II, p. 14

پشـــتگوێخرا، ئینجا "بریتـانیـای مەزن ئـامـادەیە دان بە ســـەربەخۆیی عەرەبدا بنێ و پشـــتیوانیشـــی بکا."[١٥٠] خۆ ئەوەش بۆ عەرەب پێویست بوو جەنگ لە دژی ئیمراتۆریەتی عوســـمانی ڕابگەیەنن و ڕاوێژکارە فرەنســـییەکانیش لە بەشێکی سەر خاکەکەیان بپەڕژرێنن.[١٥١]

لە ١ی یانیوەری ١٩١٦دا حوســـێن زۆر لە پێشـــنیازەکانی ماکماهونی پەســـەند کرد، هەرچەندە ئەوەشـــی بەتەواوی ڕەتـکـردەوە کە بەیـرووت لە نـێـو ســـنووری دەوڵەتە پێشـــنیازکراوەکەی دەربهێنرێ، پێی باش بوو هەر بەتەنیا واز لە هەرێمەکـانی مێرســـین و ئەدەنە بهێنێ.[١٥٢] ئەوەی

---

[150] تێبینییەکی ســـێر هنری مـاکمـاهون لە ٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٩١٥، لە Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, vol. II, p. 15 وەرگیراوە.

[151] Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p.28; Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 194; لێرەدا هەندێ ســـەرلێتێکچوون لەبارەی پرس و خەمی ڕاوێژکـارەکـانی فرەنســـی هەیە، ئـاخر مـاکمـاهون لەو بڕوایەدا بوو عەرەب ڕاوێژکـاری فرەنسـییان نەویسـتووە، لەکاتێکدا سـایکس لە ڕاپۆرتی خۆیدا نووسـیویەتی کەوا نوێنەری حوســـێن پێی قـایل بووە. فرۆمکینیش پێی لەســـەر ئەوە داگرتووە، کەوا ئەو دابەشبوونە لەسەر بنەمای جیاوازی ڕوانی سیاسییانەی نێوان ڕاوێژکارانی بریتانیا بووە.

[١٥٢] تێبینینامەی شـەریف حوسـێن لە ١ی یانیوەری ١٩١٦، لە Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, vol. II, p. 16; Elizebeth Monroe, Britain's Moment in the Middle East 1914–1971 (London, 1981), p. 32; Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 29 دەرهێنراوە.

مایەی سەرسامی بوو، ئەمە وای لە ماکماهون نەکرد ڕێککەوتن لەگەڵ حوسێندا نەکا، ئەوەبوو لە ٢٥ی یانیوەری هەمان ساڵدا ماکماهون بۆ حوسێنی نووسییەوە کەوا؛ "ئەوپەڕی مایەی خۆشحاڵی و ڕەزامەندیمانە گەیشتووینەتە لێکتێگەیشتنێکی خوازراو."[١٥٣] هاوکاریی نێوان هەردوو لایەن لەسەر شۆڕشە نەخشە بۆکێشراوەکە بەردەوام بوو بێ ئەوەی پێناسەیەکی ڕوون بۆ دەوڵەتێکی سەربەخۆ دیاری بکرێ کە پێدەچوو بێتەدی. تۆ بڵێی سنووری دەوڵەتەکە بەیروتیشی گرتبایەوە؟ ئاخۆ حوسێن دەیزانی سنووری باکووری واتە موسڵ خراوەتە بن دەسەڵاتی فرەنسی؟ حوسێن لە زۆر ڕووی ڕێککەوتنی بریتانی و سروشتی دژبەیەکی بەڵێنەکان پێنەگوترابوو، هەر لە تاریکیدا هێڵرابووەوە، دەکرا ئەمەش ببێتە مایەی ڕەخنەگرت لە ڕێککەوتننامەی سایکس –پیکۆ هەروەک فشارێکیش بێ بۆ کشانەوە لێی.[١٥٤]

---

[١٥٣] تێبینینامەی سێر هنری ماکماهون لە ٢٥ی یانیوەری ١٩١٦دا لە m Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, pp. 16–17; Keduorie, In the Anglo–Arab Labyrinth, p. 121 دەرهێنراوە.

[١٥٤] قەدوری لە کتێبی In the Anglo–Arab Labyrinth ڕوونکردنەوەیەک لەبارەی تەمومژاوی دەوری نامەگۆڕینەوەکانی ماکماهون–حوسێنیان گرتبوو دەخاتەڕوو، بەوەی هەردوو پیاوەکە لەسەر جۆرێک لە ستراتیژیی هەڵخەڵەتاندنی ئەویدیکە کاریان کردووە بۆ ئەوەی پشتگیری ئەوانیدیکە بەدەست بهێنن. بەگوێرەی فرۆمکینیش بێ پێویستی بە جۆرێک لایەنگرتنی یاخیبوونی حوسێن هەبوو لەپاڵ ئەمە بریتانییە بۆ ئەوەی خۆی لە

گرتنی موسڵ

لەکاتێکدا حکومەتی بریتانی گەنگەشەی لەبارەی سیاسەتێکی تایبەت بە موسڵ دەکرد و خەریکی دارشتەیەک بوو بۆ ئەوێ و ڕۆژهەڵاتی ناوین بەگشتی، هەر لەو کاتیشدا هەڵمەتی لەشکرکێشیی سەربازیی بۆ سەر میزۆپۆتامیا لەپێناو دەستکەوتی زیاتر لەسەر خاک درێژەی هەبوو. دوای داگیرکردنی بەسرا لە ٢٢ی نۆڤێمبەری ١٩١٤دا، هێزەکانی بریتانی لە پێشڕەوی زیاتردا بوون بەرەو ویلایەتی بەغدا. ڕەوتی لەشکرکێشییەکە لەبەر بەرەنگاریی زۆر و نوشستی بەرچاو هێواش دەڕۆیشت، بەڵام لە کۆتاییدا و لە ١١ی ئازاری ١٩١٧دا هێزی بریتانی بەغدایان گرت و خەریکی قایمکردنی دەسەڵاتیان بوون.[١٥٥] هێشتا نەخشەی داگیرکردنی موسڵ چەکەرەی نەکردبوو و تا ئەو ڕادەیەش فەرماندە سەربازییەکان نیگەران بوون لەوەی موسڵ خرابووە ژێر قەڵەمڕەویی فرەنسییەوە. هەڵبەتە ئەوەش واتای ئەوەی نەدەگەیاند، کە فەرماندە سەربازییەکان موسڵ

سەروسەودای عوسمانییەکان بپارێزێ. بڕوانە؛ Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 185.

[١٥٥] بۆ زانیاری تەواو لەبارەی لەشکرکێشییەکە بڕوانە: F.J. Moberly, History of the Great War based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914–1918 (London, 1927), vol. I–IV; vol. IV کە بە شێوەیەکی تایبەت تیشکی خستووەتە سەر لەشکرکێشییە بۆ سەر موسڵ.

پشـــتگوێ بخەن؛ ئـاخر پێشـــتریش لە میـانەی کردەی ســـەربـازیی بریتـانی لە بـاشـــووری میزۆپۆتـامیـاوە، عوســـمانییەکان موســـڵیان وەک بنکەیەکی کردەوەکانیان بەکاردەهێنا، ئاخر ئەگەر ڕێگەیان بدرێ درێژە بە قایمکاریی قەڵا و چەپەری بەرگرییان بن لەدژی هەردوولای بریتانی و ڕوسـی، ئەوا دەکرێ ئەو توانستەشـیان هەبێ تا دەسـت لە ئێرانی درواسێشیان بوەشێنن.[١٥٦]

کاربەدەستانی بریتانی بیریان لە پلانگەلێک کردەوە بەڵکو بە یارمەتی ڕوسـەکانەوە هێرش بکەنە سـەر ویلایەتی موسـڵ، هەندێک لەو کاربەدەســتانە پێیان باشــتر بوو ڕوســـەکان موسـڵ بۆ خۆیان ببەن بۆ ئەوەی دەرەتانێک بۆ بریتانیا بێتە پێشـــەوە ژمـارەی هێزەکەی کەم بکـاتەوە.[١٥٧] تەنـانەت بەبێ یارمەتیی ڕوســـەکانیش هێشـــتا کاربەدەســـتانی بریتانی لە نرخاندنی شایستەبوونی دەستبەسەرداگرتنی موسڵدا بوون: "گرتنی موســـڵ بوو لەگەڵ بەزینی ســـوپای هالی Hali's army هاوئاواز، ئەمەش زەبرێکی کوشــندە بوو لە شــکۆی تورک و بووە مایەی ئەوەی ســـوپای تورک ڕووبەرێکی

---

[1] [56] William Marshal, Memories of Four Fronts (London, 1929), p. 248; Moberly, History of the Great War, vol. IV, pp. 12-14; Mohammad Gholi Majd, Iraq in World War I: From Ottoman Rule to British Conquest (Lanham, 2006), p.342

[1] [57] Moberly, History of the Great War, vol. IV, p. 3;

گەورەی لە خاکێکی بەپیت و فەڕ لەدەست بدا، کە تا ئەوکات سەرچاوەی بەشی سەرەکی ئازوقە و خۆراکیان بوو."[١٥٨] لەگەڵ ئەوەش پێشڕەوی هێزی بریتانی لە تواناداا نەبوو تا هێڵی ئاسنینیان لە سامەڕاوە بەرەو باکوور ڕانەکێشا.[١٥٩]

لە یەکشەممەی ١٨ی نۆڤێمبەری ١٩١٧دا، ژەنەڕاڵ ستانلی مۆد Stanley Maude، فەرماندەی بریتانی و هێزی هیندی لە میزۆپۆتامیا بە دەردی کۆلێرا مرد. ئەمەش وایکرد ژەنەڕاڵ ولیام مارشاڵ William Marshall جێگەی گرتەوە، کە لەکاتی خۆیدا تەواوی میزۆپۆتامیا داگیر بکرێ.[١٦٠] لەکاتی وەرگرتنی پێگەکەی، لە دەسەڵاتی باڵا و لە لەندەنەوە فرمانی بۆ هات بارەگایەکی بەهێز و دەستڕۆیشتوو لە بەغدا دابمەزرێنێ، ئەمەو "لەکاتێکدا پێگەی مەڵبەندییەکەی خۆی لەوێ و باڵادەستی لە ڕووی فەرماندەیی سەربازیی بقۆزێتەوە بۆ ئەوەی لە هەر شوێنێک دەرفەت بوو دەست لە دوژمن بوەشێنێ و سەرکەوتوو بێ."[١٦١] لە بنەڕەتەوە ئەرکی مارشاڵ ئەرکێکی بەرگرییانە بوو، بەڵام لە ڕێنمایەکاندا ئەوە ڕوون بووەوە، کە دەرفەتی پێشڕەویکردنی بۆ کراوەتەوە. هەروەها ڕێگەی پێدرا

---

١٥٨ یاداشتێکی ژەنەڕاڵ گیلمان، لە ٦ی شوباتی ١٩١٨، CAB/24/4

١٥٩ Moberly, History of the Great War, vol. IV, p. 16; تەنانەت ژەنەڕاڵ مۆد لە بیری هەڵسەنگاندنی یارمەتیدانی پێشڕەوی ڕوسیش دابوو.

160 Marshal, Memories of Four Fronts, pp. 259–260;

161 Moberly, History of the Great War, vol. IV, p.87

یـارمەتی ئەگەری هەر پێشـــڕەوییەکی ڕوســـی بۆ نێو هەرێمەکە بدا.

هەر زوو مارشال دەستبەکار بوو، فەرمانی دەرکرد لەسەر ســـنووری موســـڵ هێز بجووڵێنێ و جێگەی خۆی بگرێ، تەنانەت بۆ ئەم کارە بەتالیۆنێکی ڕوســـیشـــی وەک هێزێکی پشـــتیوان بەکارهێنا.[١٦٢] مارشـــال بەنیاز بوو لە بەرایی مانگی شوباتی ١٩١٨دا هێرش بکاتە سەر موسڵ، بەڵام زۆر بەئاگا بوو لە ســـەختی گەیشـــتن بە خـاک و ڕێگەوبـانی و زەحمەتییەکانی لەبارەی گەیاندنی ئازوقە و یارمەتی گەیاندن و هەر کـارێـکـی لەم جـۆرە ڕووبەڕووی دەبـوونەوە.[١٦٣] ئەمەش بە ڕوونی لە ئایاری ١٩١٨دا دیاربوو کاتێ فەرمانی بۆ گرتنی کەرکوک پێگەیشـــت. ئەو لە ڕۆژی حەوتی ئایار ئەو ئـامـانجەی بۆی دیـاریکرابوو بەدی هێنـا، بەڵام زۆری پێنەچوو لەبەر ئاستەنگی گەیشتنی ئازوقە و لەبەر کورتهێنی

[١٦٢] Marshal, Memories of Four Fronts, p. 266 ئەو بەتـالیۆنەی ڕوســی لە ئێرانەوە هات بە فەرماندەیی کۆلۆنێل بیخاراکۆڤ Bicharakov (قۆشـــەنێکی پارتیزانســـکی) لەژێر فەرماندەیی مارشـــالدا لە میزۆپۆتامیادا جەنگا. هەر بۆ نموونە ســـەربازانی ڕوس لەپاڵ هێزی بریتانیا لە جەبەل حەریم Jebel Harim (پێم ڕاست نەبووەوە مەبەستی چیای حەمرینە یان نا. وەرگێڕ) لە دیســـێمبەری ١٩١٧ جەنگاون و چەندین پاداســـتی شـــەڕەفی جەنگانیشیان وەرگرت.

3 1 Marshal, Memories of Foûr Fronts, p. 286

له هێزی سەربازییدا له شارەکەدا کشایەوه.[١٦٤] هیچ شاڵاوێکی دیکەی بۆ گرتنی شارەکه نەکرد تا هێڵی ئاسنین بۆ تکریت لێنەدرا و بەردەست نەبوو.[١٦٥]

چەند جەنگەکه له کۆتاییەکەی خۆی نزیک دەبووه، ئەوەندەی دیکه کاربەدەستانی بریتانی وەک سێر پرسی کۆکس Sir Percy Coxی کۆمسیاری باڵای ئیدارەی مەدەنی له عێراق و ئارنۆلد ویلسن Arnold Wilson بۆ گرتنی موسڵ پەرۆشتر دەبوون. هەروەها ئەوەش زیاتر ڕوون دەبووەوه که یارمەتیدانی ڕوسەکان وەک مارشال لێدوانی دا، بەرجەسته نەبوو: "ئێستا سوپای ڕوسی له ئێران تووشی بەڵایەک بووه پێی دەگوترێ بەلشەفیزم، ئیدی پیاوەکانیان به کۆمەڵ له ڕیزەکانی سوپا هەڵدەگەڕێنەوه."[١٦٦] تەنانەت هێزی پشتیوانی خۆجێیش که بەشێوەیەکی ڕێژەیی بچکۆله بوو، هەروەک سەرکردەی دەستڕۆیشتووی خێڵەکی کوردی شێخ مەحمود بۆ پێشڕەویکردن بەرەو موسڵ،[١٦٧] هەر

[1][6][4] Marshal, Memories of Four Fronts, p. 302, Moberly, History of the Great War, vol. IV, p. 167; Sir Arnold Wilson, Mesopotamia 1917–1920: A Clash of Loyalties (London, 1931), p. 9

[1][6][5] Marshal, Memories of Four Fronts, p. 318

[١٦٦] هەمان سەرچاوه، ل ٣١٨؛ له ینایری ١٩١٨دا قشوونەکەی ڕوسی لەژێر فەرماندەیی بریتانا لەسەر بڕیاری فەرماندەکانیان گەڕایەوه ئێرانێ.

[١٦٧] هەروەک له پەیوەندیی نێوان مەکماهون و شەریف حوسێن و پاشان هاوکاریی سەربازی بۆ کوڕانی ئەمیری مەککه (عەبدوللا و فەیسەل) بۆ

پێیدەکرا یارمەتییەکی کەم پێشکەش بکا.[١٦٨] ئیدی ئەم ڕەوشە بۆ دەوڵەتمەدارانی زۆر ڕوون بوو بەوەی ئەگەر بریتانیا یان هەر هێزێکی هاوپەیمان بۆ ئەم مەبەستە لەهەر تەداروکێکی پاش جەنگەدا دەست بەسەر موسڵدا بگرێ، ئەوا لەسەر بریتانیا پێویستە دەستی بەسەردا بگرێ و هەر بریتانیاش بەتەنیا بیپارێزێ.

سەرکەوتنی ژەنەڕاڵ ئەلنبی لە سوریا پێگەی مارشالی لە میزۆپۆتامیا بە پاراستنی لابالەکەی و بە تەواوکردنی

گرتنی شام دەرکردنی تورک بوو، هەڵبەت هەردەبێ مەجەکانیشیان بۆ شێخ مەحمودی مەزنیی کورد هەر هەمان مەرج بووبێ. لە ئەنجامدا میرەکانی عەرەب ئەگەر بەتەواویش نەبێ، ئەوا لەڕێی ئەوەی پێی دەگوترێ شۆڕشی عەرەب لە ١٩١٦دا توانیان عوسمانییەکان لە عەرەبستان و دواتر لە شام وەدەرنێن و لە پاداشتیشدا دوو تەختی دوو پاشایەتی ئوردن و عێراقییان پێبڕا، کەچی مەلیکی کوردستان لە تاقیکردنەوەی دەرکردنی تورک دەرنەچوو، چونکە ڕووداوەکان دواتر سەلمێنەری ئەوە بوون چۆن کەوتە بن باندۆری ئەفسەرێکی تورک، بەناوی شەفیق عەلی(ئۆزدەمیر) لە ڕواندز. وەرگێڕ

[١٦٨] Gertrude Bell, Review of the Civil Administration, 1914-1920, Cmd. 1061, 1920, p. 47; شێخ مەحمود هەر زوو پەیوەندی بە بریتاننییەکانەوە کرد و وەک نوێنەری بریتانیاش لە سلێمانی دانرا. بریتانیا هیوای بەوە بوو بەڵکو شێخ مەحمود بتوانێ بەتەواوی ئاسایشی نێوخۆیی دابین بکا، لەکاتێکدا شێخ مەحمودیش لەوبڕوایەدا بوو کە بریتانیا ئۆتۆنۆمییەکەی ئەو مسۆگەر بکا. لێ هیچ کامیان بە گوێرەی نەخشەکە نەڕۆیشتن. بۆ وردەکاری زیاتر لەبارەی شێخ مەحمود بڕوانە: e Abdul-Rahman Idris Saleh Al-Bayatti, Al-Barazinji and British Influence in Iraqi Kurdistan Until 1925 (London, 2005); تێبینی: دوا سەرچاوە بەتەنیا بە زمانی عەرەبییە.

درێژکردنەوەی هێڵی ئـاســـنین بۆ تکریـت بەهێز کرد و وایلێکرد پێشـرەویکردن بۆ موسـڵ و گرتنی مەیسـەر ببێ.[169] لە کۆتاییدا و لە ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨دا ژەنەڕاڵ مارشـــاڵ بروسکەیەکی پێگەیشت بۆ ئەوەی تاپێی دەکرێ ئەو خاکەی بەرەو ئاراســـتەی موســـڵ بگرێ.[170] مارشـــالیش خێرا و لێهاتووانە جووڵا، لە ٢٥ی ئۆکتۆبەردا کەرکوکی گرتەوە و لە ٣٠ ئۆکتۆبەریشـدا گەیشـتە نزیک موسـڵ. ئیدی موسـڵ تا ٣١ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ کەوتە بن چەنگی هێزەکانی بریتانی، ئەمەش لەوکاتەدا بوو کە ئاگربڕ لەگەڵ دەوڵەتی عوسـمانی لە کایەدابوو. کاری دوژمنکارانە لەنێوان هەردوولادا وەستا، کەچی هێشتا پرسی چارەنووسی موسڵ یەکلانەکرابووەوە.

هەر مـارشـــاڵ بە خۆی لە ١ی نۆڤێمبەرەوە بە هەواڵی ئـاگربڕەکەی زانی و وردەکـارییەکەشـــی بۆ ڕۆژی دوایی پێگەیشـــت.[171] بە گوێرەی ئاگربڕەکە بووایە؛ "هاوپەیمانەکان بۆیان هەبوو هەر خاڵێکی ســـتراتیژی بگرن،" لەوەش پتر، مارشـــاڵ فەرمانی لە وەزارەتی جەنگەوە پێگەیشـــت بەوەی

1 9 Bell, Review of the Civil6 Administration , pp. 48; Ma9jd, Iraq in World War I, pp. 343–345; Marshal, Memories of Four Fronts, pp. 318

1 Marshal, Memories of Fo7ur Fronts, p. 318 0

1 Marshal, Memories of F7our Fronts, p. 323; Wilso1n, Mesopotamia 1917–1920, p. 20

موسڵ داگیر بکا.[172] مارشال له ٧ی نۆڤێمبەر گەیشتە موسڵ و گفتوگۆ لەنێوان خۆی و فەرماندەی عوسمانی بە ناوی عەلی ئیحسان دەستپێکرد. مارشال بە باشترین شێوە ناوەڕۆکی کۆبوونەوەکەی پوخت کردووەتەوە؛ "عەلی ئیحسان لە بەڵگەوبەندەکانی زۆر ئاوقاتانە و کەمۆیانە بوو، بەڵام من ئامادەی ئەو هەموو مشتومرە نەبووم و پێمگوت، هەرچەندە ئەو حەز دەکا مەرجەکان (ی ئاگربەستەکە) بخوێنێتەوە، بەڵام من سووربووم لەسەر گرتنی تەواوی ویلایەتی موسڵ."[173] ئیدی لەو ڕۆژە بەدواوە، سەرباری هەندێ تاکتیک وەخران کە لەلایەن عوسمانییەکەوە بوو، ئیدی موسڵ بەشێوەیەکی کارایە بووە بەشێک لە هی هاوپەیمانان خۆ ئەگەر وەک پێویستیش بە خاکی بریتانیا لەقەڵەم نەدرابێ.[174]

---

[172] Moberly, History of the Great War, vol. IV, p.326; مارشالیش دەستبەجێ فەرمانی بە داگیرکردنی موسڵ دەرکرد، بەڵام بەهۆی کردەوەی ژەنەڕاڵ کاسلس Cassels و کۆبوونەوەی لەگەڵ فەرماندەی عوسمانی، لە خوێنڕشتن دوورکەوتنەوە.

[173] Marshal, Memories of Four Fronts, p. 324; هەروەها مارشال ئەوەشی گوتووە دوای ئەوە عەلی ئیحسان لەهەر خوێنڕێژییەک بەرپرسە.

[174] هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٦؛ عەلی ئیحسان دانی بە دەسەڵاتەکەی مارشالدا نەنا و دەستی لە پێگەکەی کێشاوە، ئیدی دەبووایە فەرماندەی بریتانی چاوەڕێ بکا تا یەکێک جێگەی دەگرێتەوە.

چاوی باهۆز

دەوڵەتی عوسمانی بە چوونەپاڵ ئاڵمان لە جەنگی یەکەمی جیهاندا، ڕووی سیاسەتی بریتانیای بە لای خۆیدا وەرچەرخاند، بەڵام وەرچەرخانەکە ڕووی لە ویلایەتی موسڵ نەکرد. بریتانیا بە داواکردنی ڕوسیا بۆ کوستەنتینەپول و پێویستی بە پەسەندکردنی هەموو داوایەکی هاوپەیمانەکانی بوو بۆ بردنەوەی جەنگەکە، بۆیە وازی لە سیاسەتی نەریتییانەی خۆی دەرهەق یەکانگیریی دەوڵەتی عوسمانی هێنا و ئەویش بەدوای دابەشکردنیدا گەڕا. بریتانیا بۆ خۆئامادەکردنی بۆ گفتوگۆکانی دانوستاندن لەگەڵ هەریەک لە فەرەنسە و ڕوسیا، لە نێو خۆیاندا زنجیرەیەک دانیشتنیان کرد بۆ ئەوەی داخوازییەکانیان لەبارەی دەوڵەتی عوسمانییەوە بخەنە بەرباس و تاوتوێی بکەن. هەروەک زانراش کۆمیتەی بنسن وردەکاری خواست و نیازی بریتانییەکانی لە ڕووی خاک و ستراتیژییەوە هێنابووەگۆ. موسڵیش لەنێو ڕەوتی باسوخواسەکاندا پرسێکی ناکۆکییان بوو. لەکاتێکدا هەمو کاربەدەستان لەسەر ئەوە کۆک بوون بەسرا و بەغدا داوابکەن و بیانخەنە ژێر قەڵەمڕەویی خۆیانەوە، کەچی لەبارەی موسڵەوە چیرۆکەکە جیاواز بوو، ئەمەش لەبەر دوورییەکەی و لەبەر مانەوە و پاراستنی بە هێزێکی زۆرەوە لەوێ. لەبەر ئەوە زۆرینەی کاربەدەستان مەیلیان بەلای داواکردنی موسڵیشدا

هەبوو چونکە مرخییـــان لە دەرامەتی دابینکردنی نەوت و توانسـتە کشـتوکاڵییەکەی خۆشـکردبوو. هەرچەندە هۆکاری بڕیاردەر کە ڕێنوێنیی سیاسەتی بریتانیا لەبارەی ڕووکردنە موسـڵ و ڕۆژهەڵاتی ناوین بەشـێوەیەکی بەرفراوان لایەنی ستراتیژی بوو.

کاربەدەسـتانی بریتانی بە یەکدەنگی لەسـەر دوو شـت کۆک بوون، هەم لەسـەر داواکردنی موسـڵ و خسـتنە ژێر کێفی خۆیانەوە کە ئەم کارە بۆ دابینکردنی ئاسـایشـیان لە ناوچەکەدا گرنگ بوو، هەم بۆ ئەوەی پرسـەکە بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سـەربەخۆی عەرەب پەرەبسـەنێ. بریتانیا لە ڕوانگەی پەیدابوون و تەقینەوەی ناکۆکی و ململانێی لەگەڵ ڕوسـیا، بەدوای ئەوەدا گەڕا ناوچەیەکی دابڕ لەنێوان خۆی و ڕوسیا دابین بکا، ئەمەش بە ڕەچاوکردنی ئەو چاوتێبڕینە نەریتییانەی ڕوسـیا بۆ سـەر خاکی دەوڵەتی عوسـمانی هەبوو. سەرباری ئەوەش بۆ پشتیوانی زیاتر و بەرگریکردن لە پێگەکەی لە ڕۆژهەڵاتی ناویدا، ئەوە بوو کاربەدەسـتانی بریتـانیا بەتـایبەتیش کیچنەر و ئەنـدامـانی ئەدمیرالییەکەی چاویان بڕیبووە بەندەرێکی سەر دەریای سپیی ناوەڕاست.

ویلایەتی موسـڵ بۆ ئەم مەزنـدەیە هەر دوو بـارەکەی دەهێنـایە دی، **لە سـەرێکەوە بەو زنجیرە شـاخانەی باکوورییەوە بەرەیەکی سروشتی پێکدەهێنا، هەروەک چۆن**

سەرچاوەی دەرامەتێکی دەوڵەمەندی ستراتیژییش بوو بۆ توانستی یەدەگی نەوت. ئیدی کاربەدەستان بەوە قایل بوون موسڵیش بخەنە لیستی داخوازییە لەپێشەکانی بریتانیا، بەڵام بەدەستکاریکردنی خاکەکەی بەوەی لە لای باکوورەوە ڕێگە بە فرەنسییەکان بدرێ ناوچەیەکی دابڕ بۆ خۆیان داگیر بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا، هەرچەندە موسڵ خاکێکی خوازراو بوو بۆ بریتانیا، کەچی ئەوان لە کاتی جەنگەکە و لە جموجۆڵیی دیپلۆماتییان لە ئەورووپا و ئامانجە سەرەکییەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا لە سەرووی بەرژەوەندییەکانیان بوو لەبارەی موسڵەوە. ئەمەش لە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆدا ڕەنگی دایەوە، هەر لەبەر ئەوەی داوای بەندەرێک لەسەر دەریای سپیی ناوەڕاستدا بکەن و ناوچەیەکی دابڕیش لەنێوان خۆیان و ڕوسەکاندا پەیدابکەن، ئیدی لەم کەینوبەینەدا ویلایەتی موسڵ بۆ ناوچەی قەڵەمڕەویی فرەنسییەکان وازیلێهێنرا. کەواتە بەم چەشنە ئێمە بینیمان کە بڕیاردارێژەرانی بریتانی پێشتر و لە میانەی هێڵی ئاسنینی بەغدا لە کاردانەوەیان بۆ دیمەنی سیاسییانە لە ئەورووپا و تەداروکی سیاسەتیان لە موسڵ و میزۆپۆتامیادا ڕێک لەگەڵ ئەو وێنەکەدا دەهاتەوە.

هێشتاش پرسی موسڵ بە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ کۆتایی نەهات. بریتانییەکان لەسەروبەندی هەمان کاتی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆدا، ڕێککەوتننامەی دژبەرییان

لەگەڵ عەرەبە پشـــتیوانەکانیان گرێدا. لەوەش پتر، یەکێ لە ئەندامە هەرە گرنگەکانی ڕێککەوتننامەکە کە ڕوســـیا بوو، لەمیانەی جەنگەکە ڕوخا؛ ئەمەش وایکرد هەموو هێزەکانی خۆی بکێشـــێتەوە، ئیدی بە تەواوی بنکەی ئەو بنەمایەی هەڵوەشاندەوە، کە بەگوێرەی ئەوەوە بریتانیا دەستبەرداری موســـڵ بووبوو. لە دواییشـــدا بریتانیا دوای کۆتاییهاتنی جەنگەکە هێزەکانی عوسمانی ناچارکرد لە ویلایەتی موسڵ بکشـــێنەوە و خۆی داگیری کرد، بەمەش هەموو پرســـێکی لەبارەی ئایندەی موسڵدا بە کراوەیی هێشتەوە.

بەندی ٣

موسڵ و بەرژەوەندییەکانی بریتانیا

کۆتاییهاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ١٩١٨دا لە مێژوودا ساتێکی وەرچەرخان بوو، کۆتاییهاتنی جەنگەکە ئەم شتانەشی لەگەڵ خۆیدا هێنا؛ ڕووخانی چوار ئیمپراتۆرییەتی جیهان، دابەشکردنی خاک و پاشەکشەی باری ئابووری.[١٧٥] هەرچی لەبارەی خاک و ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانییش بوو، سیستمێکی نوێ هاتەپێشەوە، سیستمێکی نەناسراو، کە لە ڕێی بەرژەوەندیی زلهێزە بیانییەکانەوە شەقڵ و دارشتەی خۆی وەرگرت. ئاگربڕ و پێشهات و پەرەسەندنەکانی دانوستان هەر یەکسەر لە دوای جەنگەکەدا ڕۆڵێکی بەرچاوییان لە شەقڵپێدانی ئایندەی هەرێمەکەدا بینی؛ هەرگیزیش ئەوە ڕوون نەبوو ئاخۆ بە چ ئاراستەیەکدا دەڕوا. دەوڵەتمەدارانی هێزەکانی هاوپەیمان لەسەر دابەشکردنی خاک، لەسەر مافی بازرگانی و زێدەمافەکان کێبڕکێیان بوو، بڕوایان بەوە هەبوو ئەوان شایستەی ئەو دەستکەوتانەن چونکە بە خوێنی کەسوکاریان بەدیهاتوون. لە نێوجەرگەی ئەم پێشهات و ڕووداوانەشدا، موسڵی

[١٧٥] ئیمپراتۆریەتەکان هەریەک لە مانەی خوارەوە بوون: ئیمپراتۆرییەتی نەمسا و مەجەر، ئیمپراتۆرییەتی ڕوسیای قراڵ، ئیمپراتۆریەتی ئاڵمان و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. خاکە کۆلۆنییەکانی ئیمپراتۆرییەتی ئاڵمانی هەروەک هی نەمسا و مەجەر دابەشکرا و لە لایەن هێزی بیانییەوە هەڵسوڕێنرا ٠هەروەک پرسی (ئاڵمان) یان جاری سەربەخۆییان درا (هەروەک لە نەمسا و مەجەر).

ویلایەتە کۆنەکەی عوسـمـانی بووە کلیلی دۆزی پەیوەندییەکانی نێوان بریتانیا و فەرەنسا.

هەروەک لە بەندەکانی پێشوودا بینیمان، داواکردن و دەستبەسەرداگرتنی موسڵ یەکێک بوو لە ئامانجە ماکەکانی بریتانی هەروەک کۆمیتەی بنسـن لە سـاڵی ١٩١٥دا بۆ تاوتوێکردن خستبوویە ڕوو. لەگەڵ ئەوەشدا لە ١٩١٦دا ویلایەتی موسـڵ درایە فەرەنسـییەکان هەروەک لە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆدا ڕاگەیەنرا. لە کۆتا ساڵەکانی جەنگەکەدا، چەندین ڕووداو و پێشـهات هاتنەکایە بە شێوەیەک دۆخی موسڵ و ڕۆژهەڵاتی ناوین و سەرتاپای جیهانی ئاڵۆز کرد، ئەویش ڕوسیا بوو، ئەو ڕوسیایەی ئەندامێکی سەرەکیی هێزی هاوپەیمان و بەشدار لە دابەشکردنەکەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆدا، لەڕێی شۆڕشێکی نێوخۆیەوە ڕووخا و لە ئەنجامیشدا هەموو لەشکری خۆی کە لە کاتی جەنگ لە دەرەوەی وڵاتەکەی بوو، کێشایەوە. لەژێر ڕابەرایەتیی سەرۆک ویدرۆ ویلسنیشدا، هێزەکانی ئەمریکا بۆ پاڵپشتیی هێزی هاوپەیمانان چوونە نێو جەنگەکە، ئیدی بەرژەوەندییەکی نوێ هاتە نێو تای تەرازووی هاوکێشەکە. لە دواییشدا هەر بریتانیا خۆی موسڵ و سوریا و فەڵەستینی داگیرکرد، بەرپرسیاریش بوو بەرانبەر هەموو بەڵێنە دژبەیەکانەی لە ڕۆژگاری جەنگەکەدا بە لایەنەکانی دیکەی دابوو.

هەرچۆنێک بێ، کاربەدەستانی بریتانی لە کۆتایی جەنگەکەدا نەیاندەویست واز لە هیچ خاکێک بێنن کە تا کۆتایی جەنگ دەستیان بەسەرداگرتبوو، بەلای کەمی ئامادەنەبوون بۆ فرەنسا دەستبەرداری ئەو خاکە داگیرکراوانە بن. ئەو گۆڕانکارییە ڕیشەییانەی لە میانەی جەنگەکەدا هاتنەئارا، واتای ئەوەی بەخشی؛ ستراتیژی کۆن و دابەشکردنی نەریتییانە بووبنە شتێکی مایەپووچ، بۆیە باشتر بوو مل بۆ دەستکاری و هەموارکردنەوەی تازە بدەن. هەر بەلای کەمیشەوە موسڵ، ئەو خاکەی لە ڕێککەوتننامەکە درابووە فرەنسا، دەبووایە ببێتە بەشێک لە دەستکاری و هەموارکردنەوە نوێیەکانی ڕەوشەکە. کارەکەش شتێکی ئاسان نەبوو، ئاخر فرەنسا نەیدەویست لە ڕێککەوتننامە بنەڕەتییەکە لابدا و تا دەهاتیش عەرەبی هاوپەیمانی بریتانیا دەنگی خۆی هەڵدەبڕی. کەواتە هەر لە سەرەتاوە ئەوە ڕوون بوو، هەر ڕێککەوتنێک لەبارەی موسڵەوە پەیوەندی بە سەرتاپای هەرێمەکەوە هەبوو. هەر بۆیە ئامانج لەم بەندەی ئەم کتێبەدا ئەوەیە؛ پێداچوونەوەیەک بێ بەوەی موسڵ چ ڕۆڵێکی لە ستراتیژیی بریتانیدا بینی، ئاخۆ بۆچی بریتانیا ویلایەتی موسڵی لە فرەنسییەکان وەرگرتەوە، هەروەها ئەو فشار و هەلومەرجانەی بوونە مایەی ڕێککەوتننامەیەکی نوێ چی بوون.

ڕێککەوتنی لوید جۆرج-کلیمەنسۆ

داگیرکردنی ویلایەتی موسڵ و بەشی هەرەزۆری ڕۆژهەڵاتی ناوینی عەرەب، سەخت بوو؛ کەچی لەگەڵ خۆیشیدا ئاشتییەکی هەمیشەیی بۆ هەرێمەکە نەهێنا، بەڵکو بە پێچەوانەوە، تۆوی نوێبوونەوەی هەموو ناکۆکییەکان لە ماوەی جەنگەکەدا چێنران و چەکەرەیان کرد. بۆ خەڵکی ئاکنجی هەرێمەکە، زۆرجاران وەها کەوتەوە ئەو ناکۆکی و ململانێ نوێیانە، ناکۆکی و ململانێی توندوتیژ بوون، لێ بۆ کاربەدەستانی بریتانی، ناکۆکییەکە شتێکی دیپلۆماسی بوو. چەقی بازنەی ناکۆکییەکان ڕێککەوتنامەی سایکس-پیکۆ بوو کە لە بنەڕەتدا لەنێوان فرانسە و بریتانیا و ڕوسیادا بوو، کەچی لە نیسانی ١٩١٩ چاوپیێداخشێنرایەوە و ئەمجارەیان ئیتالیاشی گرتەوە. لێ هەر لە بەراییەوە ڕوانینی بەڵگەنامەکە ڕەخنەباران کرا و بە "بەڵگەنامەیەکی سەرگەردانانە" و شکستخواردووی تەواو وێناکرا.[6] لەگەڵ ئەوەشدا زۆرینەی کاربەدەستان پشتی ڕێککەوتننامەکەیان گرت بەوەی لە بارودۆخەکەی خۆیدا شتێکی پێویست بوو.

---

1 Efraim Karash and Inari [7]Karsh, Empires of the San[6]d: The Struggle for Mastery in the Middle East1789– 1923 (London, 1999), pp.251;.کە دەقی وتەکەی لوید جۆرجێ لێدەرهێنراوە

ئەوەی مایەی تەوسیش بوو، هەر خودی هەلومەرجەکان دیسان بەرۆکی ڕێککەوتننامەکەیان گرتەوە تا وردەکارییەکەی بەدەستکارییەوە بگونجێنن. ئەوە بوو لە دیسێمبەری ١٩١٨دا لوید جۆرجی سەرەوەزیری بریتانیا و کلیمەنسۆی سەرەوەزیری فەرەنسا دووبەدوو لە لەندەن کۆبوونەوە، ڕێککەوتنێکی نافەرمییان ساز دا تا بۆ هەمیشە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بگۆڕن. جۆرێک لە تەمومژ دەوری ئەو کۆبوونەوەیەی داوە چونکە هیچ بەڵگەنامەیەکی فەرمیی سەبارەت بە وردەکاری و کۆبوونەوەکە لەئارادا نییە. هەر بەتەنیا یادەوەریی لوید جۆرجە، کە هەندێ بەڵگەی لەسەر گفتوگۆکەیان خستووەتەڕوو. لوید جۆرج دەیگێڕێتەوە: "**دوای ئەوەی ئێمە گەیشتینە باڵوێزخانەکە؛ کلیمەنسۆ لێی پرسیم ئاخۆ چی تایبەتییم لە فەرەنسییەکان دەوێ. منیش دەمودەست وەڵامم دایەوە؛ من دەمەوێ موسڵ بە عێراقەوە بلکێنم، هەروەها فەلەستینیشم لە بیئر سەبعەوە دەوێ بکەوێتە بن ڕکێفی بریتانیاوە. ئەویش بەبێ هیچ سێ و دوو لێکردنێک قایل بوو.**"[٧٧] هەرچەندە

1 David Lloyd George, Memoirs of the Peace Conference (New Haven, 1939), Vol. II, p. 673

کۆبوونەوەی ئەو سەروەزیرە کورت و ڕوون بوو، لێ ئەو پێواژۆیەی بۆ ڕێککەوتنەکە سەریکێشا درێژ و ئاڵۆز بوو.[١٧٨]

لە چاوی نەیاراندا، ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ دوو خەوشی گەورەی هەبوون:

یەکەمیان: دەبووایە موسڵ و بەشێکی زۆری فەڵەستین کەوتبانە بن قەڵەمڕەویی فرەنساوە.

دووەمیشیان: هەر خودی ڕێککەوتننامەکە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دژبەریی ئەو بەڵێنانە بوو، کە بە سەرکردەی شۆڕشی عەرەب واتە شەریف حوسێن دران.[١٧٩]

بەدوای ئەوەدا هەڵمەتێک لەنێو حکومەتی بریتانی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ هاتەئارا. لێرەدا دوو پێشمەرجی گرنگ بۆ هەڵمەتەکە هاتنە پێش تا بتوانێ هێزی خۆی بۆ پیادەکردنی سیاسەتەکە بگرێتەبەر. **یەکەمیان** گۆڕانی حکومەتی بریتانیا و **دووهەمیشیان** ڕوخانی ڕوسیای قڕاڵ بوو.

---

[١٧٨] بۆ زانیاری زیاتر و وردەکاریی لەبارەی ئەم کۆبوونەوەیە و لێکەوتەکانی بڕوانە" هێڵێک بەنێو لمدا، جێمس بار، لە ئینگلیزییەوە شەفیقی حاجی خدر، ٢٠٢١، ناوەندی جەمال عیرفان/ سلێمانی.

[١٧٩] ئەو نەیارانەش زۆرینەی ئەندامانی نووسینگەی عەرەبی و خودی لوید جۆرج بوون.

لە پێنجی حوزەیرانی ١٩١٦دا کارەســـاتێکی گەورە قەوما، ئەویش لەوکاتەدا بوو کە ئەو کەشـــتییەی لۆرد کیچنەری هەڵگرتبوو، لە ڕێگەی دابوو بۆ بەنـدەری ئـارکئێنجـل Archangel (بە زمانی ڕوسی Arkhangelsk سـەرۆکی فریشـــتان) لە ڕوســـیا، لە ڕێگەیدا بەر بنەتەقە(مین)ێکی دوژمن دەکەوێ و کیچنەر و زۆرینەی ســـەرنشـــینانی کەشـــتییەکە دەکوژێ.[80] ئەم ڕووداوە بۆ تەواوی جیهـان مایەی هێدمەگرتن بوو و لێکەوتەشـــی لەوپەڕی ســـنووری چـاوەڕوانیـدا بوو، ئیـدی بۆ موســـڵ و ڕێککەوتنـامەی ســـایکس-پیکۆ پاڵپشـــتە ســـەرەکییەکەی و ئەندازیارەکەی (بەگوێرەی لێکدانەوەی ســتراتیژی) کە کیچنەر بوو سـەری تێدا چوو، نەیارەکەی کە لوید جۆرج بوو جێگەی گرتەوە. کیچنەر بە تەواوی پاڵپشــتیی ڕێککەوتننامەی سـایکس-پیکۆ بوو، خۆی هەر ئەویش بوو لەپشت ئەوەی کە موسڵ بدرێتە فرەنسییەکان. ئیدی مردنەکەی هەر ئەو واتایەی نەدەگەیاند کەوا ئەو کەســەی کلیلی پشــتگیریی ڕێککەوتننامەکە بوو لە بەین نەمـا، بەڵکو ئەوەی جێگەی ئەویشـــی دەگرتەوە باندۆرێکی زۆری بەســـەر ڕەوتی جەنگ لە میزۆپۆتامیاوە هەبوو. لوید جۆرج جێگەی لۆرد کیچنەری گرتەوە، لەکاتێکدا ئەو لەو بڕوایەدا بوو؛ "ڕێککەوتنـامەی ســـایکس-پیکۆ

---

[1] David Fromkin, A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East (London, 1989), p. 217.

ڕەوایەتیی خۆی لەدەســـت داوە"، تا کۆتایی حکومەتەکەی ئـاســـکـویـت Asquith یـش، کە هەمـوارکـردنەوەی ڕێککەوتنـامەکەی پەســـەنـد کرد، لویـد جۆرج نەیتوانی بەتەواوی بەدوای گۆڕانکارییەکاندا بچێ.[١٨١]

ئاسـکویسـی سـەروەزیر، سـەرکردایەتیی بریتانیا لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا کرد و لە کۆتـایی ١٩١٦شـــدا دیـاربوو پۆلکترین نسکۆی سەربازییان لەمێژوودا بەسەرداهات؛ ئاخر هەر چوار ڕۆژ لە شــەڕەکەی ئاراس Arras لە لەفرەنسـا، بریتـانیـا نزیکەی ١٤٢٠٠٠ قوربانی دا، لەکاتێکدا شــەڕی ڕوباری ســـوم Sommeدا گەیشـــتە ٤٢٠،٠٠٠ لەنێویاندا کوڕەکەی ئـاســـکـویســـیش هەبوو.[١٨٢] کاریگەریی جەنگەکە لەســـەر خەڵکی بریتانیا گەیشـــتە ســـەر حکومەتیش. ئاخر ئەندامانی پارتی لیبرال هاوپەیمانییەتێکی نوێیان پێکهێنا و تا دەهاتیش فشـــاریان لەســـەر ســـەروەزیر چڕ دەکردەوە.[١٨٣] لە ٧ی دیسێمبەری ١٩١٧شدا ئەسکویت دەستی لەکارکێشایەوە و لوید جۆرج بووە ســـەروەزیری بریتانیا. بەهاتنە ســـەر تەختی لوید جۆرج، ستراتیژیی بریتانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا

1 Lloyd George, Memoirs of the Peace Conference, vol. II p. 673

1 Fromkin, A Peace to End All Peace, pp. 233 2

١٨٣ هەمان سەرچاوە، ل ٢٣٤.

ئاراستەیەکی نوێی وەرگرت، هەرچەندە هەمان دوامەنزڵیشی لەبەرچاو بووبێ.

دووەمین پێشـــمەرجی دەســـتکاریکردنی ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ، ئەو بەرەبەرە پاشەکشەیەی ڕوسیا بوو تا لە دواییـدا بە تەواوی لە ١٩١٧دا ڕوســـیـای قرڵ ڕوخـا. پەیوەندیی بریتانیا بە ڕوســـیای قرڵەوە چیرۆکێکی دیکەی درێژ و ئاڵۆز بوو، بەڵام لەوە ڕونوئاشکرا بوو کە لە چاوی بریتانیادا، ڕوســـیا "لە هاوپەیمانێکی توانادار بۆ بردنەوەی جەنـگ گۆڕا و بووە هــاوپەیمــانێکی بەدگومــان."[١٨٤] ئەمەش بەشـێکی بۆ ئەو هەڵە و کەتنە زۆرانەی لەشـکری ڕوسـی لە دژی ئاڵمان دەگەڕایەوە، هەروەک بۆ ئەو پشـتگیرییە مادیی و داراییەی بریتـانیـاش دەگەڕایەوە کە وەک قەرەبوو بۆ ڕوســـیای نارد.[١٨٥] وێڕای ئەو نســـکۆ ســـەربازیی و تەنگژە داراییـانەش کەچی هێزەکـانی هــاوپەیمــان لە بەشـــێکی گەورەیاندا پشـتیان بە پشـکداریی ڕوسـیا بۆ سـەرکەوتن لە جەنگەکە بەســـتبوو، کاتێکیش لەکۆتاییدا بەلشـــەفیکەکان لە ١٩١٧دا دەسەڵاتیان گرتەدەست، ئینجا دەستبەجێ هێزەکانی

---

[1] Keith Neilson, Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia 1894–1917 (Oxford, 1995), pp. 350

[1] Keith Neilson, Strategy and Supply: The Anglo-Russian Alliance, 1914–17 (London, 1984)

هاوپەیمان هەستیان بە سەنگ و قەبارەی لێکەوتە قەبەکە کرد.

بەگوێرەی ڕەوتی سەربازییانە ڕوخان و کەوتنی ڕوسیا ئەو واتایەی دەگەیاند، کە ئیدی ئاڵمان بتوانێ هەزاران سەربازی بەردەست بەبێ هیچ ترسێک لە گەمارۆ و هێرشکردنە سەر لە بەرەی ڕۆژهەڵاتەوە بۆ بەرەی جەنگیی ڕۆژئاوا بجوولێنێ. ئەمەش ئەو لێکەوتەیەی بەدوادا هات کە بۆ بریتانیا ئەوە زۆر گرنگ بوو، ئاخر دەبووایە سەربازی زیاتر بەرەو بەرەی ڕۆژئاوا بنێرێ نەوەک حکومەتی فەرەنسیش بڕوخێ.[١٨٦] هەروەها ئەگەری ئەوەش لە گۆڕێدابوو، بەهۆی پەیماننامەیەکی جیا و تایبەت، ئاڵمان بتوانێ ئازوقە و پشتیوانی بەبێ بەربەست لە ڕێی ڕوسیاوە پێبگا. لە هەمووشی گرنگتر ئەوە بوو، کاربەدەستانی بریتانی لەو بڕوایەدابوون، "ئێمە لە بەرەی ڕۆژهەڵاتەوە زیاتر هەست بە کاریگەرییە پتەوەکەی ڕوخانی ڕوسیا دەکەین."[١٨٧] ئیدی ڕوسیا چی دیکە لەباریدا نەما لە دژی دەوڵەتی عوسمانی کۆمەک بە بریتانیا بکا بەوەی موسڵ داگیر بکا، هەروەک لە بنەڕەتدا نەخشەی بۆ کێشرابوو یان وەک هەڕەشەیەک لەسەر عوسمانییەکان بمێننەوە.

[١٨٦] لەمیانەی سالانی جەنگەکە چەندین جار حکومەتی فەرەنسی گۆڕا و سوپاکەشی لە ١٩١٧دا لێ هەڵگەڕایەوە.

[187] Note by W.R. Robertson, May 9, 1917, CAB/24/2

ڕەوشـەکە بە پێچەوانەوە وەرگەڕا، پاشـەکشـەکەی ڕوسـیا ڕێگەی بە عوسـمانییەکان دا جارێکی دیکە هێزەکانی بەرگـریـی خـۆیـان لە دەوروبەری ئەو نـاوچـانەی کە بریتانییەکان داگیریان کردبوو، ڕێک بخەنەوە.[١٨٨]

هەسـتکردن بەکـاریگەریی ئەم لێکەوتەیە لە جیهـانی دیپلۆماسـیدا قورسـتر کەوتەوە. ئاخر بریتانیا بەم دۆخە یەکێ لە ئەندامە گرنگەکانی ڕێککەوتننامەی سایکس –پیکۆی لەدەسـت دا، هەر لەسـەر ئەم لێکەوتەیە و لەسـەر بنەمای قانونیشـدا وا دادەنرا ڕێککەوتنامەکە مایەپووچ بووبێ. باندۆرێکی بەرچاوی دیکە کە یەکێک بوو لەو شـتانەی بریتـانیا بە تەواوی لێی بێئاگا بوو، ئەوەبوو فرەنسـا و ڕوسـیا پەیمانێکی نهێنییان لەبارەی ئامانجەکانی هەردوولا لەنێواندا هەبوو، ئەمەش لە بەرانبەر دانوسـتانیان لەگەڵ بریتـانیـادا، هەڵبەتە ئەمەش بە بەرژەوەنـدیی بریتـانیـا کۆتـاییپێهـات. بەم جۆرە ئیدی دەکرا چاو بە نەخشـەی دابەشـکردنەکان لەگەڵ فرەنسـادا بخشـێنرێتەوە. ئەم حاڵەتەش لە جاران، واتە بەر لە ڕوخانی ڕوسـیا بەهێزتر هاتەپێشچاو.[١٨٩] سەرنجڕاکێشترین کاریگەریی ڕەوشـەکە بۆ

[١٨٨] هەمان سەرچاوە.

1 Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 248; Elie Kedourie, England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914–1921 (London, 1956), p. 134

مەبەســـــتی ئەم توێژینەوە ئەوە بوو، هەموو ڕەواتییەک بۆ ســـازشـــکردن لەگەڵ فرەنســـا، بەتایبەتیش ناوچەیەکی دابڕ لەنێوان بریتـانیـا و ڕوســــیـا، لەبەین چوو. تەنـانەت ئەو دەوڵەتمەدارانەی قـایلبوون بە لەیەکجیـاکردنەوەی ویلایەتی موسڵ لە میزۆپۆتامیا، هەروەک ئارسەر هێرتزل و ئارسەر بلفۆر، خەریکبوون خۆیـان لە ڕێککەوتننـامەکە دەدزییەوە. ســــوک و ئاســــان ئەو هەلومەرجەی لە دوای ڕوخان و کشـانەوەی ڕوســیا هاتەئاراوە واتای ئەوەی نەدەگەیاند کە لەسەر بریتانیا پێویست بێ واز لە ویلایەتی موسڵ بهێنێ.

پێشـــمەرجەکانی دەســـتبەســـەرداگرتنی موســـڵ بە توندی هاتنەپێش و جێگەی خۆیان گرتەوە، ئاخر ئەو ڕەوایەتییەی بۆ دەســـتبەرداربوون و وازهێنان لە موســـڵ لە ئارادا نەما و حکومەتی نوێی بریتانیش هاتە ســـەرکار و بە تاســـەوە بوو بۆ بەدەســــــتهێنانی ویلایەتەکە. لەگەڵ ئەوەشـــدا هێشـــــتا دەبووایە بریتانیا بەرژەوەندییەکانی فرەنســـــای لەبەرچاو بووبـایە، ئەوەی لەوەش زیـاتر قوڕی بۆ دۆخەکە گرتەوە، ئەوەبوو زلهێزێکی نوێ هاتە نێو مەیدانی جەنگەکە. لە ٦ی نیســـانی ١٩١٧دا، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هاوشـــانی هـاوپەیمـانیی ســـێ کوچکەیی هـاتە نێو جەنگی یەکەمی جیهانی. لەگەڵیشـــیدا ڕەوانبێژیی ســـیاســـیی و فشـــاری ســیاســییانەی ســەرۆک ویدرۆ ویلســن هاتە نێو ناوان. هەر لەوکاتەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هاتە نێو جەنگەکە،

ویدرۆ ویلسن لەسەر بنەمای ئاکاریی بالاوە خۆی لە خشتەی ئیمپریالیزمانەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بەدوورگرت و تەنانەت ڕەتیشیکردەوە جەنگ لە دژی دەوڵەتی عوسمانی ڕابگەیەنێ.[190] ئەم ئایدیالیزمییە سیاسییەش لەلایەن سەرۆک ویلسنەوە لە چواردە خاڵە بنەماییەکەی بەرجەستەبوون،[191] ئەو چواردە خاڵە بنەماییەی بەهۆیەوە داوای لە دەوڵەت نەتەوەکان کرد بەڵکو سەربەخۆیی و یەکانگیریی خاکی دەوڵەتە داگیرکراوەکان بپارێزن. لەژێر کەشوهەوای ئەم بارودۆخەدا بوو کە کار و چالاکییەکانی بریتانیا لە موسڵ و باقی ڕۆژهەڵاتی ناویندا کەوتەگەڕ.

هەرچۆنێک بێ ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بەر لە هاتنەناوەوەی ئەمریکا بۆ جەنگی یەکەم کرا و بەریتاندیاش هێشتا هەر پێوەی پابەند بوو ئەگەر نەشیتوانیبا دەستکاری بکا. بەدەر لە وتارە ڕەوانبێژییەکەی ویدرۆ ویلسنی سەرۆکی ئەمریکا، پرسێکی دیکە فشاری بۆ سەر بریتانیا دەهێنا بۆ ئەوەی هەر هیچ نەبێ و بەلای کەمییەوە ڕێککەوتننامەکە هەموار بکاتەوە. ئاخر مجێزبەرزیی ناسیونالیستەکانیش لە کۆتایی جەنگەکەدا هاتەپێشەوە و بریتانیاش دەیەویست هەستونەستی ئەو ڕەوتەیە لەگەڵ

---

[190] Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 265

[191] دەقی هەر چواردەخاڵەکە وەک پاشکۆ خراوتە کۆتایی ئەم کتێبە. وەرگێڕ

بەرژەوەندییەکانی خۆی بسازێنێ، ئەویش بە ڕاگەیاندنی سۆز و پەیمانەکانی بە سەرکردە خۆجێییەکانی ناوچەکە بەجیا لەوەی ئاخۆ لەگەڵ ناوەڕۆکی ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ کۆکن یان نا. مەزنترین بەڵێن و پەیمانی ناسراویش لەنێویاندا ئەوەی بە شەریف حوسێن درابوو هەروەها لەگەڵ جاڕنامەی بلفۆر، بەهۆی جاڕنامەکەوە بریتانیا بەڵێنی پشتگیریی دەوڵەتی جووی دابوو. هەندێ لەو پەیمان و بەڵێنانە کە بریتانیا دایبوو بە مەبەستی بنکۆڵکردنی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بوو، لێ تاکە گرفتیش ئەوەبوو، هیچ کامیان نە فەرەنسا و نە پشکدارەکەی سەردەمی جەنگ نەیاندەویست واز لە پابەندییەکانی ڕێککەوتننامەکە بهێنن و لێی بکشێنەوە.

هۆکاری سەرەکیی نارەزایەتی بریتانییەکان بۆ ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ لەو ڕاستییەوە دەهات، کە فەرەنسا بەشدارییەکی کەمی لە ڕووی سەربازییەوە بۆ بەرجەستەکردن و بەدیهێنانی ڕێککەوتننامەکە کردبوو. لۆرد کورزن Curzon سەرنجی ئەوەی دابوو؛ "ئاخر کاتێک ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ بەسترا، وەها مەزندە دەکرا فەرەنسا و بریتانیا تا ڕادەیەکی یەکسان و هاوشێوە هەوڵ و کۆششیان لەبارەی کۆکردنەوەی هێزی سەربازی و پارە بۆ

داگیرکردنی تورکیا کۆبکەنەوە."[١٩٢] هەرچەندە ئەم سکالایە مەعقولیش بوو، لێ ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ ئەو داوایەی لە هەریەک لە فرەنسا و ڕوسیا نەکرد. لەوەش گرنگتر ئەوەبوو، کاربەدەستانی بریتانی پەشیمان و بە داخ بوون لەو خاک و ناوچانەی بۆ ئەوان دیارکرابوو، بەتایبەتیش ئەوەی پەیوەندی بە فەڵەستین و موسڵەوە هەبوو. دەستبەجێ چارەنووسی موسڵ بە ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆوە بەند بوو، هەروەها خودی ڕێککەوتننامەکەش تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوینی خستبووە بن جڵەوی خۆیەوە. ئیدی بە هەبوونی ئەو ناوچانە و ئەو خاڵە لە مێشکی دەسەڵاتداراندا زۆرینەی ئەو سۆز و پەیمانانەی لەگەڵ ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ نەدەهاتنەوە و ناکۆکییەکان لەسەر فەڵەستین و سوریادا چڕ بوونەوە.

لەنێو پرسە هەرە ناکۆکەکاندا ئایندەی فەڵەستین و دەوڵەتی زایۆنیستەکان بوو. هەر لە بەرایی ١٩١٤ەو پێشنیازی وەها بۆ بریتانییەکان کرا، بەڵکو پشتگیریی پێشخستنی بیرۆکەی دەوڵەتی جوو بکەن، بەڵام بیرۆکەکە پێنەگەیی و نەگەیشتەوە ئەوپەڕی هەرمێنی خۆی تا ئەو کاتەی لوید جۆرج لە ١٩١٦دا نەبووە سەرۆوەزیری وڵات."[١٩٣] زۆر لە کاربەدەستان، نەخاسمە ئەوانەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە لەو بڕوایەدا

---

[١٩٢] هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٨

[١٩٣] هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٨-٢٥١

بوون، ئەگەر هات و پشتگیریی زایۆنیستەکان لە فەڵەستین بکرێ ئەوا دەکرێ ببێتە مایەی ئەوەی حکومەتە تازەپێکهێنراوەکەی ڕوسیاش بێتە ڕایێ بۆ ئەوەی لە جەنگەکەدا بمێنێتەوە و نەکشێتەوە.[194] لە سەرێکی دیکەشەوە، لوید جۆرج حەزی بە چارەی فرەنسییەکان نەدەهات لە بەری ڕۆژهەڵاتەوە (شام) بن و لەو بڕوایەشدا بوو لە پشتیوانیی دۆزی زایۆنستەکان یارمەتییان دەدا بەوەی فەڵەستین لە کۆڵ هەردووکیان، واتە لە کۆڵ فرەنسا و لە کۆڵ تورک بکاتەوە، ئەو ئەو تێبینییەی دابوو بەوەی "دەکرێ جوو زیاتر لە عەرەب یارمەتیدەرمان بن."[195] هۆکاری لوید جۆرج بۆ دەربڕینی پشتگیریی بۆ زایۆنیستەکان بەتەنیا هۆکارێکی هەلپەرستانە نەبوو، بەڵکو لە ئەنجامی ئەو ئەگەر و توانستانە بوو کە بایی خۆی پشتگیر بوون بۆ ئەوەی بلفۆر لە ٢ی نۆڤێمبەری ١٩١٧دا جاڕنامە مێژووییەکەی ڕابگەیەنێ.

بە دەقاودەقی و وردەکارییەوە چەندین کۆبوونەوە لەبارەی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ و سازان و هاوزەمانیش لەگەڵ بەڵێن و پەیمانەکانی بریتانیا تاوتوێ کران، لەنێو ئەوانیشدا جاڕنامەی بلفۆر بوو. لە ١٩ی نیسانی ١٩١٧دا کۆمیتەی مەرجەکانی ئاشتیی هەرێمی بە سەرۆکایەتیی لۆرد

194 Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 288

195 3 Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 251

کورزن پێکهات، ئیدی ئەم کۆمیتەیە ڕایسپارد ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بەگوێرەی ئاڵنگارییە هەنوکەییەکان هەموار بکرێتەوە و بسازێنرێ.[١٩٦] بە دیاریکراوییش ڕاسپاردەی ئەوەیان دەرکرد فەڵەستین و موسڵ پێویستە بخرێنە ژێر دەسەڵاتی ناوچەی بریتانییەوە. هەرچەندە لەسەروبەندی هەمان کاتیشدا کۆمیتەیەکی پەرلەمانیی فرەنسی بۆ کاروباری دەرەوە کۆبووەوە و ڕایگەیاند کە فەڵەستین هی فرەنسایە.[١٩٧] ئیدی دەمەقاڵییەکی نوێ پەیدابوو، ئەوەش لای مارک سایکس دەبوو کە بریتانییەکان بۆ دانوستان پشتی پێببەستن.

سایکس تا کۆتاییهاتنی جەنگەکە بە بەردەوامی لەگەڵ پیکۆ، هاوتا فرەنسییەکەیدا یەکدییان دەبینی. سایکس لە بەشی کۆتایی ساڵی ١٩١٧دا ئەوەی بە باشی بۆ پیکۆ ڕوونکردەوە، کەوا ئەو ڕێککەوتننامەیەی ساڵی ١٩١٦ و ناوی ئەوانەی بەسەرەوەیە، کۆن بووە، ئەم حاڵەتەش بەتایبەتی دوای کشانەوەی ڕوسیا لە بەشی خۆی لە ڕێککەوتننامەکە هاتە ئارا. سەرنجی ئەوەی دابوو، دوای ئەوەی بەلشەفیکەکان دەسەڵاتیان وەرگرت؛ "دەنگی ئێستای سەرۆک ویلسن و ئەو بیرۆکانەی لەگەڵ وتارەکەی نەدەگونجان کاریگەییەکی

---

[1] Jukka Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920 (London, 1969), p. 46

[١٩٧] هەمان سەرچاوە، ل ٤٦

ئەوتۆیان بەسەر کۆنفرانسی ئاشتییەوە نییە..."[١٩٨] کۆششی سایکس بۆ ئەوە بوو، هەموو شتێک لە یەک کاتدا بەدەست بهێنێ، واتە هەم فەڵەستین بکەوێتە ژێر مانداتی بریتانی، هەم بریتانیا لە موسڵ دەستڕۆیشتوو بێ و لەهەمان کاتیشدا بریتانیا پەیوەندیی باشی لەگەڵ فەرەنسا، عەرەب، زایۆنییەکان و ئەرمەنەکان هەبێ.[١٩٩] ئێدی ئەرکی سایکس پڕخواست و هەم ئاڵۆزیش بوو، نەخاسمە لە سەرێکی دیکەوە حکومەتەکەی ئەو وەک هی فەرەنسییەکان هاوکار نەبوو.

سایکس بە شێوەیەکی جەوهەرییانە لە دانوستانەکانیدا تێدەکۆشا سازشێک لە نێوان ئەو لایەنەی خوازیار بوو دەستبەرداری ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ ببێ کە بریتانیا بوو، لەگەڵ لایەکەی دیکە، کە دەیەویست دەست بە پەڕوباڵی ڕێککەوتننامەکە وەک شتێکی هەبوو بگرێ، ئەویش فەرەنسا بوو. هەوڵوتێکۆشانی سایکس بۆ قەناعەتپێهێنانی پیکۆ بە سوود و بەرژەوەندییەکانی دروستکردنی دەوڵەتێکی زایۆنستی و بەدیارکراوییش بە هاوڕێکبوون لەگەڵ داواکاریی ویدرۆ ویلسن و بەها ستراتیژییەکەی، لێ پیکۆ بەگومان بوو لەوەی حکومەتی

[١٩٨] هەمان سەرچاوە، ل ٥٠

[١٩٩] هەمان سەرچاوە، ل ٥١

فرەنسا ئەم ڕێککەوتنە پەسەند بکا.[200] ئەوەی ڕاستی بێ، پیکۆ ڕاپۆرتی بۆ حکومەتی فرەنسی وەها نووسی؛ "لەندەن وەها ڕەفتار لەگەڵ ڕێککەوتننامەکەی لەگەڵ ئێمەدا دەکا وەک ئەوەی نووسینێکی مردوو بێ."[201] بێگومان ئەمەش وای کرد فرەنسییەکان توندتر دەست بە چمکی ڕێککەوتننامەی ١٩١٦ەوە بگرن. هەروەها فرەنسا لە ١٩١٧ەوە وەک بەشێک لە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆوە لە دەوڵەتی ئیتالییەوە هاوپەیمانێکی بۆ خۆی دۆزیبووەوە (هەرچەندە لە هەندێک گۆشەنیگاوە وەک ڕکابەریش بوو)، کە ئەویش پێداگر بوو لەسەر یەکانگیریی ڕێککەوتننامەکە و بەرگریی لێدەکرد. لە ڕێککەوتننامەکەدا ئەناتۆلیا وەک بەشی ئیتالیا دیارکرا بوو، ئەویش هەر داوای دەکرد و دەستی لێهەڵنەدەگرت.[202] لێ لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا سایکس دەیتوانی بە قەناعەتپێهێنانی فرەنسییەکان بەسەر کاریگەریی ئیتاڵییەکاندا باز بدا.

ئەوەی مایەی تەوس بوو ئەوە بوو تا ڕاددەیەک قەناعەتپێهێنانی فرەنسا بەندبوو بە قەناعەتپێهێنانی ژەنەڕاڵ و کاربەدەستانی حکومەتی مەدەنی بریتانییەوە. ئاخر

200 Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 252

201 Fromkin, A Peace to End All Peace, p. 287

202 Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, pp. 54–55

ژەنەڕاڵ ئەلنبی فەرماندەی لەشـــکری بریتانی کە بەرەو فەلەســتین پێشـڕەوی دەکرد، خوازیار بوو فرەنسـییەکان لە ســەرتاپای ڕۆژهەڵاتی ناویندا وەدەرنێ. ئەو بەشــێوەیەکی کارایانە هانی ســەرکردە عەرەبەکانی دەدا بەســەر داواکانی فرەنســادا باز بدەن، تەنانەت کار گەیشــتە ئەوەی ڕێگەی بە مۆڵەتی بانکە فرەنســـییەکان نەدا لە بەیروت کاری خۆیان بکەن و ســـەروســـەوداکردنی بە دراوی فرەنســـی لەوێدا قەدەغە کرد.[3] لایەنی دنەدەری ژەنەڕاڵ ئەلنبی هــاوزەمـان بوو لەگەڵ لایەنی دنەدەری نووســـینگەی بریتــانی بۆ کاروباری عەرەبی لە قاهیرە، بەوەی پێیان باشـــتر بوو دەوڵەتێکی عەرەبی لە هەر هەرێم و نـاوچەیەکی دەرەوەی دەســـەلاتی بریتـانی دابمەزرێنرێ. هەقە ئەوەش بگوترێ، فرەنســا لە پشــتگیریی ئەلنبی بۆ هاشــمییەکان نیگەران بوو هەروەک چۆن لە هەبوونی هێزی ســـەربازیی بریتانی لە سوریاش نیگەران بوو.[٢٠٤]

سـایکس لە کار و ئەرکەکەی خۆی بەردەوام بوو، لە ئایاری ١٩١٧شــدا توانی لەگەڵ پیکۆی هاوتایدا بگاتە ســازشــێک لەبارەی بەڵێنەکانی بریتانی بە حوســێنی شــەریفی مەککە.[٢٠٥]

---

2 Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 263 3

[٢٠٤] هەمان سەرچاوە. ل ٢٦٣

[٢٠٥] Nevakivi, Britain, France and Arab Middle East 1914–1920, p. 60

ڕێککەوتنە نوێیەکە شـــتێک لەوە زیاتر نەبوو کە هەندێ دانان بێ بە لایەنە دنەدەرییەکەی شــەریف حوســێن و خاکێکی دیاریکراویشیان بۆ لەسەر نەخشە دیار نەکردبوو، هەروەها ئەو کێشـــەیەی لەبارەی کەناری ســوریاشـــەوە چارەسەرنەکرد. لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاماژەیەک بۆ چارەنووســـی موســـڵ هاتبوو. هەرچۆنێک بێ، ســـایکس خواخوای بوو پەســـەنـدنـامەی حکومەتی بریتـانی بۆ ســـاغکردنەوەکە وەربگرێ. بۆیە ئەو چووە لای ژەنەڕاڵ وینگێیت Wingate، کە وەک کۆمســـیاری باڵای بریتانی لە میســـر جێگەی مـاکمـاهونی گرتبووەوە، بەڵام وینگێیـت ڕێککەوتننـامەکەی بە "نەگەییو" دانـا و حەزی لەوە بوو سەرەتا سەرکەوتن لە فەڵەستین بەدی بێنێ بەرلەوەی هیچ پابەندییەک بۆ فرەنسا لەئەســتۆ بگرێ، ئیدی بەم شــێوەیە پرۆژەی ڕێککەوتننامەکەی ڕەتکردەوە.[٢٠٦]

خۆ ئەگەر پێشنیازی ڕێککەوتننامەکەش سەرکەوتبا، هێشتا پرســـگەلی دیـارکردنی خـاک و کـاردانەوەی هـاوپەیمـانە عەرەبەکـانیـان و ســـەرۆک ویلســـنیش مـابوو. خۆی فرەنســـییەکان بەهای ڕۆژهەڵاتی ناوینیان وەک مەیدانێکی جەنگ بەکەم هەڵگرتبوو، هەر بۆیە ژمارەیەکی کەمی هێزی چەکدار و نوێنەری دیپلۆماتییان ناردبووە هەرێمەکە، لەبری

[٢٠٦] هەمان سەرچاوە، ل ٦٠.

ئەوە پشـــتیان بە پیکۆ بەســـتبو.[207] هەڵبەتە فرەنســـییەکان لەبەرەی جەنـگ لەگەڵ ئـاڵمـانەکـان نیگەران بوون، بۆیە نەیاندەتوانی هێزی زیاتر ڕەوانەی شـــوێنەکانی دیکە بکەن. لەوەش بترازێ هێشـــتا فرەنســـا ڕێککەوتننامەی ســـایکس- پیکۆی هەبوو، بۆیە لە دوای شـــەڕیش پشـــتی بەو هەوڵە دیپلۆماتییە بەستبوو بۆ ئەوەی ئامانجەکانی خۆی بەدەست بهێنێ.[208]

ســـــایکس لە وەڵامی ڕەتکردنەوەکەی وینگێیتـدا وەهـای نووســـی؛ "جیهان لەوکاتەوە ئەوەندە زیاد ڕۆیشـــتووە ئیدی دەکرێ ڕێککەوتنـنـامەکە هەروەک ڕێکـارێکی کـاردانەوە لەقەڵەم بـدا."[209] بـۆ بەدواداچـوونـی ســـەرەداوی ئەم بیرکردنەوەیە و لە هەوڵ و کۆششیدا بۆ قایلکردنی هەریەک لە عەرەب و فرەنســـییەکان، ئەوە بوو ســـایکس لە ئابی ١٩١٧دا بەســـەر بەندی لکاندنەکەدا چوویەوە، ئەوەی بواری دەدا کۆنترۆلی ڕاســتەخۆی بریتانی و فرەنسـییەکان بەســەر هەرێمە بەدواییەکداهاتووەکان، بەوەی " بە لکـانـدکە قـایل نەبن، بەڵکو بە هەڵسـوڕاندنی کاروباری وڵات بە شـێوەیەک لەگەڵ خواســـت و ئارەزووەکانی خەڵکەکەی بگونجابا."[210]

[207] هەمان ســەرچاوە، ل ٥٤-٦٦. فرەنســا تەنیا یەکەکی ســەربازیی بچووکیان ناردبووە لوبنان لەوکاتەی بریتانیا هێرشی خۆی لە سوریا دەستپێکردبوو.

[208] هەمان سەرچاوە، ل ٦٥-٦٧

[209] Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 261

[210] هەمان سەرچاوە، ل ٢٦١

ئەم پێداچوونەوەیە ڕوانینی ویدرۆ ویلسنی بۆ قۆناغی دوای جەنگەکەش لەخۆگرتبوو. سایکس چەند بڕگەیەکی بۆ ڕێککەوتننامەکە زیادکرد تا هەژموونی فرەنسی بەسەر دامودەزگا دینییەکانی فەلەستین مسۆگەر بکا. ئەمەشی تا ساڵێک دواتر واتە تا تەمموزی ١٩١٨ بۆی نەچووەسەر، ئەوکاتەی توانی قەناعەت بە پیکۆ بکا بەوەی هەموارکردنەکان بسەلمێنێ.[211]

بۆ بەدبەختیی سایکس، ئەم هەموارکردنانە نەچوونە نێو گۆڕانکاریی سیاسەتی بریتانیا. ئەوەی ڕاستی بێ، هەر تەنیا لەپاش یەک مانگ، واتە لە ١٣ی ئابی ١٩١٨دا کابینەی جەنگیی بریتانیا بە یەکدەنگی لەسەر ئەوە کۆک بوو، کە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ "مردووە".[212] لەوەش پتر، خێرایی گۆڕانکارییەکان لەماوەی جەنگەکەدا ئەوەی بۆ سایکس سەلماند، کە ناتوانێ بە ڕەوتەکە ڕابگا. لە ٦ی دیسێمبەری ١٩١٧دا، جەمال پاشا لە ڕۆژنامەیەکی عەرەبی مەرجەکانی ڕێککەوتنامەی سایکس-پیکۆی بڵاوکردەوە، ئاخر حکومەتە نوێیەکەی سۆڤیەت ڕاز و نهێنیی ڕێککەوتننامەکەی بۆ سەرتاپای جیهان ئاشکرا کرد. خۆی پێشتر حوسێنی کوڕی عەلی لەبارەی گفتوگۆی

[211] هەمان سەرچاوە، ل ٢٦١

[212] Marian Kent, Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900–1920 (London, 1976), p. 126

بریتانییەکانی بە هاوتا فرەنسییەکانیان زانیبوو، بەڵام وردەکاریی ڕێککەوتننامەکەی نەزانیبوو. ئیدی بڵاوکردنەوەکە ئەم بابەتە بەس بوو بۆ ئەوەی حوسێن بێزار بکا، ئەویش بە نۆرەی خۆی قسەی لەگەڵ وینگێیت کردبوو، ئەویش لەوە دڵنیای کردبووەوە بەوەی گوایە ئەو بەڵگەنامەیەی لە لایەن سۆڤیەتەوە بڵاوکراوەتەوە ڕاست نییە.[213] خواستەکانی ئەم گرووپە هەرگیز بەدینەهات، هەندێکیشیان ڕاگەیاندنەکەیان وەک شێوازێکی ڕووبەڕووبوونەوەی دەستڕۆیشتنی حوسێنی کوڕی عەلی دانا، لێ لێکەوتەکانی ڕوون و سادە بوون، ئاخر بریتانیا جۆرێک لە جێپێ و باندۆری لەو خاکانە دەویست کە بەگوێرەی ڕێککەوتننامەکەی سایک-پیکۆ بۆ فرەنسا دیارکرابوون.[214] هەرچی لەبارەی دانوستانیش بوو لەگەڵ فرەنسا، ئەوا ڕاگەیاندنەکە هیچ یارمەتیی هەوڵوتەقەلای سایکسی نەدا، بەڵکو وەها دیاربوو کۆششی ئەو پووچەڵ بکاتەوە.

بە هاتنی مانگی ئەیلوولی ١٩١٨دا هەردوولایان، بریتانیا و فرەنسا گەیشتنە ئەو ڕاستییە کە پێویستە نیازەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕوون بکەنەوە و بگەنە پەیمانێکی

[213] Kedourie, England and the Middle East, p. 112

[214] هەمان سەرچاوە، ل ١١٥-١١٦؛ قەدوری دەڵێ زانیاری زۆر کەم لەسەر ئەوە هەیە ئاخۆ بۆچی بریتانییەکان ڕاگەیاندنی حەوتیان بڵاوکردۆتەوە.

هاوبەش.[215] جارنامە نوێیەکە لە نۆڤێمبەری ١٩١٨ ڕێکخرا و بڵاوکرایەوە، تێیدا پشتگیریی خۆیان بۆ "ڕزگارکردنی گەلان لەژێر چەوساندنەوەی دورودرێژی تورکان" دەربڕیبوو.[216] لەکاتێکدا جارنامەکە لکاندنی ڕەتکردبووەوە، لێ هەردوولایان، چ بریتانیا و چ فەرەنسا بە شێوەیەکی جیاواز ڕاڤەیان کرد. بریتانییەکان لەو بڕوایەدابوون، کە جارنامە نوێیەکە بەشێوەیەکی جەوهەری ئەوانیان لە کۆتوبەندی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ ڕەها کردووە، لەکاتێکدا فەرەنسییەکان بڕوایان وەهابوو، بەکردەوە داواکانی ڕێککەوتنامەکەیان بەهێزترکردووە.[217] کەواتە وەها دیاربوو بە کۆتاییهاتنی جەنگەکە، لەکاتێکدا واقیعە سیاسییەکە لە ڕەگوڕیشەوە گۆڕابوو، کەچی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ تەنیا خۆگونجاندنێکی کەمی لەگەڵ ڕەوتی گۆڕانکارییەکان تێدا بوو.

لەو نێوەشدا ئاگربڕەکەی نۆڤێمبەری ١٩١٨ دۆخی ئیدارە هەنووکەیەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی جێگیرتر کرد. ئاخر بریتانیا دەستی بەسەر سوریا و فەڵەستین و میزۆپۆتامیادا

[215] هەمان سەرچاوە، ل ١٣٢

[216] Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 262; Kedourie, England and the Middle East, p. 132; کاراش ڕایگەیاند کەوا ڕێککەوتنەکە لە ٧ی نۆڤێمبەرەوە کراوە، هەرچی قەدوریشە دەڵێ لە ٨ی نۆڤێمبەر بووە.

[217] Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 263

گرتبوو، بەڵام هیچ کامێکیان، نە بریتانیا و نە فرەنسا نەیاندەویست ڕەوشەکە وەک هەیە بمێنێ و دەستی پێوەبگرن. گفتوگۆ وەستاوەکان و پابەندییەکانی ململانێیەکە کە بریتانیا دروستی کردبوون لە سەرووی توانای سایکسەوە بوون تا سەودایان لەگەڵدا بکا، لەوانەشە بۆ سەرتاپای حکومەتی بریتانیش سەخت بێ تا دەرەقەتیان بێ. خۆ ئەگەر بریتانیا هەر سووربووبایە لەسەر داواکردنی موسڵ و دەستکاریکردنی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ، دەبووایە بە شێوەیەکی بەرفراوانتر و بە بەردەقێکی گەورەتر چووبایە نێو گفتوگۆکانی ئاشتی، ئەمەش پاشاگەردانییەکی دیکە بوو بۆ بریتانیا. کەواتە، لە دیسێمبەری ١٩١٨دا لوید جۆرجی سەرۆکوەزیری بریتانیا و کلیمەنسۆی سەرۆکوەزیری فرەنسا دووبەدوو کۆبوونەوە و بە هێواشی بەسەر پێواژۆی ناڕوونی دیپلۆماسیی بازیان دا و تا ڕێککەوتننامەیەکی نوێ بسازێنن. ئەمەیان لەسەر کاغەز مۆر نەکرا و هیچ شاهیدیشیان نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دانیشتنەیان نەخشەی سیاسیی ڕۆژهەڵاتی ناوینی بۆ هەتا هەتایە گۆڕی.

دەستەکەوتەکانی جەنگ

لەکاتێکدا ئەوە ڕوون بوو کە بریتانیا موسڵی بۆ خۆی دەوێ و لە ڕێی پیلاژۆیەکی ئاڵۆزوبلۆزیشـــەوە و لە کۆتاییدا توانی بەدەســـتی بێنێ، کەچی هێشـــتا پرســـێک مابووەوە... بۆچی؟ باشـــــە چی لە موســـــڵدا هەبوو تا ئەوەندە بۆ بریتـانیا چارەنووســــــاز بێ؟ بە کردەوە و بەگوێرەی پەڕاوەکانی بەردەســـــتی کابینەی جەنگی بریتانی کە ســــەریکێشـــا بۆ پێشـــڕەویکردن بەرەو موسـڵ، وەها ڕەچاودەکرا "بریتانیا لە پێگەیەکی وەهـا بەهێزدا بێ، بەهۆیەوە بتوانێ لەگەڵ تورک گفتوگۆی ئاشـــتی بکا و دان بە ڕێککەوتننامەی ســـایکس-پیکۆشـــــدا بنێ کە لەگەڵ فرنســـــا گرێدرابوو."[٢١٨] هەرچەندە، ئەگەر یەکێک بەڵگەنامە پەیوەندیدارەکان بەو پرسە ئەوانەی بەر لە گرتن و پاش گرتنی موســـــڵ بخوێنێتەوە، هەر خێرا لەوە تێدەگا ئەمەیان وەڵامێکی دەربەســـت نەبوو. بۆ زۆر لە توێژەران دنەدانەکە زۆر ڕوون و ئاشـــکرا بوو، بێ ســـێ و دوو نەوت پرســـێکی گرنگ بوو، بەڵام بۆ بەرســـڤدانەوەی تەواوی پرسـیارەکە هەروەها بۆ ئەوەی لەگەڵ ڕاستییەکانی مـێژوویش ڕاســـتگۆ بـین، ئەوا پـێویســــته لەپـاڵ بەرژەوەنـدییەکـانی دیکەی بریتـانیـدا نەوت لە خـانەی بەردەقێکی شایستەدا بنرێ.

---

[٢١٨] Karash and Karsh, Empires of the Sand, p. 263

هەروەک پێشـــتر ئاماژەی بۆ کرا، هەڵاوێردنی موســـڵ لە ڕێککەوتننامەی سـایکس-پیکۆدا شـتێکی دڵمەند نەبوو، بەڵام جارێک پەســـەند کرا تا هەلومەرجەکان گۆڕان. کۆمیتەی بنسنی سـاڵی ١٩١٥ سـەرەداوەکانی چاوتێبڕینی بۆ موسڵ دیار کردووە، بەتایبەتیش هۆکارەکانی ئاودێری و نەوت و "بەرەیەکی پێشـــەوە کە دەکرێ بەهۆیەوە بەر بە دوژمن بگیرێ."[29] لەگەڵ ئەوەشـــدا هۆبە کەســـییەکانی دیکەی نێو حکومەتی بریتانی ڕوانگە جیاوازەکانی دیکەیان دەنرخاند. هەر لە دەستپێکی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانییەوە، گەورەترین داکۆکیکاران بۆ دەســـتبەســـەرداگرتنی کانە نەوتەکانی ویلایەتی موســـڵ لە ئەندامانی هێزی دەریایی ئەمیرالی بوون. بە حوکمی ئەوەی هێزی کەشـــتیگەلی بەند بوو بە نەوت و بە ڕێژەی ٨٠٪ی بە ســـەرچاوەی دەرەکی پشتبەستووبوو، هەر بۆیە ئەدمیرالیی بریتانی بە پەرۆشەوە چاوی بڕیبووە ســـەر ســـەرچاوەی زێدەباری دیکە.[30] لە ماوەی کاروباری کۆمیتەی بنسندا، وینستن چەرچڵ، پاشان یەکەمین لۆردی ئەدمیرالی بە پێداگرییەوە مشـــتومڕیـان لەســـەر ئەوە بوو، موســـڵ لەبەر کـانە نەوتییەکـانی

[29] "de Bunsen Committee Report" from J.C. Hurewitz, The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record 1915–1945 (London, 1979), vol. II, p. 30

[30] Kent, Oil and Empire, pp. 117–120

ویلایەتەکەی بخرێتە نێو لیستی خواستی قەڵەمڕەوییان.[٢٢١] دەنگێکی کەڕەپ و نەسەلمێنی دیکە بۆ ئەم بابەتە ئەدمیرال سلێید Slade بوو، ئەو کەسەی بڕوای وەهابوو؛ "ئەمە ڕوونە ئەوەی جڵەوی خاکە پڕنەوتییەکەی ئێرانی لەبەردەستدا بێ ئەوا لە داهاتوودا کۆنترۆڵی دەرامەتە زۆرینەکانی سوتەمەنیی نەوت دەکا." هەر بۆیە پێویستە بریتانیا بەهەر نرخێک بێ "کانە نەوتییەکانی ئێران و میزۆپۆتامیا لەبن دەستی خۆیدا بهێڵێتەوە."[٢٢٢] لە ماوەی نێوان گرێدانی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ لە ١٩١٦ و کۆتاییهاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ١٩١٨دا، سلێید بەوپەڕی توانای خۆی بەدوای ئەوەدا دەچوو، چاو بە ڕێککەوتننامەکە بخشێنرێتەوە بۆ ئەوەی موسڵیش بخرێتە ژێر جڵەوی حوکمڕانیتی بریتانیاوە.[٢٢٣]

سلێید هەر بەتەنیا نەبوو کە بۆ نەوتی موسڵ تێدەکۆشا. ماوریس هانکی Maurice Hankey، وەزیری کابینەی

---

2 Paul Davis, Ends and Means: The British Mesopotamian Campaign and Commission (London, 1994), pp. 103–105

2 Habibollah Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul(Southern Kurdistan/Northern Iraq), 1910–1925 (Lanham, 2003), p. 48

2 Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul, p. 48; Kent, Oil and Empire, pp. 118–119

جەنگیی پاشایەتی، نەوتی بە پرسێکی پێشنۆرەیی گەورەی بۆ سیاسەتی بریتانی دانا و هەوڵیشیدا قەناعەت بە هاوکارەکانی بکا بیانهێنێتە سەر ڕای خۆی. لە ئابی ١٩١٨دا هانکی بۆ لوید جۆرجی نووسیبوو؛ "**هیچ بەرژەوەندییەکی سەربازییانە لە پێشڕەویکردن لە میزۆپۆتامیادا نییە... [هەرچەندە] هۆکاری دیکە هەن کە بەتەواوی هۆکاری سەربازی نین بۆ ئەوەی پاڵمان پێوە بنێن و بچینە میزۆپۆتامیا**... تۆ بڵێی ئەوە کەڵکبەخش نەبێ کە بەر لەوەی جەنگ کۆتایی پێبێ، ئێمە کانە نەوتە بەهادارەکان لە میزۆپۆتامیا لە ڕووی ئاسایشپارێزییەوە مسۆگەر بکەین؟"[٢٢٤]

لوید جۆرجیش هەر پێشتر پشتیوانیی بیرۆکەی ئەوەبوو موسڵ بخاتە ژێر ناوچەی دەسەڵاتی بریتانییەوە و لەبارەی بایەخی نەوتەکەشییەوە بەئاگا بوو. هەروەها لوید جۆرج پرسی نەوتی بە تاکە هۆکار نەدەزانی بۆ ئەوەی دەست بەسەر موسڵدا بگرن. هەرچەندە ئەلفرێد بلفۆر لە ڕێی هانکییەوە نەهاتە ڕایێ و لای خۆی ڕایگەیاند کە دەستبەسەرداگرتنی نەوت "مەبەستێکی پاکوبێگەردی جەنگێکی ئیمپریالیستانەیە."[٢٢٥]

---

2 Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul, p. 50; Hankey to George, August 1, 1918, CAB/21/119

2 Kent, Oil and Empire t, p.147

بلفۆر زۆر خەمی بەرەنگاربوونەوەی بیرۆکەکەی نەبوو، ئاخر ئەو زیاتر مشووری ڕوانین و ئەو فشارە دیپلۆماتییەی ویدرۆ ویلسنی سەرۆکی ئەمریکای دەخوارد. هەروەک پێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە، پرسی موسڵ بەشێک بوو لە بەرژەوتی نێودەوڵەتی و بە هۆیەوە دەکرا لە دانوستانەکانی ئاشتیدا یارمەتی یان زیان بە بریتانیا بگەیەنێ. لە سەرێکی دیکەشەوە، لۆرد کورزن Lord Curzon لێدوانێکی وەهای دا، کە ئەو بێباکە و گوێ بەوە نادا ئاخۆ لەم پرسەدا بریتانیا بە "کاپیتالیست، یان مۆنۆپۆلیست(قۆرخکار) یاخود ئیمپریالیست تاوانبار بکرێ.[226] دواتر بلفۆریش هاتەسەر ئەو ڕوانینەی ئەدمیرالی لەبارەی پرسی نەوتەوە، بەتایبەتیش دوای کۆبونەوەکەی کابینەی جەنگیی پاشایەتی لە ١٣ی ئابی ١٩١٨دا، لەوکاتەی ڕایگەیەیاند پێویستە نشینگەیەک دەستەبەر بکرێ "بەهۆیەوە توانست و دەرامەتمان لە دابینکردنی نەوت لە هەرێمەکە تووشی مەترسی نەکرێن."[227]

هێشتاش بلفۆر پەرۆش بوو بەوەی دیمەنە نێودەوڵەتییەکە فەرامۆش نەکا، بەڵام خۆ ئەندامانی ئەدمیرالیش هەروابوون. ئەوەی ڕاستی بێ، هانکی هۆکارێکی دیکەی بۆ داواکردنی

---

[226] Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul, p. 51

[227] Kent, Oil and Empire, p. 126

دەستبەسەرداگرتنی موسڵ وروژاند، ئەویش بۆ ئەوەی ڕێنوێنیکردنی بەرژەوەندییەکانی بوو:

نە سەرۆک ویدرۆ ویلسن و نە هیچ کەسێکی دیکە خوازیار نین ئەو هەرێمە بەرفراوانەی میزۆپۆتامیا کە سنووریان لەگەڵ دیجلە و فرات تێک دەکاتەوە، دووبارە بخرێنەوە ژێر دەسەڵاتی تورک... هەربۆیە وەک دەپرسم پرسەکە ئەوەیە، ئاخۆ ئێمە بەردەوام بین لە پێشڕەویکردن بەنێو میزۆپۆتامیادا تا بەلای کەمی دەگەینە سەر زێی بچووک، یاخود بەپێی پێویست ئاسیشی دەرامەتی و دابینکردنی شایستەی سەرچاوەی ئاو دابین بکەین. هەر بەو بۆنەیەشەوە ئەمە ئەوەمان دەخاتە ڕوو کە دەوڵەمەندترین هەرێمی نەوتیمان بکەویتە بەردەست.[228]

وەک لە بڕگەی دەقەکەدا دەردەکەوێ، پرسی **دابینکردنی ئاو** پاکانەیەکی بریتانی بوو بۆ دەستبەسەرداگرتنی موسڵ. لەکاتێکدا ئەم بیرۆکەیە لە دەرەوەی بازنەی سیاسەتداڕێژەراندا بوو، لەکاتێکدا تێڕوانینی خەڵک و تەنانەت هەندێک لە توێژەرانیش وەهایان مەزندەکردبوو، ئەم کۆپلە دەقەیە نوێنەرایەتی سەرتاپای تاوتوێکردنی

[228] نامەیەک لە سێر ماوریس هانکییەوە بۆ ئارسەر بلفۆر، ١٢ی ئابی ١٩١٨، CAB/21/119

نیگەرانییەکانن لەبارەی موسڵەوە.[229] لەبەر فشاری نێودەوڵەتی ئیدی بە شێوەیەکی لاوەکی سەیری نەوت دەکرا؛ یەکێک لە چاودێرەکان کە ژەنەڕاڵ مارشال بوو سەرنجی دا؛ "لەکاتێکدا مرۆ ئازادانە دەیتوانی لەگەڵ حکومەت و کاربەدەستان باسوخواسی توانستی نەشونمای لۆکە لە میزۆپۆتامیادا بێنێتەگۆڕێ، ئاخر هەر ناوهێنانی نەوت بە جارێک کەشوهەوایەکی ساردی دەدایە گفتوگۆکان"[230] هەرچۆنێک بێ وەک دواتر نمایش کرا، **دابینکردنی ئاو و ئاودێری** لە بەرژەوەندییە گرنگەکان بوون کە دنەدەری سیاسەتی بریتانیا بوو.

هەر بەڕاستییش نەوت پرسێکی پێشچاوی کاریگەر بوو بەسەر بڕیاڕدارێژەرانی بریتانی و نەدەکرا ئەم پرسە پشتگوێ بخەن، لە سەرێکی دیکەوە لەسەر دەستی ژمارەیەکی زۆر لە توێژەران زیادەڕۆیی لە باسکردنی ئەم

---

[229] Kent, Oil and Empire, p. 126; Atarodi, Great Powers, Oil and The Kurds in Mosul, p. 51; بەگوێرەی کێنت بێ، "هەر زوو یاداشتەکەی سلێید بەلاوە نرا،" هەرچی بە گوێرەی ئاتارۆدیش بێ یاداشتەکە ڕاستەوخۆ سەریکێشا بۆ گۆڕانێک لە سیاسەتدا.

[230] William Marshal, Memories of Four Fronts (London, 1929), p. 318; هەروەها مارشاڵ زۆریش بەگومان بوو لەوەی "کە کۆمسیۆنی بەهاناوەچوونی قاتوقڕی ئێران، کە نێردەیەکی فریاگوزاری ئەمریکی بوو بۆ بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە بۆ دابینکردنی خۆراک نێردرابووە میزۆپۆتامیا، کەچی ئەو بڕوای وەهابوو لەجیاتی ئەرکە ڕاگەیەنراوەکەیان نیازیان نەوت بووبێ.

پرســـەدا کرا. لەکاتێکدا زۆر کاری مەزن پەیوەســـتبوون بە نەوت و بەو ڕوانینەی لەبارەی پاشـــخانی ئەم کارانەوە وای کرد لەنێو هەموو بەرژەوەنـــدییەکـــانـــدا زەق بکرێتەوە و جەختی لەســـەر بکرێتەوە.[231] وەک زۆر لەو کارانەی تیشـــکی خۆیان خستە سەر نەوتی موسڵ وەک دەرکەوت، هەرچەندە بە مەبەستیش نەبووبێ، لێ ڕاستییەکە ئەوە بوو خاڵی هەرە گرنگی بەرژەوەنـــدییەکـــانی بریتـــانیـــا بۆ نەوت ئێران بوو نەوەک موســــــڵ.[232] هەر بۆ نموونە، هەروەک ئەوکات باوبوو بریتانیا لە ڕووی ســـیاســـییەوە پشـــتگیریی هاووڵاتییەکانی لەبارەی هەوڵ و کۆششـــی ئابوورییەوە دەکرد. ئەوەی زۆر دیار بوو، کەســـێکی وەک ویلیەم نۆکس دارســـی William Knox d’Arcy، ئەو پیاوەی لە پێشەنگەکان بوو، پاڵپشتیی دارایی پڕۆژەکـــانی نەوتی بریتـــانی لە ئێرانـــدا دەکرد، ڕکابەرێکی ســـــەرەکی بوو بۆ ئیمتیازی نەوتی موســـــڵ. لەکاتێکدا دارســـــی لە میزۆپۆتامیادا چالاک بوو، مەڵبەندە

[231] s Marian Kent, Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy, 1900–1940, (London, 1993); Stephen Longrigg, Oil in the Middle East: Its Discovery and Development (Oxford, 1961); George Lenczowski, Oil and State in the Middle East, (Ithaca, 1960); Benjamin Shwadran, The Middle East, Oil and the Great Powers (Jerusalem, 1973).

[232] Davis, Ends and Means, p. 37; Shwadran, The Middle East, Oil and the Great Powers, p. 5

سەرەکییەکەی چالاکیی ئەو ئێران بوو، هەر لەوێش بریتانیا هەموو هەوڵێکی بۆ پاڵپشتیکردنی دا، تەنانەت سەرمایەگوزاری لە کۆمپانیا و بەشی زۆری خاوەنداریێتییەکەشی بۆ خۆی مسۆگەر بوو.[٢٣٣]

لەوەش پتر دۆزینەوەی نەوت لە موسڵ یەک لای وێنەکەیە. بەڵام دۆزینەوەی نەوت بە بڕێکی یەکجار زۆر شتێکی دیکە بوو، دیاربوو لایە هەرە گرنگەکەی وێنەکە بوو. یەکێ لە توێژەرانیش دەق وەهای نووسیوە: "چاوخشاندنێک بە تۆماری کۆمپانیاکە لە میانەی ساڵانی هەردوو جەنگەکە، حاڵەتێکی نادڵنیایی لە کارکردن لە ڕۆژهەڵاتی ناوین نیشان دەدا... بێ ئاگا لە ئایندەی بەکاربردنی جیهانی بۆ نەوت و بە دەقاودەقیش شوێنە گریمانەییەکەی نەوت."[٢٣٤] تەنانەت هەر دوای ئەوەی بریتانیا پیشەسازی نەوتی لە موسڵ پەرەپێدا، تا ساڵ نەگەیشتە ١٩٢٧ لە موسڵ هیچ بەرهەمێکی وەها پێشچاوی لێ بەدینەهات.[٢٣٥] تەنانەت لە ١٩٣٧یشدا کە بەرەبەرەی جەنگی دوومی جیهان بوو، بەرهەمی نەوتی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە موسڵیشەوە هەر تەنیا ٦ ملیۆن تەن

---

2 Christopher Catherwood,3 Churchill's Folly (New York,3 2004), p. 67

2 Elizebeth Monroe, Britain3's Moment in the Middle East4 1914–1971 (London, 1981), pp. 95–96

2 Catherwood, Churchill's F3olly, pp. 66–67; Peter Sluglett5, Britain in Iraq (New York, 2007), p. 107

بوو لەو ٣٠٠ ملیۆن تەن نەوتە خاوەی لە سەرتاپای جیهان بەرهەم دەهێنرا، کەواتە بە ئاستەم دەیکرد ڕێژەی ٢٪. دابینکردنی نەوت بە گوێرەی خەملاندنی بەرهەمی ئیمپراتۆریەتی بریتانی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا ٢٤,٣٪ لە سەرلەبەری پێداویستەکەی بۆ نەوت، لە مەشیاندا ١٩,٤٪ لە ئێرانەوە دەهات و بەتەنیا بڕی ٥,٢٪ لە عێراقەوە دەهات. کەواتە تا بیست ساڵیش لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە هێشتا بریتانیا هەر پشتی بە سەرچاوەی بیانی دەبەست بۆ دابینکردنی پێداویستی خۆی لە نەوت.[٢٣٦] بە پێچەوانەی بیروبۆچوونی پەرۆشمەندانی نەوت، لە کاتی جەنگە مەزنەکەی دووەمدا، نەوتی میزۆپۆتامیا و بە پەلهاوێشتن بۆ نەوتی موسڵیش ئەو شتە یەکلاکەرەوە نەبوو کە بڕوادەکرا.

هەرچۆنێک بێ، نەوت بەتەنیا ئەو سەرچاوە بەهادارە نەبوو کە موسڵ دابینی دەکرد، هەروەها تەنیا ئەو هۆکارەش نەبوو لەسۆنگەیەوە بریتانیا داوای ویلایەتەکە بکا و دەستی بەسەردابگرێ. لە دەستپێکی جەنگی یەکەمدا، لۆرد کیشنەر پێشنیازی کرد؛ "بەهێزترین بەڵگەوبەند بۆ لەخۆگرتنی میزۆپۆتامیا بۆ نێو ئیمپراتۆرییەت بە تەنیا لەسەر زەمینەی لەباری سەرچاوە و دەرامەتی کشتوکاڵییە."[٢٣٧] بەگوێرەی سەرچاوەکانی ئەوکات، **پسپۆڕانی بواری لۆکە ئەوەیان**

---

[٢٣٦] Kent, Moguls and Mandarins, p. 148

[٢٣٧] یاداشتی لۆرد کیشنەر لە ١٦ی ئازاری ١٩١٦؛ CAB/24/1

نیشـــان دا، کەوا خاکی میزۆپۆتامیا توانای بەرهەمهێنانی لۆکەیەکی وەها باڵا و زۆری هەیە لە هی میســـر باشـــتر و بەپیتترە و بەرهەمەکەشی لە هەر هکتارێکدا لە بەرانبەر هی میســـردا زۆرترە.[٢٣٨] بـایەخی ئەم توخمە لە مـاوەی جەنگی یەکەمدا شتێکی جێگیر بوو، لە کۆمیتەی بنسنیش لە ١٩١٥دا تۆمارکراوە (بڕوانە پێشتر).

لەچاوی بریتانییەکان کلیلی سەرلەبەری سەرکەوتنی ئابوری لە میزۆپۆتامیادا، موســڵ بوو. ئارزەر هێرتزل لەو بارەیەوە سەرنجی داوە:

(١) ئێمە لەمێژە بازرگانیمان لە موســـڵدا هەبووە، هەندێکی ماوە... پێویســتە وەک دەرچەیەک ڕێگایەکی ســروشــتی لە بەسرەدا بۆ بکەینەوە...

(٢) ڕێگەی ئاسنینی بەغدا...

(٣) ئەو بەشـــــەی ویلایەتەکە، کە کەوتووەتە خۆرئـاوای موســـڵ و باکووری چیای شـــەنگال هەر بەبێ ئەندازە بەپیتوفەڕە...

---

[٢٣٨] Marshal, Memories of Four Fronts, pp. 317 لە ئۆکتۆبەری ١٩١٨دا ئا.ت. ویلســن ژمارەیەکی زۆری لە شــێخە ناودارەکان هێنانە بەغدا، لەوێ شـێوازیکی نوێی کشـتیاری نیشـاندان بەو نیازەی بەرهەمی کشـتوکاڵی پەرەی پێبدرێ.

(٤) ئێمە پێویستمان بە ئاوی دجلە تا موسڵ هەیە بۆ ئەوەی سەرچاوەی ئاو و ئاودێری بۆ باشوور دابین بکەین.[٢٣٩]

ئەو یاداشتەی هێرتز کە لە ینایری ١٩١٦دا نووسیویەتی ڕەنگدانەوەی بایەخپێدانە سەرەکییەکانی ساڵی ١٩١٦ و بەرژەوەندییە دیارکراوەکانی حکومەتی کاروباری هیندستان بوو. ئەو لەسەر بیرۆکەکەی دەڕوا و دەنووسێ: "ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ لە ڕێی مسۆگەرکردن و دابینکردنی ئاوەوە بە دوای ئەمەدا دەگەڕێ. لێ ئەم جۆرە مسۆگەرییە پێدەچێ دژەسروشت بێ، هەرچۆنێک بێ پێدەچێ ئەمە بگاتە ڕادەی بەیەکدادانیش."[٢٤٠]

هێرتزل هەر بەتەنیا نەبوو لەوەی لە بایەخی سەرچاوە و دەرامەتی کشتوکاڵیی موسڵ بۆ میزۆپۆتامیا بەئاگا بێ. گێرترود بێل، سکرتێری ڕۆژهەڵاتی بۆ حکومەتی کاتیی بریتانیا لە عێراق، لە ڕوانینێکی خۆی بۆ ئیدارەی مەدەنیی عێراق سەرنجی ئەوەی دابوو کە "بەروبوومی جێگیری ویلایەتی موسڵ گەنم و جۆیە، کە بەشێکی زۆر زیاترە لەوەی لە ویلاتەکانی باشوور بەرهەم دەهێندرێ. بەغدا

[239] Sir T.W Holderness to Sir A. Nicolson, January 13, 1916, enclosing note by Sir A. Hirtzel; FO 371/2767

[٢٤٠] هەمان سەرچاوە

هەمیشە چاوی لە موسڵ بووە بۆ ئەوەی پێویستییەکانی خۆی لە گەنم دابین بکا."[241] هەر بەڕاستییش پەیوەندیی بازرگانی گەنم و دانەوێڵە لە نێوان بەغدا و موسڵدا مێژوویەکی درێژی هەیە و بۆ بەر لە داگیرکاریی بریتانی دەگەڕێتەوە. پەیوەندییەکە بۆ لەبەرچاوگرتنی ئاستی دیکەش دەگەڕایەوە کە لە مەزندەی سیاسەتداڕێژەراندا نەبووە، ئەویش دانیشتوانی خۆجێی بوو. کارهەڵسوڕێنەری سیاسی لە بەغدا لە ١٩١٨دا نامەیەکی لەو بارەوە نووسیوە و ئەو بیرۆکەیەی تێدا تۆمار کردوە بەوەی "ژمارەیەکی یەکجار زۆری ماڵباتی موسڵمان لەنێوان موسڵ و بەغدا دابەش بوونە. پرسی تایبەتی لەبارەی میرات بەردەوام ڕوودەدەن."[242] ئەم لێدوانە ڕاست بوو بەوەی زۆر لە ماڵباتەکان بە حوکمی سنووردانانی نێوان دوو ویلایەتەکە شیرازەیان لەیەک دەپچڕا، هەرچەندە ئەم دۆخەیان لەیەکجیاکردنەوەی موسڵ لە دیمەشق و حەلەبیش فەرامۆشکرد، کە هەمان ڕاستی شیرازەپچڕانی خێزانەکانی تێدا بوو.[243]

[241] Gertrude Bell, Review of the Civil Administration, 1914–1920, Cmd. 1061, 1920l, p. 53

[242] 3 “Note from the Political Resident of Baghdad, October 16, 1918” from Alan de Lacy Rush and Jane Priestland, Records of Iraq 1914–1966 (Slough, 2001), vol. I, p. 618

[243] 4 Sara Shields, Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five–Sided Cells (New York, 2000), pp. 21–23; Sara

تا ڕاددەیەک هەڵسورێنەری سیاسی ویستی هەرمێن بۆ بیرۆکەی پێوەلکاندنی موسڵ بە عێراق پەیدابکا بەوەی هۆکارێکی دیکەی هێنایەپێشەوە کە بە شێوەیەک لە شێوەکان لەوکاتدا پشتگوێخرابوو، بەڵام پاشتر لە قۆناغی دوای جەنگەکە لە عێراقدا وەک هێزێکی بەرچاو دەرکەوت ئەویش کورد بوو. لە ڕووی ستراتیژییەوە پێوەلکاندنی کوردی موسڵ "توانستی زیاترمان دەداتێ بۆ ئەوەی کۆنترۆلی کوردستان بکەین و فیدراسیۆنێکی کوردی سەربەخۆ لە دەسەڵاتی تورک پێکبهێنین."[٢٤٤] بریتانیا پێشتر پەیوەندی بە سەرکردەکانی کوردەوە هەبوو، نموونەش شێخ مەحموود بوو، بەڵام دەبووایە بایەخی هاوپەیمانێتی لەگەڵ کورد لە مێشکی کاربەدەستانی بریتانی بچەسپابایە. لە کۆتاییشدا ڕەوایەتیدانی سەرەکی بۆ پێوەلکاندنی موسڵ لە ڕوانگەی هەڵسورێنەری سیاسیی هەر بۆ کشتوکاڵ گەڕایەوە:

Shields, “Sheep, Nomads and Merchants in Nineteenth-Century Mosul: Creating Transformations in Ottoman Society,” Journal of Social History, 25, 4, (Summer 1992), pp. 773-78

٢٤٤ Rush and Priestland, “Note from the Political Resident of Baghdad, October 16, 1918,” Records of Iraq 1914-1966, vol. I, p. 618

پەیوەندییەکانی نێوان بەغدا و موسڵ بەقەد پەیوەندیی نێوان بەغدا و بەسرا لە یەک نزیکە... بایەخی هەرەزۆر ئەوەیە کە بەرهەمەکانی ویلایەتی موسڵ بەردەوام بڕژێنە بازاڕی بەغدا، ئاخر بەغدا بۆ گەنم و دانەوێڵە پشتی بە ناوچەی هەولێری سەرووی زێی بچووک بەستووە.[٢٤٥]

مایەی سەرنجڕاکێشانە کە زۆر پرس هەروەک لەوەی هەڵسوڕێنەری سیاسی و ئارسەر هێرتزلدا دەرکەوت، ئەوا نەوت پشتگوێخرابوو یان بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدرابوو. تەنانەت ئەم لە نێو نامە و نامەگۆڕینەوە زۆر نهێنییەکانیشدا هەروابوو.

لەوانەیە قسەکەی سێر پێرسی کۆکس Sir Percy Coxی کۆمسیاری باڵا لە میزۆپۆتامیا، بە باشترین تاوتوێکردنی پرسی موسڵ دابنرێ:

هیچم بۆ نامێنێتەوە لەوەی بە نیگەرانی و هەراسانییەکی زۆرەوە لە کشانەوە لە موسڵ بڕوانم... من وەهای دەبینم پاراستنی پێگەی مانەوەی هەنووکەییمان لە میزۆپۆتامیادا هۆکارێکی هەرەگرنگە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە گشتییەکانمان لە ڕۆژهەڵاتی ناوین و هیندستاندا. لە گۆشەنیگایەکی ئابوورییەوە... من لەوە تێدەگەم کە

[٢٤٥] هەمان سەرچاوە. ل ٦١٨

خەملاندنی بەرهەمی میزۆپۆتامیا ٩٠ هەزار تەن لۆکە و یەک ملیۆن تەن گەنمە. هەڵبەتە نەوتیش بە چەندایەتییەکی نادڵنیا هەیە، بەڵام هەرچۆنێک بێ ڕێژەیەکی بەرچاوە بۆ ڕاکێشانی سەرمایە و بایەخێکی بەرچاو بە میزۆپۆتامیا.[٢٤٦]

کۆکس بڕوای وابوو لە ڕووی ستراتیژییەوە میزۆپۆتامیا بە موسڵیشەوە "سەرمایەیەکی هەرە گرنگە" بەوەی هاتووەتە سەر ڕێگەی هیندستان.[٢٤٧] بە شێوەیەکی جەوهەری، هەروەک لە دەقەکەش دەخوێندرێتەوە، چەندین هۆکار بۆ پێوەلکاندنی موسڵ بە میزۆپۆتامیاوە هەبوون، لەنێویاندا هەردوو باری کشتوکاڵ و نەوت لە هەرە گرنگەکانیان بوون. بە خاترجەمییەوە تەواو دڵنیانەبوون لە نەوت وای لە ئەگەر و توانستی باری کشتوکاڵیی موسڵ کرد ببێتە زۆرترین دەرامەتی دەستەبەر.

لەکاتێکدا لوید جۆرج لە یادەوەرییەکانی خۆی ئاماژەی بە چەندین "هۆکاری کردەیی بۆ نەمانی ڕەوایەتی

---

2 “Memorandum by Sir Percy Cox, July 24, 1920,” from Rush and Priestland, Records of Iraq 1914- 1966, vol. I, p. 744 ئەم جەختکردنەوانە سەربار کران، لەڕاستیدا کۆکس ئەمەی دوای ئەوە نووسی کە کلیمەنسۆ و لوید جۆرج بڕیاریان دا موسڵ بۆ بریتانیا بێ، بەڵام چارەنووسی موسڵ لەو کاتدا هێشتا دوورەدەست بوو، ئەو بڵاونامەیەی کۆکسیش ڕەنگدانەوەی بەشێکی ئەو باسوخواسەی ئەوکات بوو بۆ تاوتوێکردن.

[٢٤٧] هەمان سەرچاوە ل ٧٤٤

ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ کرد، ئیدی دەسەڵاتی بریتانیا هاتبووە سەر ئەو بڕوایە کە بەلای کەمییەوە لەبەر دوو ڕوانین دەبێ ڕێککەوتننامەکە بەشێوەیەکی جەوهەری هەمواربکرێتەوە. **یەکەمیان لەبارەی دابڕاندنی موسڵ بوو لە میزۆپۆتامیا. ئەوە دەبووە مایەی بێبەشکردنی خەڵکی هەرێمەکە لە گەنم و نەوت، بەمەش عێراق لە ڕووی باری دارایی و ئابوورییەوە تووشی ئیفلیجبوونێکی جدی دەهات.**"[٢٤٨]ئەو ڕاستگۆیانە هەر وەک چۆن لەبارەی سامانی نەوتەکەی موسڵ پەرۆش و نیگەران بوو ئاوەهاش لەبارەی سامانی کشتوکاڵییەکەی. بایەخی نەوت زیاتر لە سەروبەندی کۆتاییهاتنی جەنگەکە بەرزبووەوە و زۆر لە گفتوگۆ و تاوتوێکردنی بابەتەکەش ڕەنگدانەوەی ڕاستییەکە بوو. هەروەک زۆر کەس پێشنیازی کردبوو، کشتوکاڵ دەمامکێک نەبوو بۆ دەستبەسەرداگرتنی نەوتی موسڵ، هەروەها لە میانەی جەنگەکەشدا هەر مایەی پەرۆشی و نیگەرانی بوو. **ڕاستە پێشنۆرەیی بۆ نەوت بوو، بەڵام بە هیچ شێوەیەک تاکە هۆکاری بڕیاردەر و یەکلاکەرەوە نەبوو.**[٢٤٩]

---

[248] Lloyd George, Memoirs of the Peace Conference, pp. 672–673

[249] 0 “Memorandum Respecting British Interest in the Persian Gulf,” Kenneth Bourne and D. C. Watt, British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (Fredrick, 1985), Part

موسڵ لەبەر بەرەوتی ڕووداوەکاندا

ئەو هۆکارانەی لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیدا پاڵیان بە بریتانیاوە نا تا دەست بەسەر ویلایەتی موسڵدا بگرێ، لە جەوهەردا هەمان ئەو هۆکارانەی سەرەتای جەنگەکە بوون، کە بە وردەکاری لە کۆمیتەی بنسن باسی لێوەکراوە؛ **سنوور بۆ بەرگری، بەرهەمی کشتوکاڵی و نەوت.** پێشنۆرەکردنی ئەو بەرژەوەندییانە بە شێوەیەک کشتوکاڵ و نەوت بەسەر هۆکاری پێشووتر کەوتن، واتە پێش سنووری بەرگریی (هەرچەندە ئەم هۆکارەش بە تەواوی نەسڕایەوە)، ئەنجامی گەورەی ئەمەش بۆ گۆڕانکاری سیاسی و بارودۆخی سەربازیی کاتی جەنگەکە دەگەڕایەوە.

کاتێکیش جەنگەکە درێژەی کێشا، ئەوا بارودۆخی سیاسیی لە بریتانیا و ڕوسیا و ڕۆژهەڵاتی ناوین گۆڕا. ئیدی بەشێکی هەرەزۆری ڕۆژهەڵاتی ناوین کەوتە بندەستی هێزی سەربازیی بریتانی و سەرۆوەزیرە نوێیەکەی بریتانیاش دژی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ بوو. کەواتە بریتانیا هەم خواستی هەبوو هەم توانست و ئیرادە بۆ ئەوەی خۆی بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناویندا بسەپێنێ، بەرژەوەندییەکەشی

I, Series B, vol. 18, p. 195; this provides by far the best summary of British commercial interests in the Gulf prior to World War I.

هەر وەهای دەخواست. لەگەڵ ئەوەشدا کشانەوەی ڕوسیا لە دۆخەکە وای لە سیاسەتداڕێژەرانی بریتانیا کرد بە سەرتاپای سیاسەتەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوینیاندا بچنەوە.

بۆ مەبەستی نووسینی ئەم تێزە، کاریگەریی هەرە بەرچاوی ئەم ڕووداوە ئەوە بوو کەوا ڕەوایەتیی پێوەلکاندنی موسڵ بۆ بریتانیا لەدەستدا نەبوو. ڕوسیاش چیدی ئەو ڕکابەرە سەربازییە هەڕەشەئامێزە نەبوو بۆ سەر بریتانیا لە ناوچەکانی پێشووی دەوڵەتی عوسمانیدا. لەوەش پتر، هەروەک یەکێک لە توێژەران تێبینی کردووە؛ "چاوتێبڕینی فرەنسییەکانیش هەرچەندە سنووردااریش بوو، بایەخپێدانێکی نوێ داخواز بوو."[50] فڕەنسا بووە ڕکابەری سەرەکیی بریتانیا و بە گوێرەی ڕێککەوتننامەکەش هەرێمە گرنگەکە موسڵی لە ڕووی ئابووری و ستراتیژیدا لەدەستدا بوو. لەوەش زیاتر ئەوە بۆ بریتانیا دیاربوو نەیدەتوانی دەست بەو بەڵێن و پەیمانانەوە بگرێ کە بە لایەنەکانی دابوو، هەروەک سۆز و بەڵێنەکانی شەریف حوسێن، هەڵبەت ئەمەش لەبەر داواکارییەکانی فرەنسا بوو. هەر بۆیە دەبووایە ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ هەموار بکرێتەوە تا هەموو ئەو هۆکار و پێشهاتانە لەخۆبگرێ.

[50] Elie Kedourie, England and the Middle East, p. 134

جارێکی دیکە مارک سایکس کاری لەسەر ئەوە کرد، بەڵکو لەگەڵ جۆرج پیکۆی هاوتا فرەنسی و هاوپەیمانە خۆجێیەکانی بریتانیا لە هەرێمەکەدا جۆرێک لە چارەسەرییەکی مامناوەندی بدۆزێتەوە. لێ خۆ ئەمە چارەسەرییەکی ئاسان نەبوو، "ئاخر لە دوای هەموو شتێک، فرەنسا لە ئەوروپادا هاوپەیمانی بوو، ئینجا بەیەکەوە گونجاندنی بەرژەوەندیی و دەمەقاڵێی و ئەوروپی بە شێوەیەکی بەرفراوان بڕیاردەربوون لەسەر ئەوەی بەشی خۆرهەڵات چی بەسەر بێ و بکەوێتە دەستی قەڵەمڕەویی کامەیان. ئەو پرسیارەی ڕووبەڕووی دەوڵەتمەدارانی ئینگلیز بووەوە، ئاخۆ بە ڕاگرتنی فرەنسا لە ڕۆژهەڵاتی ناوین، پشتیوانییەکەی لە نێو ئەوروپادا لەدەست نادەن، هەروەها ئاخۆ ئەوان دەتوانن بە هێزی هاوشانی دیکە جێگەی فرەنسییەکان پڕ بکەنەوە."[٢٥١] ئەم قەیرانە سەریکێشا بۆ ئەوەی چەقبەستنەکانی ڕەوتی چارەسەرییەکە جێگرەوەیەکی کەم بهێننە پێشەوە کە باندۆرێکی وەهایان بەسەر موسڵەوە نەبوو. بۆیە بۆ بازدان و تێپەڕین لەم تەنگژە دیپلۆماسییەدا، ئەوە بوو لوید جۆرج و کلیمێنسۆ لە دیسێمبەری ١٩١٨دا گەیشتنە یەک و ڕێککەوتنی دووبەدوویان بەست، کە بە هۆیەوە و بە لای کەمییەوە بە فەرمی ویلایەتی موسڵ کەوتە بەردەست.

[٢٥١] هەمان سەرچاوە، ل ١٣٤

ئەنجام: موسڵ لە ڕوانگەوە

بە گوێرەی ڕەفتارەکانی حکومەتی بریتانیا، دیاربوو موسڵ خاڵێکی سەرنجڕاکێشی بەرژەوەندییەکانیان بوو. وەک سەرەڕێگەیەکیش بۆ گەیشتن بە هیندستان، ئیدی کاربەدەستان لە ئەگەری هەر هەڕەشەیەک بۆ سەر هەرێمەکە بەئاگابوون، بەتایبەتیش هەڕەشەکان لە لایەن ڕوسیا و ئاڵمانەوە. پێشهات و ڕەوتی پەرەسەندووی هێڵی ئاسنینی بەغداش نیشاندەرێک بوو بەوەی هێزی بێگانە چۆن لە ڕووی لایەنی سەرەکیی ئابوورییەوە دزە و پێشڕەوی بۆ هەرێمەکە کردووە. گەشەکردنی ئیمپراتۆریەتی ئاڵمانی بریتانیای ناچار کرد شێوە چارەسەرییەک بۆ کێشە و ململانێیکە بگرێتەبەر. ئەوەی لە بەیەکدادان لەگەڵ ئاڵمان پەیدابوو ئەو بابەتە بوو، کە ستراتیژی بریتانیا لە ساڵەکانی دواییدا لە موسڵ بەرجەستە بوو.

جۆری سیاسەتەکەش ئەوە بوو، بریتانیا بە دوای بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیدا دەچوو تا ئەو ڕادەیەی بۆی لوابێ و ئەمەش لە نەبوونی کردەنیازێکی دیپلۆماسیی پێشچاو یان نەبوونی هەڕەشەی ستراتیژدا، چونکە توخمی یەکلاکەرەوەی ڕەوتی دیپلۆماسی بوو لە ئەورووپا. هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی و دابەشکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەنێو هێزە هاوپەیمانەکاندا دیسان

بریتانیای ناچار کرد شـــەڕێکی دیکە لەســـەر ناوچەی دەســـترۆیشـــتووی نەریتییانەی خۆی بکاتەوە. ڕەوشـــی ســەربازیی لە ئەورووپا لە شــتە پێشــنۆرەییەکان بوو، هەر لە پێناو ئەوەشدا بۆ ئەوەی بریتانیا لە جەنگەکەدا سەربکەوێ، دەبووایە هاوکاریی و هاوپەیمانی هەر یەکێک لە فرەنســا و ڕوســـیا بکا. کەواتە لە ١٩١٥دا و کاتێک باڵوێزی ڕوســـی پێشـــنیازی دابەشـــکردنی ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانی کرد، بریتـانیـا پێی قـایـل بوو، هەرچەنـدە ئەم ڕەوتەش دەبووە مایەی ئەوەی هێزی ڕکابەر بێتە نێو هەرێمەکە.

کاربەدەســـتانی بریتانیا بەردەوام لە کۆبوونەوەدا بوون و تـاوتوێی بـابەتی داواکـارییەکـانیـان دەکرد و بەشـــێوەیەک دایانڕشـتەوە لەگەڵ ئەو سـتراتیژییە ڕێک بێتەوە،بەتایبەتیش بەوەی فرەنســـا وا لێبکەن بکەوێتە بەرانبەر ڕوســـیا. ئەم حاڵەتەش لە دانوســـتانەکانی نێوان مارک ســـایکس و هاوتا فرەنســـیەکەی جۆرج پیکۆ ڕەنگی دایەوە. بەوەی ســـایکس ویلایەتی موســـڵی بۆ قەڵەمڕەویی فرەنســـا دانابوو، ئەمەش بەو نیـازە بەڵکو ببێتە نـاوچەیەکی دابڕ لەنێوان خۆیـان و ڕوسـیا، ئاخر ڕوسـیا بووبووە ڕکابەری هەرە سـەرەکییان. هەرچەندە لە ١٩١٦دا زۆر کەس بە ڕێککەوتننامەکەی سایک-پیکۆ دڵخۆش نەبوون، بەوە سەیری دەکرا کە سەرکەوتنێکە پێویستە بۆ ئەورووپا.

هەرچۆنێک بێ تەوژمەکانی جەنگ بەو ئاقارەدا نەڕۆیشت کە بریتانیا نەخشـــەی بۆ دارِشـــتبوو. بەڵێن و ســـۆزی دیکەی خۆجێی دران هەروەک ئەوەی بۆ ســـەرکردەکانی عەرەب و لەنێویشـــیاندا شـــەریف حوســـێن و ئەوەی بۆ ســـەرکردە زایۆنیســـتەکان درا، ئەوەی بە جاڕنامەی بلفۆر ناســـرا. هیچ کامێکیشـیان لەگەڵ ئەو بەڵێن و پەیمانەی لە ڕێککەوتننامەی ســـــایک-پیکۆدا درابوو، نەدەهـاتەوە. لەوەش پتر، دۆخی ڕوســـــیا بوو، ئەو ڕوســـــیایەی بریتانیا لێیدەترســـــا کە ڕکـــابەرێکی نوێی بێ لە قۆنـــاغی دوای جەنگەکە، کەچی ڕووخا و دەســـەڵاتەکەی کەوتە بەردەســـتی شـۆڕشـگێڕانی و ئەوانیش لە ڕێککەوتننامەی ســـــایکس-پیکۆ کشـــــانەوە. بە کۆتاییهاتنی جەنگیش، بریتانیا دەســـــتی بەســـــەر ڕۆژهەڵاتی ناوینی عەرەبدا گرت بە ویلایەتی موســـڵیشـــەوە و دیاربوو هیچ ڕکـابەرێکی بەرچـاویشــــــی لە مەیدانەکە لە بەرانبەردا نەبوو.

کۆتاییهاتنی جەنگ کۆمەڵێ پرســـــی لەگەڵ خۆیدا وروژاند، ئەوانیش ڕەوایەتیی ڕێککەوتنـنـامەی ســـــایکس-پیکۆ، بەڵێنەکـانی بریتـانیـا بۆ حوســـــێنی کوڕی عەلی و ئەوانی دیکەش، بەوەی ئـاخۆ فرەنســـــییەکـان هیچ ڕۆڵێکیـان لە ڕۆژهەڵاتی نـاوینـدا دەبێ؟ ئیـدی پێگەی بریتـانیـا لەوپەڕی هێزی خۆیدا بوو، دەیتوانی بەدوای بەدیهێنانی ســـــەرەداوی بەرژەوەنـدییەکـانیـدا بڕوا. موســـــڵیش بە ســـــنووره

شاخاوییەکەی لە لای باکورییەوە سنووریکی ئاسایشپاریزی دابین دەکرد، **هەروەک چۆن توانستی نەوت و کشتوکاڵیشی هەبوو.** بە دیارنەمانی ڕوسیا لەنێو دیمەنەکەدا، دوو زلهیزەکەی دیکە (بریتانیا و فرەنسا) مەیدانیان بۆ والا بوو تا داوای بەرچاوتر بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا دەبووایە بریتانیا لەگەڵ فرەنسا بگاتە ڕیککەوتنیک و لایەنە پەیوەندیدارەکانی دیکەش وەک زایۆنیست و عەرەب قایل بکا. دوای چەندین مانگ لە گفتوگۆ و دانوستان، سەرەوەزیری بریتانیا و فرەنسا لە دانیشتنیکی دووبەدوودا نەخشەیەکی دیکەی هەریمەکەیان بەگویرەی خواستەکانیان دارشتەوە. ئەمجارەیان موسڵ بەر بریتانیا کەوت.

لە هەریەک لەم قۆناغانەی ڕووداو و پیشهاتەکاندا، بریتانیا بە جۆریک سیاسەتی پەیرەو دەکرد، کە پیشتر لەمیانەی هیڵی ئاسنینی بەغدادا ڕەنگیدابووەوە. موسڵ هەریمیکی گرنگ بوو، بەڵام لوتکەی پیشنۆرەییەکانی بریتانیا نەبوو؛ دەرامەتەکانی موسڵ بەتەواوی بەرجەستە نەبووبوون، هەموو کاتیکیش بریتانیا دەیتوانی ئیمتیازەکەی ئەوێ بەدەست بینێ. هەرچی بەسرا بوو هەمیشە براببووەوە، ئاخر بریتانیا بەر لە نەخشەی دابەشکردنەکە هیرشی بۆ کرد و دەستی بەسەرداگرت بۆ ئەوەی ناوچە هەرە بایەخدارەکەی بپاریزێ. موسڵ زیاتر وەک هەریمیکی

درێژەپێدان بە پاراســـــتنی نـاوچەکە دادەنرا و بەگرانتری لەسەر دەکەوت و مایەی گۆڕینەوەش بوو.

سەرچاوەکان:

کتێبەکان

1- Adelson, Roger, Mark Sykes: Portrait of an Amateur (London, 1975).
2- Antonius, George, The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement (New York, 1946.
3- Andrew, Christopher M. and Forstner, A. S., The Climax of French Imperial Expansion: 1914-1924 (Stanford, 1981).
4- Asquith, H.H., Memoirs and Reflections (London, 1928), vol. 1-2.
5- Atarodi, Habibollah, Great Powers, Oil and the Kurds in Mosul (Southern Kurdistan/Northern Iraq), 1910-1925 (Lanham, 2003).
6- Atiyah, Ghassan, Iraq: 1908-1921, a Social-Political Study (Beirut, 1973).

7- Bashkin, Orit, The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq, (Stanford, 2009).

8- Batatu, Hanna, The old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers (Princeton, 1978).

9- Bell, Lady, The Letters of Gertrude Bell (London, 1930).

10- Bourne, K. and Watt, D.C., Studies in International History (London, 1967).

11- Catherwood, Christopher, Churchill's Folly (New York, 2004).

12- Chapman, M. K., Great Britain and the Baghdad Railway 1888-1914 (Northampton,

1948).

13- Cassar, George, Kitchener Aritect of Victory (London, 1977).

14- Churchill, Winston, The Aftermath (New York, 1929).

15- Cohen, Stuart British Policy in Mesopotamia 1903-1914 (London, 1976).

16- Curzon, G.N., Persia and the Persian Question (New York, 2001).

17- Davis, Paul, Ends and Means: The British Mesopotamian Campaign and Commission ,London, 1994.

18- Dodge, Toby, Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied (New York, 2003).

19 Edmunds, C.J., Kurds, Turks, and Arabs: Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925 (London, 1957).

20- Earle, Edward, Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism (New York, 1923).

21- Fromkin, David, A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East (London, 1989).

22- Fuccaro, Nelida, The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq (London, 1999).

23- George, David Lloyd, Memoirs of the Peace Conference (New Haven, 1939), vol. 1-2.

24- George, David Lloyd, War Memoirs of David Lloyd George (Boston, 1936), vol. 1-5.

25- Guinn, Paul, British Strategy and Politics 1914 to 1918 (Oxford, 1965).

26- Haj, Samira, The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology (New York, 1997).

27- Hourani, Albert, A History of the Arab Peoples (Cambridge, 1991).

28- Hourani, Albert, Minorities in the Arab World (London, 1947).

29- Hurewitz, J. C., Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1912-1956 (Princeton, 1956), vol. 1-2.

30 Hurewitz, J.C., The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record 1915-1945 (London, 1979) vol. 1-2.

31- Ireland, Philip, Iraq: A Study in Political Development (London, 1938).

32- Karsh, Efraim and Karsh, Inari, Empires of the Sand (Cambridge, 1970).

33- Keay, John, Sowing the Winds: The Seeds of Conflict in the Middle East (New York, 2003).

34- Kedourie, Elie, The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies (Chicago, 2004).

35- Kedourie, Elie, England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921)London, 1956(

36- Keduorie, Elie, In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations (London, 1976)

37- Kent, Marian, Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920 (London, 1976).

38- Kent, Marian, Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy, 1900-1940, (London, 1993).

39- Khoury, Dina, State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul 1530-1834, (New York, 1997).

40- Klieman, Aaron, Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921 (Baltimore, 1970).

41- Langley, Kathleen, The Industrialization of Iraq (Cambridge, 1961).

42- Lenczowski, George, Oil and State in the Middle East, (Ithaca, 1960).

43- Leslie, Shane, Mark Sykes: His Life and Letters (New York, 1923).

44- Longrigg, Stephen, Four Centuries of Modern Iraq (Oxford, 1925).

45- Longrigg, Stephen, Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History(London, 1953).

46- Longrigg, Stephen, Oil in the Middle East: Its Discovery and Development (Oxford, 1961).

47- Luke, Harry Charles, Mosul and its Minorities (London, 1925).

48- MacMillan, Margaret, Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War (London, 2001).

49- Majd, Mohammad Gholi, Iraq in World War I: From Ottoman Rule to British Conquest (Lanham, 2006).

50- Marshal, William, Memories of Four Fronts (London, 1929).

51- McDowall, David, A Modern History of the Kurds (London, 1996).

52- Mejcher, H., Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1920 (London, 1976).

53- Meyeer, Karl E. and Brysac, Shareen Blair, King Makers: The Invention of the Modern Middle East (London, 2008)

54- Moberly, F.J., History of the Great War based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914-1918 (London, 1927), vol. 1-4.

55- Monroe, Elizabeth, Britain's Moment in the Middle East 1914-1971 (London, 1981).

56- Nakash, Yitzhak, The Shi'is of Iraq (Princeton, 1994).

57- Neilson, Keith, Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia 1894-1917 (Oxford, 1995).

58- Neilson, Keith, Strategy and Supply: The Anglo-Russian Alliance, 1914-17 (London, 1984).

59- Nevakivi, Jukka, Britain, France and Arab Middle East 1914-1920 (London, 1969).

60- Robinson, R. and Gallagher, J., African and the Victorians: The Official Mind of Imperialism, (London, 1961).

61- Rothwell, V.H., British War Aims and Peace Diplomacy (Oxford, 1971).

62- Shields, Sara, Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells (New York, 2000).

63- Soane, E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise (Boston, 2002).

64- Sluglett, Peter, Britain in Iraq (New York, 2007).

65- Simon, Reeva Spector and Tejirian, Eleanor, The Creation of Iraq 1914-1921 (New York, 2004).

66- Shwadran, Benjamin, The Middle East, Oil and the Great Powers (Jerusalem, 1973).

67- Trip, Charles, A History of Iraq (Cambridge, 2007).

68- Ullman, Richard, Anglo-Soviet Relations, 1917-1921 (Princeton, 1961), vol. 1-2.

69- Willcocks, W., Irrigation of Mesopotamia (New York, 1911).

70- Wilson, Arnold, Loyalties Mesopotamia 1914-1917 (Oxford, 1930).

71- Wilson, Arnold, Mesopotamia 1917-1920: A Clash of Loyalties (London, 1931).

72- Zeine, Zeine, The struggle for Arab Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria (Delmar, 1960).

Zinkin, M. And T., Britain and India: Requiem for Empire (London, 1964).63-

کتێبەکان بە عەرەبی

1- Rahman Idris Saleh Al-Bayatti, Al-Barazinji and British Influence in Iraqi Kurdistan Until 1925 (London, 2005).
2- ‘Ali al-Wardi, Lamahat Ijtima’iyya min Ta’rikh al-‘Iraq al-Hadith (Baghdad, 1974), vol 1-9.

وتارەکان

1- Bonné, Alfred, “The Concessions for the Mosul-Haifa Pipe Line,” Annals of the
2- American Academy of Political and Social Science, 164, Palestine. A Decade of Development (Nov., 1932).
3- Fitzgerald, Edward Peter, “France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918,” The Journal of Modern History, 66, 4 (Dec., 1994).
4- Goldstein, Erik, “British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee, 1918,” Middle Eastern Studies, 23, 4 (Oct., 1987).

5- Jones, G. Gareth, “The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy,” The Historical Journal, 20, 3 (Sep., 1977).
6- Kedourie, Elie, “The End of the Ottoman Empire,” Journal of Contemporary History, 3, 4, 1918-19: From War to Peace (Oct., 1968).
7- Kedourie, Elie, “Britain, France, and the Last Phase of the Eastern Question,” Proceedings of the Academy of Political Science, 29, 3, Soviet-American Rivalry in the Middle East (Mar., 1969).
8- Khadduri, Majid, “The Alexandretta Dispute,” The American Journal of International Law, 39, 3 (Jul., 1945).
9- Khoury, Dina and Kennedy, Dane, "Comparing Empires: The Ottoman Domains and the British Raj in the Long Nineteenth Century," Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 27, no. 2 (2007).
10- Klieman, Aaron S., “Britain’s War Aims in the Middle East in 1915,” Journal of Contemporary History, 3, 3, The Middle East (Jul., 1968).
11- Millman, Brock, “A Counsel of Despair: British Strategy and War Aims, 1917-18,” Journal of Contemporary History, 36, 2 (Apr., 2001).
12- Rothwell, V. H., “Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918,” The Historical Journal, 13, 2 (Jun., 1970).
13- Shields, Sara, “Sheep, Nomads and Merchants in Nineteenth-Century Mosul: Creating

Transformations in Ottoman Society," Journal of Social History, 25, 4, (Summer 1992).

بەڵگەنامەکان

1- Bell, Gertrude, Review of the Civil Administration, 1914-1920, Cmd. 1061, 1920.
2- Rush, Alan de Lacy and Priestland, Jane, Records of Iraq 1914-1966 (Slough, 2001), vol. 1-15.
3- Woodward, E.L. and Butler, Rohan, Documents on British Foreign Policy (London, 1952) series 1, vol. 4.
4- Bourne, K. and Watt, D. C., British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (Fredrick, 1985).

پاشکۆکان

یەکەم: چواردە خاڵەکەی سەرۆک ویدرۆ ویلسن

بەراییەک لە وەرگێڕەوە:

ئاشکرایە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەک پێویست و وەک ئیمپراتۆرەکانی دیکە نەچووبووە نێو جەنگی یەکەمی جیهان، هەر بۆیە لە کۆتایی جەنگەکەدا، وەک بریتانیا و فرەنسا دەستکەوتی دوای جەنگەکەی نەڕنییەوە. دەشگوترێ تا دوای جەنگیش وڵاتە یەکگرتوەکان نەبووبووە ئەو زلهێزەی سەردەمی جەنگی دووەم، خۆ ئەو قسەیەش هەر هەیە کە ئەو جەنگە و لێکەوتەکانی بوونە مایەی بچووکبوونەوەی هێزی زلهێزەکانی جیهان لە نێویشیاندا بریتانیای مەزن، ئەوەی دەگوترا هەرگیز خۆری لێ ئاوانابێ.

هەرچۆنێک بێ، لەگەڵ کۆتاییهاتنی جەنگی یەکەمدا هەرچەندە وڵاتە یەکگرتووەکان کاریگەرییانە بەشداری تێدا نەکردبوو، لەوانەشە پێگەی جوگرافی و هێز و بەرژەوەندییەکانی وای لێکردبێ، کەچی کۆتاییهاتنی جەنگ و دادۆشانی دەوڵەتە براوەکانی بە دەرفەت زانی، بەتایبەتیش دوای کشانەوەی ڕوسیای پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە ڕێککەوتننامە دووقۆڵی و سێ قۆڵییە ژێربەژێرەکانی، نەخاسمە ڕێککەوتننامەی سایکس پیکۆ لەگەڵ هەریەک لە بریتانیا و فەرەنسا، بەڵکو بە بەهێزی خۆی نیشان بدا و لە

پێگەیەکی وەهادا بێ هێزی بازووی خۆی نمایش بکا و خۆی بۆ قۆناغی داهاتوو بە شـــێوەیەکی دیکە بێتە پێشـــەوە. بە جۆرێک زیاتر لە نەتەوە بندەســـت و دۆڕا و بچووکەکان بچێتەپێش و ببێتە دەمڕاستیان.

ئەوە بوو تۆماس ویدرۆ ویلسن (١٨٥٦-١٩٢٤٩) لە هەژدەی کانوونی دووەمی ١٩١٨دا لەبەردەم کۆنگرێســـی ئەمریکادا دوانێکی دا، دوانەکە بووە بوویەرێکی مێژوویی، دوانەکە لە پێشبەندێک و چواردە خاڵ و پاشبەند پێکهاتوە، لە مێژووی سـیاسـیدا بە دوانی چواردەخاڵەکەی ویدرۆ ویلسـن، یان بە چواردە بنەماکەی ویلسن ناوی دەرکرد.

ئەوەی ڕاســـتی بێ، ئەم وتارە یان ئەم دوانەی ســـەرۆکی ئەمریکا لە ســـیاســـەت و قانونی نێودەوڵەتی دوای جەنگدا پێگەیەکی قانونییانەی زۆر بەرزی بۆ خۆی کردەوە، چونکە ڕاشـکاوانە لە چارەنووسـی ئەو نەتەوە بندەسـتانە دوا کە پێشـــتر لەبن قەڵەمڕەویی دەوڵەتی عوســـمانیدا بوون، یان هەرهیچ نەبێ وەک بەڵگەنامەیەکی قانونی مێژوویی لەبارەی جەختکردنەوە و ناســـاندنی بنەمای خۆســـەری یان مافی خۆبڕیاردانی چارەنووس چووە نێو تۆمارگەی مێژوو.

ئەوەی لەبارەی خۆبڕیاردانی مافی چارەنووس لە مێژووی ســـیاســـیدا جێگەی تێبینی و مایەی تێڕامان بێ، بەدەر لە

لایەنە فەلسەفییەکەی، کە خۆی لە شیکردنەوەی فەلسەفی سیاسییانەی بیرمەندەکانی فەرەنسا و دەرچەی شۆڕشە مەزنەکەی فەرەنساوە دەبینێتەوە، کەچی لە لایەنی بانگەوازی سیاسییانە و کردەییەوە زیاتر مۆری ئەمریکایی بەنێو چاوانەوەیە. وێڕای ڕەوایەتی بە بنەماگرتنی ئەو مافە لە سەربەخۆیی ئەمریکا لە ١٧٧٦دا دەبینین لە سەلماندن و بانگەوازکردن بۆ مافی بڕیاردانی چارەنووس. پەنجەی شایەتمان بۆ دوو سەرۆکی ئەمریکا ڕادەهێشترێ.

مافی خۆبڕیاردانی چارەنووس وەک بنەمایەک بۆ دوانەکەی جێمس مۆنرۆ (١٨١٧-١٨٢٥)ی پێنجەمین سەرۆکی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەگەڕێتەوە، ئەو دوانەی لە لاپەڕەکانی مێژووی سیاسی و قانونیدا بە ڕێبازی مۆنرۆ ناسراوە، ئەو بنەمایانەی لە ڕێبازەکەیدا هاتبوون لە ١٨٢٣دا سەرەداوەکەی دەرکەوتبوون، کەچی بە تەواوی تا ساڵی ١٨٥٠ پەردەی لەسەر لانەدرا. ئەوەی بە ڕێبازی مۆنرۆ ناسرا، لەسەروبەندی ڕزگاربوونی کۆلۆنەکانی ئەمریکادا بوو لە دەستی کۆلۆنیالی ئیسپانی، بۆ ئەوەش بوو ڕێ لە دەوڵەتە ئەوروپییەکان بگرێ تا دەست نەخەنە نێو کاروباری ولاتە سەربەخۆکان و ئیدی بڕیاری خۆیان بەدەستی خۆیان بێ. هەر ئەم ناوەڕۆکەش وایکرد پایتەختی دەوڵەتی مەنرۆڤیا لە ڕۆژئاوای کیشوەری ئەفریقیا بەناوی مۆنرۆ بکرێ و ببێتە مەنرۆڤیا.

هی دووەم جاریش لە ســـەروبەندی کۆتاییهاتنی جەنگی یەکەمی جیهان و دوانە بەناوبانگەکەی ویدرۆ ویلسن بوو.

ئەوەی ڕاســـتی بێ، ئەم دوو دوانانە، چ ڕێبازی مۆنرۆ و چ چواردە خاڵەکەی ویلســـن بوونە بنەمایەکی قانونی، بوونە بەڵگەیەکی حـــاشـــاهەڵنەگری نێودەوڵەتی بۆ ڕەوایەتیی داخوازیی نەتەوە بندەســـتەکان و دەســـتگرتنیان بە بنەمای مافی خۆبڕیاردانی چارەنووس.

کاتێکیش وڵاتە براوەکانی جەنگی یەکەم کەوتنە مشـــتومڕ لەسەر دابەشکردنی میراتی دەوڵەتی عوسمانی، ئەوسا ئەو بنەمایانەی ویلســـن بە زەقی و بە گوڕ هاتنە پێشـــەوە. بۆیە کاتێک باسی سـەربەخۆبوونی دەوڵەتەکانی ئەوکات دەکرێ، کاتی باسی ڕەوایەتیی سەربەخۆبوونی نەتەوە بندەستەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەکرێ، ڕاشکاوانە پەنجە بۆ خاڵی دوازدەهەمینی وتارەکەی ویلسن ڕادەهێشترێ، کە تەرخانە بۆ پـاشـــمـاوەی لەبـاریەکهەڵوەشـــاوەی ئیمپراتۆرییەتی عوســـمانی، بەوەی بەشـــە تورکەکەی ســـەروەریی خۆی بۆ بپارێزێ و باقی نەتەوەکانی دیکەش مافی خۆبەڕێوەبردنیان پێبدرێ و ئاوی دەردەنیلیش بۆ کەشـــتیرانیی نێودەوڵەتی کراوە بێ. دیارە ئەو دابەشـــکردنە و خەتخەتدانی خاکی ڕۆژهەڵاتی ناوین دوای جەنگ لەســـەر دەســـت و بەپێی بەرژەوەندیی هەریەک بریتانیا و فەرەنســـا هاتەئارا، لە

کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس و ڕێککەوتننامەکانی سان ڕیمۆ و سیڤەر و لە هەمووشیان کردەییتر ڕێککەوتننامە شوومەکەی سایکس پیکۆ، ئەوەبوو وڵاتانی بەلکان بە شێوەیەک لە شێوەکان لە چنگی تورک ڕزگاریان بوو، بە مافی خۆسەریی گەیشتن، هەروەها عەرەبیش چەندین دەوڵەتیان بۆ دامەزرا، کەچی نەتەوە بندەستەکانی دیکەی دەوڵەتی عوسمانی، لەپێش هەمووشیانەوە کورد، هەروەک پێشتر بە بندەستی مایەوە، ئەمجارەیان دابەش بووە سەر دوو دەوڵەتی عەرەبی لە سوریا و عێراق و پارچە هەرە گەورەکەشی دوای سەرکەوتنەکانی مستەفا کەمال لە ڕێی ڕێککەوتننامەی شوومی لۆزانەوە هەر بە بندەستی تورک مایەوە. ئەوەی ڕاگوزەریانەش سەرنجی بەندەکانی ڕێککەوتننامەی لۆزان و ئەو چواردەخاڵەی ویلسن، نەخاسمە خاڵی دوازدەمینی بکا، دەبینێت پێشێلکارییەکی زەقوزۆپی تێدایە. ئەمەش سەلمێنەری بنەمایەکی دیکەی عورفی هێز و ئەمری واقیعی نیوەی دووەمی سەدەی رابردوو بوو، بەوەی کاتی شەڕ هەڵدەگیرسێ و تۆپ دەتەقێنرێ و دیکتاتۆر خۆی دەسەپێنێ، ئەوا بنەما مافخوازەکانی قانونی نێودەوڵەتی هەڵدەپەسێردرێن!

لێرەدا بۆیە ئەم چواردەخاڵەمان کردە پاشکۆی ئەم کتێبە، چونکە هەم لەبەندەکانی سەرەتای کتێبەکە ئاماژەی جەوهەریی پێداوە، هەم گرنگیشە بۆ زیاتر تێگەیشتن لە ڕۆڵی دەوڵەتە زلهێزەکانی بریتانیا و فەرەنسا و بێهێزمانەوەی ئەمریکا لە گەمەی دابەشکردنی دەستکەوتەکانی دوای جەنگ.

o

دەقی دوانەکە: ٨ی کانوونی دووەمی١٩١٨

جوامێرانی کۆنگرێس:

جاریکی دیکە هەروەک پێشتریش دووبارە کراوەتەوە، وتەبێژانی ئیمپراتۆریەتەکانی ناوەندی، ئامادەیان بە حەزی خۆیان بۆ تاوتویکردنی جەنگ و بنەمای ڕێتێچووی ئاشتیی گشتی داوە. دانوساندکاران لە برێست –لیڤستۆک لە نێوان نوێنەرانی ڕوسی و نوێنەرانی هێزەکانی ناوەندی لە پێشوەچوون دان سەبارەت بە ڕاکێشانی سەرنجی هەموو لایەکی پەیوەندیدار بە جەنگ بۆ ئەوەی بانگبکرێ بۆ ئامانجی دڵنیابوون بە ئەگەری ئەوەی ئەو دانوسانانە بەرفراوانتر بکرێ تا لەبارەی هەلومەرجی ئاشتی و چارەسەری ببێتە کۆنفرانسێکی گشتی.

نوێنەرانی ڕوسیا وەنەبێ هەر لێدوانێکی تەواوعەیاریان سەبارەت بە بنەماکان پێشکەشنەکردبێ، کە دەکرێ ئاشتی لەخۆبگرێ، بەڵکو بەرنامەیەکی یەکلاکەرەوەشیان بۆ کردەنیازی کۆنکرێتانەی ئەم بنەمایانە داڕشتووە. نوێنەرانی هێزەکانی ناوەندیش بە نۆرەی خۆیان سەرەداوی چارەسەریان خستووەتەڕوو، هەرچەندە یەکلابوونەوەی کەمتریشی تێدابیت، بەڵام دیارە بۆ لێکدانەوەی لیبرالییانە وروژێنەرە تا ئەو بەرنامەیەی بە هەلومەرجی پراکتیکییان،

کە بۆیان زیادکردووە، جێبەجێبکرێ. ئەم بەرنامەیەش هیچ سازشێکی نە بۆ سەروەریی ڕوسیا و نە بۆ ئەو خەڵکانەی چارەنووسیان کەوتۆتە بەردەستیان تێدایە، بەڵام بە گوێرەی وتەی هێزەکانی ناوەند، واتای ئەوە دەگەیەنێ، لە هەر بستە زەوییەک –هەموو پارێزگا ، هەموو شارێک و هەموو پنتێک تێیدا پێشڕەوییان کردبێ- کە پێیان لەسەر ناوە و داگیریان کردووە وەک ئەوەی بەشێکی زیادیان بۆ خستبێتە سەر خاکی هێزەکانیان، بمێننەوە.

خەملاندنێکی ئاوەزمەندانەیە کە بنەما گشتییەکانی چارەسەرکردن، ئەوەی بۆ یەکەم جار و لە بنەڕەتییەوە پەیوەست بوو بە دەوڵەتمەدارە لیبرالەکانی ئاڵمان و نەمسا، ئەو پیاوانەی سەرەتا هەستیان بە هێزی بیر و ئامانجی گەلەکانیان کرد، لە کاتێکدا مەرجە کۆنکرێتییەکانی چارەسەری هەنووکەیی لەو سەرکردە سەربازیانەوە هات، ئەوانەی هیچ بیرۆکەیان نەبوو تەنیا پاراستنی ئەوە نەبێ، کە دەستیان کەوتووە. دانوساندنەکانیش پچڕان. نوێنەرانی ڕووسیا ڕاستگۆ و پەرۆش بوون. ئەوان ئەو پێشنیازانەی داگیرکاری و باڵکێشبوونیان پێ هەرس نەکرا.

هەموو پێشهاتەکە پڕ لە ئاماژەی واتادارە. هەروەها پڕ لە حەیرانبوونیشە. تۆ بڵێی نوێنەرانی ڕوس لەگەڵ کێدا ڕێکبکەون؟ نوێنەرانی هێزەکانی ناوەند قسە بۆ کێ بکەن؟

ئایا ئەوان قســـه بۆ زۆرینەی نوێنەرایتییه پەرلەمانەکانیان دەکەن یــاخود بۆ کەمینەی حیزبەکــان، کەوا کەمینەی ســـەربازی و ئیمپریالیســـتیانه بەجۆرێک بەســـەر تەواوی ســـیاســـەتیاندا باڵکێشـــه و جڵەوی کاروباری تورکیا و دەوڵەتەکانی بالکانیان لەبەردەســـته، بەوەی کە هەســـت بەو پابەندییەی هاوکاریان له جەنگدا دەکەن؟

نوێنەرانی ڕوس زۆر ڕەوایـانه و زۆر هۆشـــمەندانه و به گیانی دیموکراســـیی نوێوه جەختیان لەســـەر ئەوه کردەوه، که ئەو کۆنفرانســـانەی لەگەڵ دەوڵەتمەدارانی تورکی و تێوتۆنیک/ ئاڵماندا گیراوه، دەبووایه کۆنفرانســـی کراوه بان، نەوەک له پشـــت دەرگا داخراوەکان بوونـایه و هەروەک دەشخوازرا هەموو دونیاش ئاگایان لێبووایه. کەواته تۆ بڵێی گوێ له کێ گیرابێ؟ گوێ لەو کەسانه گیرابێ که به گیان و نیازی چارەسەری ڕایشتاخی ئاڵمانی له نۆی تەمووزی ئەو دواییه گیرابێ، گوێ له گیانی نیازی سەرکردە لیبراله حیزبه ئاڵمانەکان گیرابێ، یان ئەوانەی بەرگری و دارِســـانه ئەو گیـان و نیـازه و ســـوور بوون لەســـەر داگیرکـاری و چەوســـاندنەوه؟ یـان له ڕاســـتیدا به شـــێوەیەکی چارەسەرنەکراوی و به کراوەیی و دژبەرییەکی کەساسانه گوێمان له هەردووکیان دەگرین؟ ئەمانه پرسی زۆر جدی و ئاوسن. ئاشتیی جیهانیش بەنده به وەڵامی ئەم پرسانه.

لێ دەرەنجامی ئەو گفتوگۆیەی دژەکان لە بریست - لیتۆڤیسک هەرچییەک بێ، ئەو ئاڵۆزی و پشێویەی ڕاوێژکاری و ئامانجی ئاخێوەران بە زمانی ئیمپراتۆریەتە ناوەندەکان هەرچییەک بێ، ئەوان دیسان هەوڵیانداوە جیهان بە ئامانجەکانیان لە جەنگەکەدا ئاشنا بکەن و دیسان دارڕسانەوە میملەکانیان تا بڵێن کەوا ئامانجیان چییە و چارەسەریان بۆ کێشەکان، کە بەلای ئەوان ڕەوا و گونجاوە. هیچ هۆکارێکیش لە ئارادا نییە کە بۆچی ئەو دارڕسانە وەلام نەدرێتەوە، وەلامدانەوەیەک بەوپەڕی ڕاوشکاوییەوە. ئێمەش چاوەڕێی ئەوەمان نەکرد. نەوەک جارێک بەڵکو لەهەر کات و دەرفەتێکدا بە پێناسەی و ئاشکراوڕوون و لێبڕاوانەوە و بە دەستەواژەی تەواو ماناوە مەرج و دۆخی چارەسەری پێویستمان خستووەتە ڕوو. لە دوا هەفتەی ڕابردوو لەگەڵ مستەر لوید جۆرجدا بەوپەڕی سەرسامی ڕاشکاویی و بە سەرسامبوون بە گیانی گەل و حکومەتی بریتانیای مەزنەوە قسەمان کرد.

خۆی هیچ ئاڵۆزی و پشێویەک لە نێو ڕاوێژی نەیارانی ناوەندی هێزە زلهێزەکاندا نییە، هەروەها هیچ نادڵنیایی لە بنەماکانیشدا نییە، ناڕوونی لە وردەکانیشدا هەر نییە. تاکە نهێنی ڕاوێژ، تاکە کورتهێنی لە ڕاشکاوی نەترس، تاکە شکست لە ناڕوونی پێناسە بۆ ئامانجەکانی جەنگ دەکەوێتە سەر شانی ئاڵمان و هاوپەیمانەکانی. پرسی مەرگ و ژین

بەندە بەو پێناســـــانەوە. هیچ دەوڵەتمەدارێـک کە بەلای کەمییەوە هەسـتی بەرپرسـیاریێتی هەبێ، ڕێگە بە خۆی نادا بە هیچ شێوەیەک هیچ هەنگاوێکی دیکە لەگەڵ ئەو تراژیدیایە بڕوا و ئەو خوێنڕێژی و دادۆشـینەی گەنجینە بەردەوام بێ مەگەر تـا ئەوسـەری بڕوابوون پێی وابێ ئەم قوربـانییە کوشـندانە بەشـێکن لە ژیانی کۆمەڵگە خۆی و خەڵکەکەش، ئەوانەی بەناویانەوە دەدوێ لەو بڕوایەدان کە ئەوەی ئەو دەیکا ڕاستە و شتێکی حەتمیشە.

لەوەش زیاتر، دەنگێک بۆ پێناسەکردنی بنەما و مەبەستەکان هەیە، بەلای مـنەوە ئەو دەنـگە زیـاتـر هەژێـنەرە و قەنـاعەتپێکەرە لەهەر دەنـگ و ژاوەژاوێکی دیکە، کە ئەو جیهانە پڕ لە ئاژاوە کردووە. ئەمەش دەنگی گەلی ڕووسـە. ئەوان ماندوو و شــەکەت و خەریکە دادەهێزرێن، پێدەچێ لەبەردەم هێزە شوومەکەی ئاڵمان وابن، کە تا ئێستا بە هیچ سـۆز و بەزەییەک نەناسـراوە. ئەم هێزەیان، پێدەچێ لەبارێەک هەڵوەشـابێ. کەچی هێشـتا گیانەکەیان دەسـتەمۆ نەکراوە. ئەوان نە لەبن بنەمـا و نە لەبن کردەیەکـدا دەچەمێنەوە. تێگەیشـتنی ئەوان لەوەی چ شـتێک هەقە، ئەوەی بۆ مرۆڤایەتی ئەوان گونجاو و شـیاوە تا پێی قایل بن، زۆر بە ڕوونی دەربڕاوە، نوارینی بەرفراوانی ئەوان و بەخشـندەی ڕوحانیەتیان و هاوئاوازی مرۆڤایەتیی جیهانی دەبێ دابڕسـێنە سـەرسامی هەموو دۆسـتێکی مرۆڤایەتی؛

ئەوانیش ڕەتیان کردەوە بەوەی بەها باڵاکانیان بگونجێن یاخود واز لە خەڵکانی دیکە بهێنن، کە بە هۆیەوە خۆیان سەلامەت دەبن.

ئەوان بانگیان کردین تا ئەوەی لە نیازیاندا هەیە پێمان ڕابگەیەنن، ئیدی بە هەر شێوەیەک بێ، ئەوا ئامانج و گیانی دنەدەری ئێمە لەگەڵ هی ئەوان جیاوازە. بڕواشم وایە گەلی وڵاتە یەککگرتووەکان دەیانەوێ وەڵامێکم هەبێ، وەڵامێک بەوپەڕی ڕوونی و ڕاشکاوی بێ. هەرچۆنێک بێ، سەرۆکە هەنووکەییەکانی ئەوان بڕوا بکەن یان نەیکەن، ئەوا خواستی ناخی دڵمان و هیوای ئەوەی کە دەبێ دەروویەک بکرێتەوە بەشێوەیەک، بەڵکو ئێمە دەرفەتی ئەوەمان هەبێ یارمەتی ڕووسەکان بدەین بگەنە ئەوپەڕی هیوا بۆ ئازادی و ئاشتییەکی سیستماتیک.

هەر دەبێ ئارەزوو و ئامانجی ئێمە ئەوەبێ، کە پێواژۆی ئاشتی هەر لە دەستپێکییەوە، دەبێ بە ڕەهاییەوە کراوە بێ و دەبێ لە ئێستاش بە دواوە پەیوەندیدار بێ و ڕێگە نەدا هیچ بەدحاڵیبوونێک بهێنێتە کایەوە. ڕۆژی داگیرکاریی و کەڵەگایی بەسەرچوو؛ هەروەها ڕۆژی پەیمانە نهێنییەکانیش چووە نێو بەرژەوەندی چەند حکومەتێکی تایبەت و پێدەچێ لە هەندێ حاڵەتدا بۆ شێواندنی ئاشتی جیهان بێ. ئەمەش ڕاستییەکی شادمانییە، ئاخر ئێستا بە ڕوانینی هەموو

کەسێکی گشتیی ڕوون و ئاشکرایە، ئەوەی هزرەکانی چیدی بە سەردەمێک نەبەستراوەتەوە، کە مردووە و بەسەرچووە، ئەمەش ئەو توانستە دەهێنێتەپێشەوە، کە هەر نەتەوەیەک ئامانجەکانی لەگەڵ چەسپاندنی دادپەروەری و ئاشتی بۆ جیهان تێکبکاتەوە، ئەوا لەبەرچاوبگیرێ و دانیپێدابنرێ.

ئێمە بۆیە چووینە نێو ئەم جەنگە، چونکە ماف پێشێلکرا و بە شێوەیەک ئێمەشی گرتەوە و ژیانی خەڵکی ئێمەی هەراسان و ئەستەم کردبوو، هەر دەبوایە دۆخەکە چاکبکرێتەوە و جیهان جارێکی دیکە لە دژی پێشێلکاریدا ئاسایی بکرێتەوە. بۆیە ئەوەی ئێمە لەو جەنگە داخوازمانە، هیچ شتێکی تایبەت بۆ خۆمان نییە. بۆ ئەوەیە جیهان وا بگونجێدرێتەوە کە بە ئاسایشی تێدا بژین، بەتایبەتیش بۆ هەموو نەتەوەیەک هەروەک نەتەوەکەی خۆمان بێ، بە جۆرێک نەتەوەکە ژیانی خۆی هەبێ و خۆی بڕیار لەسەر دامودەزگاکانی خۆی بدا، ئاسایشی دادپەروەریی و ئاشتی ئاسایش بەرقەرار بێ هاموشۆی لەگەڵ گەلانی جیهان هەبێ و دژی هەر بەدهێزی و دەستدرێژییە خۆپەرستانە بێ. هەموو نەتەوەکانی جیهان بە کردەوە لەم بەرژەوەندیەدا هاوبەشن، بە دەوری خۆشمان زۆر ڕوون و ئاشکرایە کەوا تا دادپەروەریی بۆ ئەوانی دیکە نەیەتە کایە ئەوا بۆ ئێمەش مەیسەر نابێ. هەر بۆیە بەرنامەی ئاشتی جیهان، بەرنامەی

ئێمەیە، هەروەها ئەم بەرنامەیە تاکە بەرنامەی مومکینە، هەر بۆیە ئێمە ئەوەی خوارەوە دەبینین:

١- پەیماننامەی ئاشتی کراوە، بە ڕاشکاویی بێنەبەردەست، دوای ئەوە نابێ هیچ لێکتێگەیشتنێکی نێودەوڵەتی تایبەت بە هیچ جۆرێکیان سازبکرێ، بەڵام هەمیشە دەبێ ڕێگای دیپلۆماسی ڕاشکاوانە و لەبەرچاوی گشتیدا بێ.

٢- ئازادییەکی هاتوچۆی ڕەها بۆ ڕێگەی دەریا، ئەوانەی لە دەرەوەی بازنەی ئاوی پاوانی نێوخۆ دان، ئەم حاڵەتەش چ لەکاتی جەنگ یان ئاشتی دەبێ وەک یەک بێ، مەگەر تەواوی دەریا یان بەشێکی بە ڕێکارێکی جێبەجێکاری پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی داخرابێ.

٣- تا بکرێ هەموو ئاستەنگێکی ئابووری هەڵبگیرێ و هاوشانی بەرابەری لە هەلومەرجی بازرگانی لەنێو هەموو دەوڵەتان دابمەزرێ، ئەوانەی بە دوای ئاشتیدا دەگەڕێن و هاوکاری لەنێوانی خۆیاندا دەکەن بۆ پارێزگارکردن لێی.

٤- دەستەبەری دروست و بەجێ بدرێ بۆ ئەوەی پڕچەککردنی نیشتمانی بۆ ئاستی هەرە نزمی خۆی دابەزێ، کە لەگەڵ ئاسایشپارێزی نێوخۆییدا بێتەوە.

٥- گونجاندنێکی تەواوی ئازادانە و ڕاشـــکاوانە بۆ هەموو داخوازییەکی کۆلۆنیالیانە، ئەمەش لەســـەر بنەمای پابەندبوونێکی شـێلگیرانە بەو سـەرەتایەی، کە بڕیاردەرە لە هەموو ئەو جۆرە پرســـانەی تایبەتمەند بە ســـەروەریی بەرژەوەندییەکانی خەڵکەکەوە هەیە، کە پێویســـتە بە هەمان قورســـایی داواکاریی حکومەتەکانەوە هەبێ کە بڕیاردەری هەمان ناونیشانی حوکمڕانین.

٦- بەجێهێشـــتنی هەموو هەرێمی ڕوســـی و چارەســـەری هەموو پرســـەکانی پەیوەندی بە ڕوســـیاوە هەیە دەبێ بە شـێوەیەکی ئاسـایشـپارێزانە وەها بێ، کە ئەوپەڕی ئازادی هـاوکـاری نەتەوەکـانی[٢٥٢] دیکەی جیهـان بۆ بەدەســـتهێنـانی دەرفەتی بێ لەمپەر و ئاستەنگەکەی بڕیاردانی سـەربەخۆی خۆیان لە بەرەوپێشـبردنی پرسـی سـیاسـی و سـیاسـەتی نەتەوەییان هەروەها دامودەزگاکانی خۆیانەوە پێشـــوازی ڕاستگۆییانەی لە نێو نەتەوە سەربەخۆکان لێبکرێ؛ بەڵکو لە پێشـوازیش هەورازتر، پشـتگیرییان بە هەموو جۆرێک بکرێ لەو بوارانەی پێویســـتیان پێیەتی و خۆیان داخوازیانە. ئەو ڕەفتـارەی لەو چەنـد مـانگەی داهـاتوو لە لایەن وڵاتە دەستەخوشـکەکان بۆ ڕوسـیا دەکرێ، دەکرێ ببێتە سـەنگی مەحەک بـۆ نـیـازپـاکـی خـۆی، بـۆ لـێـتـێـگـیـەشـــتـن لە

[٢٥٢] لێرەدا وشـەی نەتەوە بەواتا کۆمەڵناسـییەکەی بەکارنەهاتووە، بەڵکو بەواتا سیاسییەکەی واتە دەوڵەت نەتەوە هاتووە. وەرگێڕ

پێداویستییەکانی کە لە بەرژەوەندییەکانی جیای دەکاتەوە، هەروەها بۆ هەماهەنگیی زیرەکانە و خۆنەویستانەی خۆیان.

٧- سەبارەت بە بەلژیک، ئەوا هەموو جیهان کۆکە لەسەر ئەوەی دەبێ چۆڵبکرێ و نۆژەنبکرێتەوە بێ ئەوەی هیچ هەوڵێک بۆ سنووردارکردنی سەروەری بدرێ، ئەوەی لە هەبوونیدا هاوبەشە لەگەڵ باقی نەتەوە ئازادەکانی دیکەدا. هیچ تاکە کردەیەکی دیکە خزمەت ناکاو متمانەی لە نێو نەتەوەکان بە قانون بۆ ناگەڕێنێتەوە بەوەی، کە خۆیان بڕیاردەری حوکمڕانی خۆیان نەبن لە پەیوەندییەکانییان لەگەڵ دەوڵەتەکانی دیکەدا. بەبێ ئەو کردە شیفابەخشە ئەوا بونیاد و ڕەوایەتیی سەرلەبەری قانونی دەوڵەتی بۆ هەتا هەتایە بنکۆڵ دەبێ.

٨- هەموو خاکی فەرەنسا دەبێ ئازاد بکرێ و بەشی داگیرکراوەکانی بدرێنەوە و ئەو هەڵەیەی پرۆسیا لە ١٨٧١دا دەرهەقی فەرەنسای لەبارەی ئەلزاس-لۆرین کردووە، ڕاستبکرێتەوە، کە بە هۆیەوە ئاشتی جیهانی بۆ ماوەی نزیکەی پەنجا ساڵ شڵۆق کرد، ئیدی بۆ ئەوەی جارێکی دیکە ئاشتی بگەڕێتەوە و بەرژەوەندی هەموو لایەک بپارێزرێ دەبێ هەڵەکە ڕاستبکرێتەوە.

٩- دەبێ سنوورەکانی ئیتالیا، ئەوانەی بە هۆیەوە گیرۆدە بوون، بە گوێرەی ناسینەوەی هێڵی نەتەوایەتی هەموار بکرێنەوە.

١٠- گەلانی نەمسا-هەنگاریا، حەزمان لێیە پێگەی ئەوان لە نێو دەوڵەتاندا سەلامەت و پارێزراو بێ، پێویستیشە دەرفەتی ئازادانەیان بۆ بەرەوپێشبردنی ئۆتۆنۆمییان پێبدرێ.

١١- ڕۆمانیا، سێربیا و مۆتنیمێنگرۆ دەبێ چۆڵ بکرێ؛ خاکی داگیرکراو بگەڕێندرێتەوە؛ پێویستە ڕێگەی دەریای سێربیا ئازاد و ئاسایشی بۆ دابین بکرێ؛ هەروەها پەیوەندی ئەو چەند وڵاتانەی بەلکان بە یەکەوە بە ڕاوێژی دۆستایەتی بێ، کە بنەمای هێڵی مێژووی لایەندارێتی نیشتمانییان دیاریدەکا؛ هەروەها سەربەخۆیی باری ئابووری و سیاسیی و لەیەکدانەبڕاوی سەروەریی نێودەوڵەتی ئەو چەند دەوڵەتەی بەلکان بۆ دەستەبەر ببێ.

١٢- دەبێ سەروەری ئەو بەشە تورکەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مسۆگەر بکرێ، بەڵام دەبێ ئەو نەتەوانەی ئێستا لەبن جڵەوی دەسەڵاتی تورکدان دڵنیابکرێنەوە و بەبێ دوودڵیش ئاسایشی ژیانیان بۆ دابینبکرێ و بەبێ هیچ لەمپەرێکیش دەرفەتی بەرەوپێشبردنی ئۆتۆنۆمییان پێبدرێ،

دەردەنیلیش دەبێ بە بەردەوامی بۆ هـاتوچۆی گشـــتی و بـازرگـانی هەموو دەوڵەتـان لەژێر ســـایەی نێودەوڵەتیـدا دەستەبەر بێ.

١٣- پێویستە دەوڵەتی سەربەخۆی پۆلۆنی دابمەزرێ دەشبێ ئەو خاکە دانەبڕاوەی بگرێتەوە، کە بەبێ کێشە گەلی پۆلۆنی ئاکنجییەتی، هەروەها دەشبێ ڕێگەی ئازادانەی بۆ گەیشتنە ســـەر دەریا مســـۆگەر بکری بە شـــێوەیەکیش بێ کەوا ســەربەخۆیی سـیاسـی و ئابووریی و یەکانگیریی خاکەکەی لە لایەن ڕێککەوتننامەی نیودەوڵەتی بۆ مسۆگەر بکرێ.

١٤- پێویســـتە هـاوئاهەنگییەکی گشـــتیی لە دەوڵەتـان لە پەیماننامەیەکی دەســـنیشـــانکراو بۆ مەبەســـتی بەدیهێنانی دەستەبەری دوولایەنەی سیاسەتی سەربەخۆی یەکانگییری هەرێم وەک یەکی دەوڵەتە گەورە و بچووکەکان.

هەرچی پەیوەنـدی بە ڕاســـتکردنەوەی ئەو نـاڕاســـتییە چارەنووســـــازییانە و دەربڕینی نیازپاکییەوە هەیە، ئێمە خۆمان بە بەشداریێکی دڵسۆزانەی هەموو حکومەت و گەلان دەزانین، ئەوانەی پەیوەنـدییەکی هـاوبەشـــیـان لە دژی ئیمپریـالیســـتـاندا هەیە. ئێمە نـاکرێ لە بەرژەوەندییەکان جیـابکرێینەوە یـاخود لە ئـامـانجەکـان دابـبڕێین. ئێمە تـا کـۆتـایـیەکەی بەیەکەوەیـن. بـۆ ئەو جـۆرە تەداروکە و

پەیوەســـتییانە ئێمە ئـامـادەی ململانێین تـا ئەو کـاتەی ئامانجەکە بەدی دێ؛ بەڵام ئەمەشـــیان تەنیا بۆ ئەمەیە کە ئێمە دەمانەوێ حەق ســـەرکەوێ و ئاشـــتییەکی ڕەوا و ســـەقامگیر بەرپابێ ئەمەش نـایەتە دی تـا هەموو ئەو دارِسـانە گرنگانە بۆ شـەڕ سـەردەکێشـن لانەبرێن، ئەوەی بەهۆی ئەم بەرنامەیەوە ڕیشـەکێش دەکرێ. ئێمە ئێرەیی بە گەورەیی ئاڵمان نابەین و هیچی وەهاش لەو بەرنامەیەدا بۆ بنکۆڵکردنی ئەم شتە لە گۆڕێدا نییە. ئێمە هیچ دەستکەوتێکی بۆ ناوازەبوونی لە بواری فێربوون و پڕۆژەی ئاشـتییانە بە ســـووکی ســـەیر ناکەین ئەوانەی تۆمارەکەی بە ڕوونی و گەشـاوەیی هێشـتووەتەوە و بووەتە مایەی ئیرەیی پێبردن. ئێمە نـامـانەوێ زیـانی پێبگەیەنین یـاخود ڕێگربین لە دەسـترۆیشـتن و دەسـەڵاتی ڕەوای خۆی بەهیچ شـێوەیەک. هەروەها ئێمە حەزناکەین چ بە چەک یان بە ڕێکخســـتنی نەیارانەی بازرگانی دژی بوەســـتینەوە ئەگەر هاتوو ئەو خۆی بیەوێ لەگەڵ ئێمە و نەتەوە ئاشـــتیخوازەکانی ســـەر ئەم گۆی زەمینە بچێتە نێو پەیمـاننـامەی ڕەوا و قـانون و ڕاستیی لە پشکهەبووندا باڵکێش بێ. ئێمە هەر تەنیا ئەوەمان دەوێ، کەوا ئەو پێگەی یەکســـانیی خۆی لە نێو گەلانی جیهاندا بپەژرێنێ، _ ئەو جیهانە نوێیەی کە ئێســـتا تێیدا دەژین_، ئەمەش لەبری پێگەی کوێخایەتی.

هەروەها ئێمە بەدوای ئەوەشدا ناگەڕێین، کە هیچ گۆڕانکاری و دەسـتکاری لە دامودەزگاکانی بکات، بەڵام خۆ ئەوە پێویستە، پێویستە ڕاشکاو بین، ئەوە بۆ هەر هاموشۆیەکی زیرەکانە پێویستە ئاخۆ ئێمە لەگەڵ چ لایەک هەڵسوکەوت دەکەین، پێویستە ئێمە ئەوە بزانین ئاخۆ وتەبێژی وڵاتەکە کێیە کە لەگەڵ ئێمە دەکەوێتە گفتوگۆ، ئاخۆ سەر بە زۆرینەی ڕایشتاخە یاخود سەر بە سوپایە و لەو کەسانەن کە مەیلی پاوانخوازیی ئیمپریالیانەیان هەیە.

بە دڵنیاییەوە ئێمە ئێستا بە دەستەواژەی کۆنکرێتی و دوور لە گومان و پرسیار هاتینە زمان. سەرەتایەکی ڕوون و ئاشکراش بە هەموو بەرنامەکەم دیارە کە سەرەداوەکانم باسکردن. ئەویش بنەمای دادوەرییە بۆ هەموو گەل و نەتەوەکان، بنەمای مافی ژیانیانە بە واتای یەکسانیی ئازادانە و ئاسایشپارێزانە لەگەڵ ئەوی دیکە، جا چ ئەوان لاواز بن یاخود بەهێز.

تا ئەو سەرەتایە بە بنەما نەگیرێ، ئەوا هەیکەلی دادپەروەریی نێودەوڵەتی ڕۆنانرێ. بەدەر لەو سەرەتایە ناکرێ گەلی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەگەڵ هیچ سەرەتایەکی دیکە هەڵسوکەوت بکا، ئامادەشە سەر و ماڵ و شەرەف و هەرچی هەیەتی لەپێناویدا دابنێ. مۆڕاڵیش لێرەدا گەیشتۆتە لوتکەی خۆی و کۆتایی جەنگی ئازادیی

مرۆڤایەتی، بۆ ئەم کارەش ئامادەیە هەموو هێزی خۆی بۆ بخاتەگەڕ، ئیدی ئامادەیە بەرزترین ئامانج و شـــەڕەف و ناموسی و خۆتەرخانکردنی بۆ لە سەنگی مەحەک دابنێ.

دووەم: پەیماننامەی سیڤەر
١٠ ئابی ١٩٢٠

بەندی سێیەم
کوردستان

ماددەی ٦٢: کۆمسیۆنێک کە لە کوستەنتینەپول دادەنیشێ و لە ســـێ ئەندام پێکدێ لە لایەن حکومەتەکانی بریتانیا و فرەنســـاو ئیتاڵیا دادەنرێ بەو ڕیزبەندییە لەماوەی شـــەش مانگدا لە ڕۆژی بەرکاربوونی پەیماننامەکە خشـــتەیەک بۆ ئۆتۆنۆمییەکی خۆجێی بۆ نـــاوچە زۆرینە کوردییەکـــان کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی فرات، باشـــوری بەشـــی خوارووی سنووری ئەرمێنیا هەروەک لە دواییدا دیاردەکرێ، هەروەها باکووری ســـنووری تورکیا لەگەڵ ســـوریا و میزۆپۆتامیادا هەروەک لە ماددەی ٢٧، دووەم (٢) و (٣) دیارکراوە. خۆ ئەگەر لە لایەن کۆمسیۆنەکەش لەبارەی پرسەکە نەگەیشتنە ئەنجام، ئەوا لە لایەن ئەنـدامـانی کۆمســـیۆنەکە ڕەوانەی حکومەتەکانیان دەکرێتەوە. ئەم خشـــتەیەش دەبێ بەتەواوی ئاشـــوری-کلدانی و باقی ڕەگەز و کەمایەتی دینیی دیکە لە ناوچەکەدا بپارێزرێ، بۆ ئەم مەبەســـتەش نوێنەرایەتییەک لە بریتانی، فرەنســـی، ئیتالی، ئێرانی و کورد پێکدەهێنرێ تا سەردانکردنی ئەو شوێنانە بکەن بیپشکنن و بڕیاردانی هەر

هەمواركردنەوەیەك بدەن، خۆ ئەگەر هەرشتێكی وەها بینرا، كە لە سنووری توركیدا بكرێ ئەوا بەگوێری حوكمەكانی ئەم پەیماننامەیە لەگەڵ ئێراندا هاوسنوور دەبێ.

ماددەی ٦٣: بەگوێرەی ئەمە لەسەر حكومەتی توركی پێویستە بڕیارەكانی هەردوو كۆمسیۆنەكە كە لە ماددەی ٦٢دا هاتوون لەماوەی سێ مانگدا لە دوای ئەوەی كۆمسیۆنەكەی پێی ڕادەگەیەنێ قبوڵ بكاو جێبەجێشیان بكا.

ماددەی ٦٤: لەماوەی ساڵێك لە جێبەجێكردنی ئەم پەیماننامەیە خەڵكی كورد لەو ناوچە پێناسەكراوانەی ماددەی ٦٢دا هەر خۆیان ڕوو لە ئەنجوومەنی كۆمەڵەی نەتەوەكان بكەن بە شێوەیەك كە زۆرینەی خەڵكەكە خواست و ئارەزوویان بێ لە توركیا جیاببنەوە و سەربەخۆ ببن، هەروەها ئەگەر ئەنجوومەن ئەوەی بینی كە خەڵكەكە توانای ئەو جۆرە سەربەخۆییەیان هەیە، ئەوا ڕایدەسپێرێ سەربەخۆییەكەیان بۆ دەستەبەر بكرێ، توركیاش بەو ڕاسپاردایە قایل دەبێ جێبەجێ دەكا و دەستبەرداری هەموو ماف و شتەكانی خۆی لەو ناوچانە دەبێ.

وردەكاریی تەواوی ئەودەستبەرداربوونە بە ڕێككەوتننامەیەكی جیاواز لەنێوان هێزەكانی هاوپەیمانان و توركیادا ڕێكدەخرێ.

خۆ ئەگەر کاتێک ئەو دەســـــتبەرداربوونە ڕوویدا، ئەوا هیچ لارییەک لای هێزەکانی هاوپەیمانان نامێنێ بۆ ئەوەی خۆبەخشـــانە کوردە نیشـــتەجێیەکانی کە لەو بەشـــە کوردســـتانەیدا دەژین و ســـەر ویلایەتی موسڵن بە دەولەتە کوردییە سەربەخۆ کورییەکەوە بلکێندرێن.

سەرچاوە:

https://www.fransamaltingvongeusau.com//documents/dl1/h1/1.1.18.pdf

سێیەم: ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکۆ: ١٩١٦

لە سێر ئەدوارد گرێ (Sir Edward Grey)یەوە بۆ پاول کامبۆن (Paul Cambon)،

١٥ی ئاداری ١٩١٦

بەگوێرەی ئەمەی خوارەوە حکومەتی فرەنســی و بریتانی لەیەکتێگەیشتن:

١- فرەنســـــا و بریتـانیـا ئـامـادەن هەم دان بە دەوڵەتە ســـەربەخۆکانی عەرەب یان کۆنفدراســـیۆنی دەوڵەتەکانی عەرەب بنێن و هەم بیـانپـارێزن، کە نـاوچەی (ئـا) و (ب) ئەوەی لەســەر نەخشــە هاوپێچەکە نیشـانەکراون، دەکەونە ژێر سەروەریی مەزنێکی عەرەب. ناوچەی (ئا) هی فرەنسیە و ناوچەی (ب)ش هی بریتانیای مەزنە، هەردوو لایان مافی پێشـــنۆرەیی بۆ هەر پرۆژەیەک و قەرزی خۆجێی هەیە. لە ناوچەی (ئا)ی فرەنســی و ناوچەی (ب)ی بریتانیای مەزندا بەتەنیا ڕاوێژکار یان هەر کارهەڵســـوڕێنەرێ دابین دەکا ئەمەش لەســەر داوای دەوڵەتی عەرەبی یان کۆندیدراسیۆنی دەوڵەتانی عەرەب.

٢- لەو ناوچە ڕەنگ شینەی فرەنسی و ناوچە ڕەنگسوورەکەی بریتانیای مەزن ڕێگە دراوە کە ئیدارەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ یان کۆنترۆل بەگوێرەی داخوازی ئەوان بەو شێوەی پێیانوایە لەگەل دەوڵەتە عەرەبییەکان یان کۆنفیدراسیۆنی عەرەبی دێتەوە.

٣- هەرچی ناوچەی خۆڵەمێشییە ئەوا ئیدارەیەکی نێودەوڵەتی لێ دادەمەزرێ، دارشتەیەک بڕیاری لەسەر دەدەرێ دوای ئەوەی ڕاوێژ لەگەڵ ڕوسیادا دەکرێ، هەروەها دوای ئەوانیش بەڕاوێژ لەگەڵ هاوپەیمانەکانی دیکە و نوێنەرانی شەریفی مەککە.

٤- بەم پێیە بۆ بریتانیاش (١) بەندەری حەیفا و عەککا، (٢) دابینکردنی ئاوی لە دیجلە و فراتەوە لە ناوچەی (ئا)وە بۆ ناوچەی (ب) مسۆگەر بکرێ. حکومەتی خاوەنشکۆ لە لای خۆیەوە بەڵێنی ئەوە دەدا بە هیچ شێوەیەک بۆ هێزی سێیەم سازش لەسەر قوبرس نەکا بەبێ پەسەندنامەیەکی پێشوەختە لەگەڵ حکومەتی فرەنسیدا.

٥- پێویستە ئەسکەندەرونە بەندەرێکی ئازدا بی بۆ بازرگانیی ئیمپراتۆریەتی بریتانی و هەروەها ڕێگە بە هیچ جیاکردنەوەیەک لە بەندەرەکە لەبارەی باجی گومرگ و کارئاسانی بۆ باری گەشتیی بریتانی و کاڵاکانی نادرێ؛

دەبێ لەوێ هاتوچۆ بۆ کاڵای بریتانی بەڕێی ئەسکەندرەوەنەوە و هێڵی ئاسنین لە ناوچەی شین یان ناوچەی (ب) یاخود ناوچەی (ئا) ئازاد بێ؛ هەروەها نابێ هیچ جیاکردنەوەیەک لە ئارادا بێ، سا جیاکارییەکە ڕاستەوخۆ بێ یان ناڕاستەوخۆ دژی کاڵای بریتانی و هەر گواستنەوەیەکی هێڵی ئاسنین یاخود دژی کاڵای بریتانی یان کەشتییکانی بێ لەهەر خزمەتگوزارییەکی بەندەری ناوچە ناوبراوەکان بێ.

حەفیا دەبێ بەندەرێکی ئازاد بێ بۆ بازرگانیی فرەنسا و ناوچەی دەسەڵات و پارێزراوییەکەی و ڕێگە بە هیچ جیاکردنەوەیەک لە بەندەرەکە لەبارەی باجی گومرگ و کارئاسانی بۆ باری گەشتیی فرەنسی و کاڵاکانی نادرێ. دەبێ ڕێگەی هاتوچۆ و گواستنەوە بۆ کاڵای فرەنسی بەنێو حەیفادا ئازاد بێ هەروەها بە ڕێی هێڵی ئاسنینی بریتانیش بەنێو ناوچەی خۆڵەمێشیدا، سا ئاخۆ کاڵاکە لە بنەڕەتەوە بۆ ناوچەی شین بێ یان بۆ ناوچەی (ئا) یاخود ناوچەی (ب) بێ، هیچ جیاکارییەکی دەرهەق کاڵا فرەنسییەکان ناکرێ چ ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بێ لەسەر هەر هێڵێکی ئاسنین یان دژی هیچ کاڵایەکی فرەنسی و کەشتییەکانی لە خزمەتگوزاری هیچ بەندەری لە ناوچە ناوبراوەکاندا ناکرێ.

٦- هێڵی ئاسنینی بەغدا لە ناوچەی (ئا)دا بەرەو ئاراستەی باشوور زیاتر لە پشتی موسڵەوە درێژ ناکرێتەوە، هەروەها لە ناوچەی (ب)شدا بەرەو سەروو لە پشتی سامەڕا تێناپەڕێ تا بەیەکبەستنەوەی بەغدا و حەلەب بە لەڕێی حەلەبەوە تەواو دەبێ، ئەوساش بە پەسەندنامەی هەردوو حکومەتەکە دەبێ.

٧- بریتانیای مەزن مافی دامەزراندن و ئیدارەدان و مافی ماخۆیەتی تایبەتی بەستنەوەی هێڵی ئاسنینی حەیفا بە ناوچەی (ب)ی هەیە، هەروەها مافێکی هەمیشەییشی دەبێ بۆ ئەوەی لەهەر کاتێکدا بێ هێزەکانی خۆی بەنێو ئەو هێڵەدا بگوازێتەوە. هەردوو حکومەتەکەش دەبێ لەوە تێبگەن کە ئەم هێڵی ئاسنینە توانستی ئاسانکاریی بەیەکبەستنەوەی بەغدای بە هێڵی ئاسنینی حەیفاوە هەیە، لەوەش زیاتر دەبێ لەوە تێبگەن، ئەگەر هات و سەختیی ئەندازیاریی و تێچوونی هێڵەکە بۆ گەیاندن بە ناوچەی خۆڵەمێشییەوە ئەوا کارێکی وەها دەکا پرۆژەکە لە دەرەقەت نەیەت، ئەوسا دەبێ حکومەتی فەرەنسا ئامادەیی ئەو هەڵسەنگاندنەی تێدابێ کە هێڵە پەیوەندیدارەکە بە پۆلگۆن بانیاس ببەسترێتەوە بەرلەوەی بگاتە ناوچەی (ب).

٨- بۆ ماوەی بیست ساڵ ئەو تاریفە گومرگییە تورکییە هەبووە بەردەوام دەبێ لە سەرتاپای ناوچەکانی شین و

سوور، هەروەک چۆن لە ناوچەکانی (ئا) و (ب)ش بەردەوام دەبێ، ڕێژەی باج و سەرانەی ڕاگەیاندنیش زیاد ناکرێ، مەگەر هەردوو حکومەتەکە ڕێکەوتنێکی جیای لەسەر بکەن.

هیچ بەربەستێکی گومرگی ناوەخۆییش لەنێوان هیچ کام لەو ناوچە ناوبراوەکانی سەرەوودا دانانرێ. گومرگانەش لەسەر ئەو کالآیانەی هاوردەدەکرێن هەر لە بەندەرەکە وەردەگیرێ و ڕادەستی بەڕێوبەرایەتی ناوچەی مەبەست دەکرێ.

٩- دەبێ لەسەر ئەوە ڕێککەوتن بکرێ کە حکومەتی فرەنسی لە هیچ کاتێکدا ناتوانێ بچێتە نێو هیچ دانوستانێک بۆ سازشکردن لە سەر ئەو مافانە لە ناوچەی شین بۆ هیچ هێزێکی سێیەم، بەدەر لە دەوڵەتی عەرەب یان کۆندراسیۆنی دەوڵەتانی عەرەب، بەبێ ڕەزامەندی پێشوەختەی حکومەتی خاوەنشکۆ ناکرێ، کە ئەویش لە لایەن خۆیەوە هەمان پابەندبوونی هەیە سەبارەت بە حکومەتی فرەنسی لە ناوچەی سوورەوە لەبەرچاودەگرێ.

١٠- حکومەتی بریتانی و فرەنسی پارێزەرەی دەوڵەتی عەرەبین، دەبێ بەخۆیان لەنێو خۆیان ڕێک بکەون کە نەوەک هەر بۆ خۆیان و هەروەها ناتوانن بۆ هیچ هێزێکی سێیەم داوای نیمچەدوورگەی عەرەب بکەن و دەستی بەسەردابگرن، هەروەها نابێ ڕەزامەند بن لەسەر هێزی

سێیەم بەوەی بنکەی هێزی دەریایی لە کەناراوی ڕۆژهەڵات یان لە دوورگەکانی دەریای سوور. هەرچۆنێک بێ ئەمە ڕێ لە ڕاستکردنەوەی سنووری عەدەن ناگرێ ئەگەر هات و دوابەدوای ئەو دەستدرێژییەی تورک شتێکی وەها پێویست بکا.

١١- دانوستانیش لەگەڵ عەرەب بۆ دیاریکردنی سنووری دەوڵەتە عەرەبییەکان بە هەمان کەنالی پەیوەندی هەروەک پێشتر و بە نێوێنەرایەتی هەردوو زلهێزەکە درێژەی دەبێ.

لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە ڕێکاری هەناردنی چەک بۆ ناوچەکانی عەرەب لە لایەن هەردوو حکەومەتەکەوە هەڵبسەنگێندرێ.

لەوەش زیاتر شانازم بەوەی ئەو لێدوانە بدەین، کە پێناو ئەوەی ڕێککەوتننەکە تەواو بکرێ ئەوا حکومەتی خاوەنشکۆ پێشنیاز بۆ حکومەتی ڕوسی دەکا بەڵکو تێبینینامەکانیان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆ بەلای کەمی تا ٢٦ی نیسان بگۆڕنەوە. هەر لەگەڵ گۆڕینەوەی تێبینینامەکان ڕاستەوخۆ بۆ خاوەن شکۆ دەنێردرێن. هەروەها سەرچڵی ئەوە دەکەم بە بیر خاوەنشک حۆ بهێنمەوە کە لێکەوتەی ئەم ڕێککەوتنە لەڕووی کردەییەوە داواکارییەکانی ئیتاڵیا سەبارەت بەهەر دابەشکردنێک و دووبارە ڕێکخستنەوەی تورکیا لە ئاسیا

دەوروژێـنـی هەروەک چـۆن لە مـاددەی نـۆیەمـی ڕێککەوتننامەکە لە ٢٦ی نیسـاندا ی ١٩١٥سـا لەنێوان ئیتالیا و هاوپەیمانان دا هاتووەوە.

حکومەتی خاوەن شـکۆ ڕەچاوی ئەوەش دەکا کە پێویسـتە حکومەتی ژاپۆنیش لەو تەداروکەی بەئەنجام گەیشـتووە ئاگادار بکرێتەوە.

تێبینی: سـیر ئەدروارد گرێی وەزیری کاروباری دەرەوەی بریتانیا و پاول کامبۆن گەورە ڕاوێژکار و نوێنەری فرەنسا بوو لە لەندەن.(وەرگێڕ)

سەرچاوە:

1- https://avalon. law. yale.edu /20th_ century/ sykes.asp
2- https://israeled.org/resources/documents/sykes-picot-agreement/

چوارەم: جاڕنامەی بلفۆر

ئازیزم لۆرد ڕۆتشیلد،

مایەی خۆشحاڵیمە بە نوێنەرایەتی حکومەتی خاوەنشکۆ ئەم جاڕنامەیەی خوارەوەی هاوسۆزی بۆ خواستەکانی زایۆنیستـــــــە جووەکان ڕابگەیەنم، کە لە لایەن کابینەی حکومەتەوە پێشکەشکراوە و پەسەندکراوە.

"حکومەتی خاوەنشـکۆ بە پشـتگیرییەوە لە دامەزراندنیماڵێکی (نیشـتمانێکی) نیشـتمانی بۆ گەلی جوو دەڕوانێ، هەموو توانایەکیش بۆ کارئاســـانیی گەیشـــتن بەم مەبەســـتە دەخاتەگەڕ، ئەوش دەبێ بە باشـــی لێی تێبگەین، کە هیچ شـــتێـک نـابێ زیـان بە مـافەکە هەبووەکانی مەدەنی و ئۆلی کۆمەڵگاکانی غەیرە جوو لە فەڵەستین یان مافە و پێگەی سیاسی جوەکانی هەر وڵاتێکی دیکە بگەیەنێ."

من پێزانێنی زۆرم بۆ ئەوە هەیە، کە ئێوە ئەم جاڕنامەیە بگەیەننە فیدراسیۆنی زایۆنیستەکان.

دڵسۆزتان،

ئارسەر جێمس بلفۆر

٢ی نۆڤێمبەری ١٩١٧

چەند دێڕێک لە ژیاننامەی وەرگێڕ

- لە ١٩٦٨ لە گوندی گرتک، لە دۆڵی ڕوستێی دەڤەری باڵەکایەتی لەدایکبووە.
- لە ١٩٨٨دا بە کالۆریۆسی لە قانون لە زانکۆی بەغدا وەرگرتووە.
- لە ١٩٩٧ـەوە ئاوارەی ئەورووپا (هۆڵەندا و بریتانیا) بووە.
- لە پاڵ زمانی زگماکیدا؛ زمانەکانی عەرەبی، هۆڵەندی و ئینگلیزیش دەزانێ.
- لە ١٩٨٦ـەوە هەوڵی نووسینی داوە. زیاتر لە بیست کتێبی لە زمانەکانی هۆڵەندی و ئینگلیزی و عەرەبییەوە وەرگێڕاون. دەیان گوتار و لێکۆڵینەوەی قانونی و سیاسیشی بڵاوکردوونەتەوە.

چاپکراوەکانی وەرگێڕ

١ - نهێنییەکانی مۆساد، نووسینی گۆردۆن تۆماس، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، سێ جار چاپکراوەتەوە؛ چاپی یەکەم ٢٠٠٨ چاپخانەی هێڤی، هەولێر. چاپی دووهەم دەزگەی چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠١٤. چاپی سێهەم ڕۆژهەڵات ٢٠١٦.

٢ - مادلین ئۆلبرایت، سیاسەتی ئەمریکا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، سەنتەری نما ٢٠٠٩، هەولێر.

٣ - داود بنگۆریۆن، دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیسرائیل، نووسینی ڕۆبەرت سەنت یۆهن، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی هێڤی ٢٠١١، هەولێر. چاپی دووەم ناوەندی ئاوێر ٢٠١٦ هەولێر.

٤ - کوردستان لە نێوان سیڤەر و سنوورە دەستکردەکاندا، نووسینی: هیسەر لێهر واگنەر. مێژوو. وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە. چاپی یەکەم؛ لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولێر ٢٠١٣. چاپی دووەم، ئاوێر ٢٠١٥.

٥ - وەرزێکی سپیی وشکوبرینگ، ئەندریێ برینک. ڕۆمان. وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٣.

٦ - ژیـانی من، چۆن ئیســـرائیل دامەزرێنرا؟ گۆلدا مـایەر، یاداشـــت، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر، هەولێر. ٢٠١٤.

٧ - ئیدنفێرنۆ، دۆزەخ، دان براون، ڕۆمـان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٥.

٨ - شەرەف، ئەلیف شەفەق، ڕۆمان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٥.

٩ - یـاخیبوون، منـاحیم بێگن، یـادەوەری، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٦.

١٠ - خانووەکەی مزگەوتێ، قادر عەبدوڵڵا، ڕۆمان، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، نـاوەنـدی ئـاوێر بۆ چـاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٦.

١١ - کۆدەکەی داڤینشـــی، دان براون، ڕۆمان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر، هەولێر ٢٠١٦.

١٢ - خەتی بزمـاری، ڕۆمـان، قـادر عەبـدوڵڵا، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، ناوەندی ئەندێشە، سلێمانی ٢٠١٧.

١٣ - کردە هەرەگرنگەکانی مۆســـاد، میخائیل بار زۆهار و نەسیم میشال، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی حەمدی، ٢٠١٨ سلێمانی.

١٤ - لە مەککە، قادر عەبدوللا، ڕۆمان، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی حەمدی، ٢٠١٨ سلێمانی

١٥ - ئەرێ کورد بوونە بەردەباز؟! ڕۆبەرت بریان گیبســـن، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی کوردســـتان، ســـلێمانی ٢٠١٩.

١٦- شـــەوە ســـپییەکان، مناحیم بێگن، یادەوەریی، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٩.

١٧ - زۆربای ئێرانی، قادر عەبدوللا، ڕۆمان، لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٢٠.

١٨- ژیانی من، گۆلدا مایەر، یادەوەری، لە ئینگلیزییەوە، چاپێکی نوێی چاککراو، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠٢٠.

١٩- کچانی دووکەڵ و ئاگر، ئاڤا هوما، ڕۆمان، لە ئینگلیزییەوە، سلێمانی چاپخانەی کارۆ، ٢٠٢١.

٢٠ - هێڵێک بەنێو لمدا، جێمس بار، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی جەمال عیرفان، سلێمانی ٢٠٢١.

٢١- شـــای ئێران؛ کوردی عێراق و شـــیعەی لوبنان، ئارەش ڕەئیســـینەژاد، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠٢٢

٢٢- پاشـــا، قادر عەبدوڵڵا، ڕۆمان، لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠٢٢

٢٣- لەبارەی شـــیعری جاهیلییەوە، د. تەها حوســـێن، هزر و ئەدەب، لە عەرەبییەوە، ئامادەی چاپە.